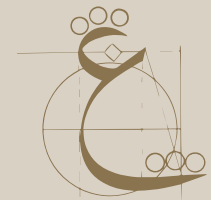
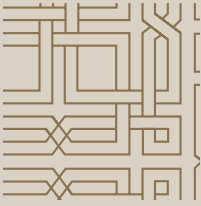

kadim

SAYI / ISSUE 2 · EKİM / OCTOBER 2021

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open-access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 2 • EKİM | OCTOBER 2021

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2021

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıntı-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DIĞIROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hâcer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

MİZANPAJ EDİTÖRÜ
LAYOUT EDITOR

Hasan Hüseyin CAN | İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

SOSYAL MEDYA EDİTÖRÜ
SOCIAL MEDIA EDITOR

Kasım BOLAT | Çankırı Karatekin Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŖMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Muhammet Zahit ATÇIL | Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Mükerrem Bedizel AYDIN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Anđelko VLAŠIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, University of Bari Aldo Moro
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırmaya ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmalarını kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliği edinmekle mükelleftir: orcid.org). Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdanda bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için ise bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gereki olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla **İSNAD Sistemi** takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiği ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtasıyla denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: Müellifler, çalışmalarlarıyla birlikte **Telif Hakkı ve Yazar Sözleşmesi**'ni imzalayıp sisteme yüklerler. Bu sözleşmenin imzalanması, yazının telif haklarının korunması, basılı ve elektronik ortamda uluslararası camiaya açık bir biçimde yayınlanmasına imkân vermekte ve yazarların haklarını güvence altına almaktadır. *Kadim*'deki makaleler, **Creative Commons Alıntı-Gayriticari 4.0 (CC BY-NC)** Uluslararası Lisansı ile lisanslanmaktadır.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, 1.5 line spacing in Microsoft Word program. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The title of the article should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title and contributors should include title, institution, email and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition (with footnotes): isnadsistemi.org. For additional information about citing archival materials please see: dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliteration: *Kadim* follows the approach of *TDV İslâm Ansiklopedisi*. It is suggested not to use diacritical marks/transliteration alphabet unless it is necessary. Contributors should be consistent throughout the text when they use diacritics and follow the İSNAD's transliteration system.

Similarity Check: All articles are screened for plagiarism in order to prevent publication ethics violations. The similarity rate should not exceed 15% in the reports provided by *iThenticate* plagiarism detection software.

Copyright: Authors assign [copyright or licence the publication rights](#) in their articles, including abstracts, to *Kadim*. This enables us to ensure full copyright protection and to disseminate the article, and of course the journal, to the widest possible readership in print and electronic formats as appropriate. Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](#) International License.

AMAÇ VE KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı Tarihi araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümeleleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, vefeyat, biyografi ve bibliyografi türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Çalışmalar gönderilmeden önce metinlerin yazım kılavuzuna uygunluğunun teyit edilmesi tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

YAYIN POLİTİKASI

Kadim, Committee on Publication Ethics ([COPE](#)) tarafından yayınlanan politikalara uymayı taahhüt eder. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmalarını destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayınlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayımlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Kadim açık erişim sağlama politikasını benimsemiştir. Açık erişim politikası, bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim*, aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen [Budapeşte Açık Erişim Girişimi](#)'ni desteklemektedir. Yayın kurulu tarafından benimsenen açık erişim politikaları ayrıntılı olarak [burada](#) yer almaktadır.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler ([CC BY-NC 4.0](#)) "[Creative Commons Atıfı 4.0 Uluslararası Lisansı](#)" ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergide yer alan makalelere daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiç bir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep emeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

AIM & SCOPE

Kadim aims to provide an open-access international academic platform for the researchers of Ottoman Studies to share and discuss their findings. The journal encourages critical perspectives, and therefore, publishes articles by scholars of diverse schools to contribute to the literature and carry Ottoman studies to a higher level.

Kadim accepts articles related to the history of the Ottoman Empire and other subjects related to the same field. The journal welcomes Turkish or English research articles, critical editions and translations, book and dissertation reviews, review articles, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

PUBLICATION POLICY

Kadim follows ethical duties and responsibilities in the guidelines of the Committee on Publication Ethics ([COPE](#)). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared in this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim adopts open access policy. Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. *Kadim* also supports the Budapest Open Access Initiative signed on September 12, 2012. Thus, the open-access policies adopted by the editorial board of *Kadim* can be found [here](#).

All articles published in *Kadim* are licensed with ([CC BY-NC 4.0](#)) "Creative Commons Attribution 4.0 International License". This license entitles all parties to copy, share and redistribute all the articles, data sets, figures, and supplementary files published in this journal in data mining, search engines, websites, blogs, and other digital platforms under the condition of providing references. Open access is an approach that eases interdisciplinary communication and encourages cooperation among different disciplines. *Kadim* contributes to the field by providing more access to its articles and a more transparent review process.

PRICE POLICY

Kadim guarantees that it will not ask for publication fees from any library or reader to access the electronic articles. It does not charge fees for submission, publication or process management, and it does not make payment to authors.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

TERCÜME MAKALELER / TRANSLATED ARTICLES

ARAŞTIRMA NOTLARI / RESEARCH NOTES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

ERIK BLACKTHORNE-O'BARR . 13

Singing on 'The World's Stage': Kanto and Late Ottoman Social Life
'Sabne-i Âlem'de Şakımak: Kanto ve Geç Osmanlı Sosyal Hayatı

HASAN HÜSEYİN GÜNEŞ . 33

Safavilerde Vakıf Müessesesinin Kurumsallaşması ve Şah I. Abbas Vakıfları Üzerine Bir Tetkik
An Examination of the Formation of Waqf Institution in the Safavid Empire and the Waqfs of Shah Abbas I

ÖMER ÇAKMAK . 69

Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)
Mutton Prices in Istanbul and Its Comparison to Wages According to Narh and Nizam Registers (1778-1857)

MD. ANISUR RAHMAN . 91

Reflections of Ottoman Studies: A Contextual Analysis of University Education in Bangladesh
Osmanlı Araştırmalarının Yansımaları: Bangladeş'te Üniversite Eğitiminin Bağlamsal Bir Analizi

LEVENT DÜZCÜ . 113

Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur
The First Ottoman Steps Towards the Industrial Revolution: The Small and the Big Steamship

FARUK AKAR . 129

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tedavül Eden Ayarı Bozuk (Kırkık) Akçelerin İktisadi Hayata Etkileri
The Effects of Counterfeit Coins on the Ottoman Economics During the Second Half of the Sixteenth Century

TERCÜME MAKALELER / TRANSLATED ARTICLES

MARKUS KÖHBACH (ÇEV. MEHMET YILMAZ AKBULUT) . 147

Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya Arasındaki Diplomatik Münasebetler (Zitvatorok Barışından Birinci Dünya Savaşına Kadar)
The Diplomatic Relationships Between Austria and the Ottoman Empire (From the Peace of Zsitvatorok to the First World War)

OLEG ALEKSANDROVIÇ NİKONOV (ÇEV. OKAN GÜVEN) . 163

Rus İmparatorluğu'nun Basra Körfezi Politikasının Teşekkülü
The Formation of the Persian Gulf Policy of the Russian Empire

ARAŞTIRMA NOTLARI / RESEARCH NOTES

ENSAR KARAGÖZ . 175

Meőhür Bestekâr Hafız Post'la İlgili Bazı Notlar
Some Notes on Famous Composer Hafız Post

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

OSMAN GÜLDEMİR . 187

Friedrich Unger, *Şark Şekerciliği*

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Singing on 'The World's Stage': Kanto and Late Ottoman Social Life

'SAHNE-İ ÂLEM'DE ŞAKIMAK:
KANTO VE GEÇ OSMANLI
SOSYAL HAYATI

ERIK BLACKTHORNE-O'BARR*

ABSTRACT

The staged theater was among the most crucial venues during the late Ottoman Empire for the expression of new modes of social activity and the display of changing fashions and customs, and as such actors, actresses and theater managers represented key figures in the broader process of Ottoman cultural modernization. In 1898, a group of rising artists founded a theater company in Istanbul named the Sahne-i Âlem, "The World's Stage." Despite the brief period in which it operated, the theater represented a major development in the public visibility and self-management of women's labor in the late Ottoman Empire. This paper examines three actresses and singers who managed the Sahne-i Âlem (Peruz Terzakyan, Şamram Kelleciyan and Minyon Virjini) as representative of the modernized city and the discourses that shaped it. The study, which examines non-Muslim female kanto artists belonging to the marginalized populations of Istanbul, explores some of the more understudied aspects of social life during the last years of the Ottoman period.

Keywords: Peruz Terzakyan, Şamram Kelleciyan, Minyon Virjini, Sahne-i Âlem, Ottoman Theater.

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde sahne tiyatrosu yeni sosyal faaliyetlerin sergilendiği, değişen moda ve alışkanlıkların ifade edildiği önemli mekanlar arasındaydı. Sahne mensupları, aktörler, aktristler ve tiyatro yönetmenleri, Osmanlı kültür hayatının modernizmde adeta kilit rolleri temsil ediyorlardı. 1898'de bir grup sanatçı İstanbul'da Sahne-i Âlem adlı bir tiyatro kumpanyası kurdu. Kısa süren faaliyetlerine rağmen bu kumpanya Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kadının sosyal görünürlük kazandığı ve şahsi inisiyatifini sergilediği önemli gelişmelerden birine tanıklık etti. Bu makale, Sahne-i Âlem'e mensup üç şarkıcı ve aktristi (Peruz Terzakyan, Şamram Kelleciyan ve Minyon Virjini) modernleşen bir kentin ve onu biçimlendiren öğelerin temsilcisi olarak incelemektedir. İstanbul'un marjinal kesimlerine mensup gayrimüslim kadın kanto sanatçılarını inceleyen çalışma aynı zamanda son dönem Osmanlı sosyal hayatının az bilinen bazı yönlerine ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Peruz Terzakyan, Şamram Kelleciyan, Minyon Virjini, Sahne-i Âlem, Osmanlı Tiyatrosu.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 9 Şubat 2021 | Date Received: 9 February 2021

Kabul Tarihi: 10 Ağustos 2021 | Date Accepted: 10 August 2021

ATIF | CITATION

Blackthorne-O'Barr, Erik. "Singing on 'The World's Stage': Kanto and Late Ottoman Social Life", *Kadim* 2 (October 2021), 13-32.

* PhD Candidate, Columbia University, Middle Eastern, South Asian and African Studies, eab2255@columbia.edu, ORCID: 0000-0002-8423-4829.

INTRODUCTION: THE SAHNE-İ ÂLEM

Of the various theaters in the Şehzadebaşı district of Istanbul, perhaps none was more infamous at the turn of the twentieth century than the Sahne-i Âlem. Among the district’s numerous performance halls, coffeehouses, taverns and reading rooms (*kirâathâne*), a concentration which later commentators would come to call the city’s “*alaturka* Broadway,”¹ the Sahne-i Âlem stood out as a “den of vice” (*rezaletbâne*) where immorality and debauchery prevailed.² It was, according to the writer Ahmet Rasim, such a raucous place that upon entering one could not tell whether humans evolved from monkeys, or monkeys from humans.³ Despite the lofty meaning of its name — “The World’s Stage” — literary journals like *Servet-i Fünûn* declared the Sahne-i Âlem “far removed from any sort of taste and decorum, natural beauty or proper enjoyment;” it was a place where “buffoonish actors” performed “nonsense” on stage.⁴ A few weeks after one such review in *Servet-i Fünûn*, the authorities seem to have acted on its seedy reputation: finding the theater “in violation of national morals and Islamic conduct” (*edeb-i İslamiye ve ahlâk-ı millîyeyi muhîll hâl ve suretinde*), the Theater Inspectorate (*Tiyatro Müfettişliği*) formally shut down the Sahne-i Âlem in early 1899.⁵

Ultimately, however, the notoriety of the Sahne-i Âlem appears to have had less to do with the content of its performances — which were, after all, largely the same light operettas, slapstick comedy acts, and *kanto* musical cabaret commonly found at other theaters in Şehzadebaşı — and more to do with its proprietors. As Melike Nihan Alpargin has noted in her study of late nineteenth-century Istanbulite theatrical culture, the Sahne-i Âlem was unique among the troupes of the city in being owned and operated entirely by its female performers, chief among them the Armenian *kanto* singer Peruz Terzakyan.⁶ As ethnic Armenians and Greeks, and coming largely from lower-class backgrounds, performers like Peruz had previously been dependent upon the patronage of more established comedians and impresarios for their livelihood and legal protection.⁷ These included prominent figures such as Güllü Agop, Kel Hasan and Abdürrezzak, who typified the emergent “city comedian” (*komik-i şehir*) phenomenon in Ottoman Istanbul. Although they quickly outshone these male comedians in the press and public imagination, they nevertheless reaped only a fraction of the profits generated by their performances and had to pay stage expenses out of their

1 See Haldun Taner, “Direklerarası: Ramazan Takvimi” *Milliyet* (26 July 1980); and “Alaturka Broadway: Direklerarası,” 001525733006, Dosya No: 169, Taha Toros Arşivi.

2 Resad Ekrem Koçu, “Amelya, Büyük,” *İstanbul Ansiklopedisi* (Istanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1959), 2/757.

3 Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, ed. Nuri Akbayar (Istanbul: Metropol Yayınları, 2005 [1910-1911]), 66.

4 Ahmed İhsan, “İstanbul Postası,” *Servet-i Fünûn* (19 January 1899), 1.

5 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT) 2165-73, 26 Ramazan 1316 (7 February 1899).

6 Melike Nihan Alpargin, *Istanbul's Theatralische Wendezeit: Die Rezeption Des Westlichen Theaters Im 19. Und Frühen 20. Jahrhundert Des Osmanischen Reiches* (Munich: Herbert Utz Verlag, 2013), 169.

7 For the most part these were male Muslims, or in the case of Güllü Agop, converts to Islam. Such protection was not only legal and financial but also physical; later media reports write that Abdürrezzak personally guarded the dressing chambers of his female employees with a wooden club to prevent interlopers. See “Kantocu Peruz Hanım,” 001525843006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

personal accounts.⁸ By founding the Sahne-i Âlem in 1898, these performers were able to form more stable economic arrangements on the model of an Ottoman guild (*esnaf*);⁹ furthermore, they came to publicize their own songs,¹⁰ and to tailor their performances to particular untapped audiences — hosting daytime shows intended for Muslim women, for example.¹¹ By the turn of the century, *kanto* singers like Peruz were more famous among women than men.¹² Indeed, they had become public celebrities, and even their particular make-up regimens were recorded in the press.¹³ The reputation of the Sahne-i Âlem as a “den of vice” was, in part, the creation of competing male theater owners, who complained in the press that women lacked the requisite knowledge and artistic taste to manage such operations. Kel Hasan, for instance, was recorded as “trying [to do] everything he [could] to bring about the breakup of the troupe.”¹⁴ Ultimately, the police did what Kel Hasan could not, and the Sahne-i Âlem was shuttered only a year after its opening. Though Alpargin warns against viewing the Sahne-i Âlem performers as “pioneers of a burgeoning emancipation movement,”¹⁵ it is perhaps not too bold to claim that the troupe represented an important instance of professional women in Ottoman Istanbul organizing their labor power and skillfully shaping public discourse, particularly in the popular media — a model of political action that was mirrored by feminist and labor movements in other areas of urban economic and cultural life.¹⁶

As an art form characterized by “Italian-style singing,” and performed by “women from ethnic minorities such as the Armenians or the Greeks,”¹⁷ literature on *kanto* has been highly constrained by its reputation as essentially foreign or non-Turkish; when Yılmaz Öztuna wrote that it was composed by those “who knew little of Turkish music,”¹⁸ he was only extending decades of entrenched orthodoxy regarding the status of *kanto* in the Turkish musical canon.

8 Although it was reported that *kanto* singers could earn a significant income (up to sixty *meçidiye* a day during Ramazan festivities) this amount appears to be extraordinary, and a normal income for a prominent singer was around five lira a night. Out of this money came stage expenses like costumes and makeup, which consumed a significant portion of a singer's gross income. See Hikmet Feridun, “Herdem Taze Bir Sanatkar Kadın: Şamram Hanım, Muharririmize Hayatını Hatıralarını Anlatıyor,” 001525846006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

9 Berna Özbilen, *Kanto'nun Değişim Süreci ve Yakın Dönem İcralarının Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Teknik University, Institute of Social Science, Master's Thesis, 2006), 22.

10 See Hasan Tahsin, *Neşe-i Dil: Yeni Şarkı ve Kanto Memuası* (İstanbul: Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan, 1907).

11 For a description, see Halide Edip Adivar, *The Memoirs of Halidé Edib* (New York, London: The Century Co., 1926), 121-124. For the Sahne-i Âlem daytime performances, see Reşad Ekrem Koçu, “Amelya, Büyük,” *İstanbul Ansiklopedisi*, 2/757.

12 In the novel *Jön Türk*, for instance, Ahmet Mithat Efendi noted that singers like Peruz and Eleni had “won more fame among women than men for the *kantos* they sing in the theaters.” See Ahmet Mithat Efendi, *Jön Türk*, trans. Mustafa Karataş (İstanbul: Turna Yayınları, 2009), 17.

13 Sermet Muhtar Alus, “Eski Günlerde Saç ve Yüz Tuvaleti” 001581014010, Dosya No: 312, Taha Toros Arşivi.

14 Alpargin, *Istanbuls Theatralische Wendezeit*, 171.

15 Alpargin, *Istanbuls Theatralische Wendezeit*, 169.

16 The obvious parallel would be with women's rights advocacy organizations and journals, such as *Şüküfekar* and *Kadınlar Dünyası*, which have been extensively studied by Serpil Çakır; one could also consider women's labor movements during the late Ottoman period, which communicated their demands through both printed media and direct action. See Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994); Tiğınçe Özkiper Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı* (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998); and Elif Mahir Metinsoy, *Ottoman Women during World War I: Everyday Experiences, Politics, and Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 144-146.

17 Ali Ergur and Yiğit Aydın, “Patterns of Modernization in Turkish Music as Indicators of a Changing Society,” *Musicae Scientiae* (Special Issue 2005-2006), 97-98.

18 Yılmaz Öztuna, “Kanto,” *Büyük Türk Müsiki Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 424.

Although Peruz Terzakyan sang in Turkish “in a rather clear Istanbul accent,”¹⁹ as late as 1940, parliamentarians in the Turkish Grand National Assembly continued to argue that the state should not support the performance of “Peruz Hanım’s *kantos* and God-knows-what-else,” but rather real “Turkish music, folk and art music.”²⁰ Recent analyses of *kanto* have come to recognize the pervasive influence of the genre and its singers on Istanbulite social life during the Hamidian period and afterwards, yet the academic study of Ottoman *kanto* has nevertheless remained limited almost entirely to the fields of cultural history and ethnomusicology.²¹ These studies offer valuable information on particular *kanto* singers and the performance spaces they were associated with. Their primary focus is, however, on the content and form of the songs, rather than on the socioeconomic conditions of their creation. *Kanto* songs appear in these works as cultural artifacts, but the labor that went into their production and performance is largely obscured; *kanto* singers, when they appear, are described as an effect of a general *alafranga* (European-style) cultural tendency rather than as individual actors adapting to changing social and economic conditions through the translation of local performative forms into new media.²² Even when *kanto* is discussed in Ottoman social history, such as in Ebru Boyar and Kate Fleet’s excellent and comprehensive *A Social History of Ottoman Istanbul*, it is as used as primary source evidence of broader societal changes rather than an object of study in and of itself.²³ *Kanto* remains similarly absent in Ottoman labor history. As neither manual laborers nor prostitutes, it can be said that *kanto* singers have, like other eroticized performers, fallen both “on the margins of the theory of labor” and “on the margins of the sex industry,” because of the “institutional refusal to consider sex and work side by side [outside of prostitution].”²⁴ As such, works of labor history focused on Istanbulite prostitution, or other forms of precarious labor coextensive with *kanto* culture, entirely overlook some of the most prominent and upwardly-mobile laborers in this context: the singers themselves.²⁵

This essay aims to understand *kanto* singers as paradigmatic figures of Istanbulite socio-economic life during the later years of the reign of Sultan Abdülhamid II (r. 1876-1909), and to analyze them as particularly representative of three discursive processes which underlay

19 See *Cumhuriyet* (29 January 1975), 2.

20 *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, Session 6, Volume 11, Meeting 1 (15 May 1940), 129.

21 See, for example, Şefika Şehvar Beşiroğlu, “İstanbul’un Kadınları ve Müzikal Kimlikleri.” *İTU Dergisi*, 3/2 (2006), 3-19; Özbilen, *Kantonun Değişim Süreci ve Yakın Dönem İcralarının Değerlendirilmesi*; Özge Şen, *Taş Plak Kayıtlarındaki Kanto Örneklerinin Müzikal Analizi* (Istanbul: İstanbul Teknik University, Institute of Social Sciences, Master’s Thesis, 2014); Danielle J. Van Dobben, *Dancing Modernity: Gender, Sexuality and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic* (Tucson: University of Arizona, Near Eastern Studies, Master’s Thesis, 2008).

22 For a more complex picture of mutual influence between Ottoman and European performative styles during the late nineteenth century, see Zeynep Çelik and Leila Kinney, “Ethnography and Exhibitionism at the Expositions Universelles.” *Assemblage* 13 (Dec. 1990), 54.

23 Ebru Boyar and Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 290, 326.

24 Chris Bruckert and Colette Parent, “La Danse Erotique Comme Métier a l’Ère de la Vente de Soi,” *Cahiers de Recherche Sociologique* 43 (Jan. 2007), 99.

25 Although a number of detailed studies on prostitution in nineteenth-century Istanbul exist, these rarely consider the forms of licit labor that were coextensive with prostitution in areas like Galata. Studies on actresses, by contrast, tend to focus solely on the “respectable” theater; see, for example, Hasmik Khalapyan, “Theater as Career for Ottoman Armenian Women, 1850-1910,” in *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, ed. Duygu Köksal and Anastasia Falierou (Leiden: Brill, 2013), 31-46. For an approach closer to that of this paper, see Malte Fuhrmann, “Down and Out on the Quays of Izmir: ‘European’ Musicians, Innkeepers, and Prostitutes in the Ottoman Port-Cities,” *Mediterranean Historical Review* 24/2 (December 2009), 169-185.

this period of Ottoman modernization: precarity, minority, and vulnerability. Each of these processes will be brought forth through case studies of three of the most prominent performers of the Sahne-i Âlem cultural scene: Peruz Terzakyan, Şamram Kelleciyan, and Minyon Virjini, respectively. Although these *kanto* singers shared a number of common characteristics — all were Istanbulite Armenian women of a particular generation, bonded by blood, marriage and master-apprentice relations — each nevertheless highlights a particular aspect of Hamidian-era social life in their work. For Peruz Terzakyan, who is largely credited with establishing the genre, *kanto* represented both a reflection of, and a pathway out of, economic and physical *precarity*; she adapted to conditions of endemic unemployment, impoverishment, and gendered violence in Istanbul’s port districts by organizing physical, social and legal layers of defense. Her relative Şamram Kelleciyan, by contrast, had lived in relative comfort as the wife of a state official until communitarian violence forced her to the stage. Her work speaks instead to the singers’ positions as non-Muslim *minorities*, which delineated the possibilities of what could be represented on and off stage. Lastly, both economic precarity and political minority constitute elements of the particular *vulnerability* of *kanto* singers as subjects, a vulnerability only amplified by their gender and generally young ages. Minyon Virjini will be taken as a case study of such vulnerability, which she made into an integral element of her stage persona, and which reflected a new concern with the “vulnerable child” in Ottoman social discourse. To be sure, these are hardly the only avenues of research evoked by these figures: one could also think in terms of sexuality, commodity, or celebrity culture in the Ottoman context.²⁶ Yet the frames of precarity, minority and vulnerability allow this paper to situate itself between the rich and burgeoning literature on the limits of cosmopolitanism in nineteenth-century Istanbul, and the writings of scholars interested in similar analytical frames in other contexts.²⁷ For example, the discussion of precarity links Judith Butler’s theoretical discussions on precarity’s contemporary manifestations with research by Donald Quataert, Edhem Eldem and Noémi Lévy-Aksu on labor, class formation and violence in late Ottoman Galata. The discussion of minority juxtaposes Saidiya Hartman’s evocation of black nightclub space in early twentieth-century America with the *kanto* theaters of Şehzadebaşı. Finally, this paper connects Nazan Maksudyan’s research on the discourse of the vulnerable child in the Ottoman Empire with Carolyn Steedman’s writing on the affective power of the “Mignon” motif in nineteenth-century Europe. By placing the study of the Sahne-i Âlem at the intersection of these three frames, it is hoped that both its particularities and convergences with global processes will be brought into high relief.

26 See, for example, Haris Exertzoğlu, “The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers during the 19th Century,” *International Journal of Middle East Studies* 35/1 (Feb., 2003), 77–101; Fatma Türe, *Facts and Fantasies: Images of Istanbul Women in the 1920s* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015); Anastasia Falierou, “European Fashion, Consumption Patterns, and Intercommunal Relations in the 19th-Century Ottoman Istanbul,” in *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe, 17th–19th Centuries*, ed. Constanța Vintilă-Ghițulescu (Leiden: Brill, 2018), 150–168.

27 For overviews of literature on this topic, see Athanasios Gekas, “Class and Cosmopolitanism: The Historiographical Fortunes of Merchants in Eastern Mediterranean Ports,” *Mediterranean Historical Review* 24/2 (2009), 95–114; İlham Khuri-Makdisi, *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860–1914* (Berkeley: University of California Press, 2010), and most recently K. Mehmet Kentel, *Assembling ‘Cosmopolitan’ Pera: An Infrastructural History of Late Ottoman Istanbul* (Seattle: University of Washington, Department of Near and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2018).

Precarity: Peruz Terzakyan

According to later media reports, when Peruz Terzakyan started to not show up for work, the owners of the theater company for which she performed — the comedian Abdürrezzak and the *tuluat* (improvisational theater) performer Küçük İsmail — rushed to her home as fast as they could. Asking her to come back, “whatever it takes,” she laid out two conditions by which she would return to the theater. The first was that, for every two songs she sung, she would be paid the equivalent of two pounds sterling. The second was that she would no longer have to walk or take the tram to the theater; rather, a sedan chair (*tahtirevan*) would be constructed to take her where she wished. In the later Turkish press, this sedan chair became a staple of Peruz’s image: as one journalist wrote, she was carried about “like a Hindu maharaja, like an empress.”²⁸ The sedan chair became, in a way, a symbol of the “sultanate of Peruz.”²⁹ It was taken as an example of imperiousness and caprice: the sedan chair being, in Ottoman Istanbul, used previously for the wives of foreign diplomats and the women of the imperial harem.³⁰ Another explanation was rooted in a criticism of her body: “she was,” as one journalist wrote, “built like a seventy-ton English tank,”³¹ and, as a result, “she couldn’t climb the theater steps, on account of her obesity.”³² Yet other sources speak to a different desire on her part. As Ahmet Rasim recounts in his semi-autobiographical novel *Fuhş-ı Atik*, in the early days of her performances, Peruz was nearly stabbed to death by a notorious serial murderer, whose exploits were tracked in the Ottoman press and street *destans*;³³ the assailant succeeded in killing her lover on stage.³⁴ Even regular performances were marked by physical danger. As one journalist described, when Peruz exited the theaters, she was often mobbed by crowds, “which shook the carriages” to get at her and drag her out onto the pavement: “she was obliged to go along with them, out of fear, for once she had objected: she had wanted to save her neck by screaming, but the crowd still took their pound of flesh.”³⁵

What appeared as caprice to later journalists can be read, in such a context, as basic preservation of the body: not only from assault or assassination, but also from the deterioration of her muscles and joints after hours of performing intensive physical labor upon the stage. Peruz’s decision to work with fellow actresses to found the Sahne-i Âlem, too, seems more explicable: why, indeed, would she negotiate with Abdürrezzak or Küçük İsmail for higher pay and secure transport, when she could provide these for herself, based on her own labor? Both the *tahtirevan* and the Sahne-i Âlem are, in this sense, products of a kind of *precarity*: what Judith Butler has called the “politically induced condition of maximized vulnerability and exposure.”³⁶ As Butler continues, “by precarity we may be talking about populations that starve or who near starvation, but we might also be talking about sex workers who have to

28 Aysen Devrim T., “Kayıp Geçen Yıldızlar: Türk Tiyatrosunun Unutulmuş Şöhretleri 18: Kantocu Peruz Hanım” 001525842006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

29 “Kantocu Peruz Hanım,” 001525843006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

30 See Fanny Davis, *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918* (Westport: Greenwood Press, 1986), 138.

31 Aysen Devrim T., “Kayıp Geçen Yıldızlar: Türk Tiyatrosunun Unutulmuş Şöhretleri 18: Kantocu Peruz Hanım.”

32 “Kantocu Peruz Hanım.”

33 See Nurçin İleri, “İstanbul’un Yeraltı Dünyası: Bıçakçı Petri ve Cinayet Destanları” *Kampfpflatz 7* (October 2014), 57–82.

34 Hüseyin Kınaylı, “Galata Canavarı Bıçakçı Petri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Reşad Ekrem Koçu (Istanbul: Koçu Yayınları, 1971), 11/5891.

35 S. Vural, “Peruz, Devrinin en Güzel ve en Civelek Artistiydi,” 001525844006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

36 Judith Butler, “Performativity, Precarity and Sexual Politics,” *AIBR: Revista de Antropologia Iberoamericana* 4/3 (2009), ii.

defend themselves against both street violence and police harassment;³⁷ precarity, then, encompasses *kanto* singers at the start of their careers, and in their impoverished old age. Peruz herself was an Armenian migrant from Sivas³⁸ who came to the stage at the age of thirteen or fourteen after growing up around Istanbul's portside brothels;³⁹ she is said to have died of poverty in an attic in 1919.⁴⁰ The experience of precarity characterized her art and her life. Yet what does this term do for us, which poverty or informal labor do not? In the first place, as Veena Das and Shalini Randeria argue, "the socialities that undergird the lives of the poor are constantly being shaped by the experiences of precarity that go beyond material scarcity;"⁴¹ precarity, as such, represents a conceptual frame that links other forms of gendered, racial, or ethnolinguistic insecurity to material impoverishment. Indeed, as Louise Waite writes, "the term is not now limited to 'employment precariousness' but also touches on a much wider suggestion of the 'precariousness of life,'" a notion which, she notes, "is not a uniquely 21st- or 20th-century phenomenon."⁴² Precarity, as a term, allows us to understand Peruz as a particular Istanbulite subject, whilst still connecting her to broader socioeconomic processes in the Ottoman Empire and beyond.

The Istanbulite neighborhoods in which *kanto* emerged before its move to Şehzadebaşı — portside districts like Galata and Karaköy — were well-known as realms of urban decay and precarious life during the late Ottoman period. As imagined by writers like Ahmet Mithat Efendi, the port was where *rakı* flowed instead of water, where child prostitution had replaced marriage,⁴³ and where the local thugs "drink each other's blood, even more predatory than wolves."⁴⁴ Yet, as Butler remarked, this precarity was "politically induced;" the populations of Galata and Karaköy were not born into precarity but rather "acclimatized to insecurity and hopelessness."⁴⁵ Before 1875, these districts had been known as zones of illicit activity, but were not yet precarious. Social life was structured according to entrenched institutions, like the dockworker's guild, which represented "one of the most cohesive and powerful guilds in the capital."⁴⁶ Deep ties of ethnicity and local origin often bound migrant workers together. Galata's porters, for example, were largely Armenian migrants from inner Anatolia, and organized themselves along communitarian lines. The Ottoman sovereign default in 1875 and the emplacement of a third of the Ottoman economy into foreign receivership in 1881 marked a turning point in the stability of these entrenched institutions. Through actors like the Ottoman Bank and the Public Debt Administration, European capital interests launched

37 Butler, "Performativity, Precarity and Sexual Politics," ii.

38 See M. Nihat Özön, "Peruz Hanım", *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, eds. M. Nihat Özön and Baha Dürder (Istanbul: Yükselen Matbaası, 1967), 1/345.

39 See Sermet Muhtar Alus, "Karaköy'den Tophane'ye doğru..." *Akşam*, December 4, 1938.

40 S. Vural, "Peruz, Devrinin en Güzel ve en Civelek Artistiydi."

41 Veena Das and Shalini Randeria, "Politics of the Urban Poor: Aesthetics, Ethics, Volatility, Precarity: An Introduction to Supplement 11," *Current Anthropology* 56/S11 (2015), 3.

42 Louise Waite, "A Place and Space for a Critical Geography of Precarity?" *Geography Compass* 3/1 (2009), 415.

43 This is an essential theme of Ahmet Mithat Efendi's novel *Henüz On Yedi Yaşında*, which details the socially corrosive effects of the prostitution of young girls in 1880s Galata. See Ahmet Mithat Efendi, *Henüz On Yedi Yaşında*, (Ankara: TDK Yayinevi, 2000 [1881]).

44 See Ahmet Mithat Efendi, *Dürrane Hanım*, trans. Hüseyin Alacathı (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999 [1882]), 3-4.

45 Judith Butler, *Notes Towards a Performative Theory of Assembly* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015), 15.

46 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: NYU Press, 1988), 97.

unprecedented programs of public asset privatization and liberal economic interventionism in the Ottoman Empire, the practices of which were, in certain cases, strikingly similar to those of contemporary neoliberalism.⁴⁷ In Galata, as Donald Quataert describes, newly established joint-stock companies aimed to break “the monopoly of the porters’ guilds” through intensive legal and economic pressure.⁴⁸ The capitalization of guild and *vakıf* assets can be said in part to have produced not only an Ottoman “bourgeoisie” — a multiethnic class of Armenians, Greeks, Turks and Levantines, defined by Ethem Eldem as “the stock and bond depositors of the Ottoman Bank”⁴⁹ — but a newly precarious population: violently dispossessed guild and migrant labor.⁵⁰

The first *kanto* singers and their audiences were members of this precarious class. In large part, like Peruz, they were also migrants, arriving in Istanbul from impoverished villages and ravaged border provinces and finding no support system in place for them.⁵¹ Some refugees found temporary employment as street-cleaners and horse-cab drivers, but many were left destitute and homeless, at times without even basic clothing.⁵² These migrants were not a uniquely Ottoman phenomenon; in Greece, too, with the sovereign defaults of 1860 and 1893, or in Egypt after 1882, the expansion of free trade and the destruction of local labor structures was accompanied by the vast growth in marginal or precarious populations. The port districts of cities like Istanbul, Izmir, Athens, and Alexandria came to be typified by “poverty, unemployment, rootlessness, homelessness, police oppression, social deprivation, prostitution, criminality and drugs.”⁵³ By understanding Peruz as a migrant, as a subject acclimatized to precarious life, her need to protect herself and preserve her body appears not as caprice but as an outgrowth of the globalized production of precarity as a mode of being; a mode of being which produced, as it continues to produce, contingent solidarities. When Butler writes that “precarity exposes our sociality, the fragile and necessary dimensions of our interdependency,”⁵⁴ one might think of the *kanto* audience — “conscripts from the Arsenal, bath attendant girls wearing jodhpurs and hooded sack coats, bath attendant boys, spies from the police, stevedores and barge-men [...] all children of about fourteen or fifteen years old”⁵⁵ — or of the *Sahne-i Âlem*, and the attempt by *kanto* singers to consolidate their own labor power and control the means of their material and physical security.

47 See Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century* (New York, London: I.B. Taurus, 2010), 16.

48 Quataert, *Social Disintegration*, 102.

49 Ethem Eldem, “(A Quest for) the Bourgeoisie of Istanbul: Identities, Roles and Conflicts,” in *Urban Governance under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict*, ed. Ulrike Freitag and Nora Lafi (Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2014), 160.

50 See Noemi Levy-Aksu, “A Capital Challenge: Managing Violence and Disorders in Late Ottoman Istanbul,” in *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*, eds. Ulrike Freitag, et al. (New York: Berghahn Books, 2015), 63-66.

51 For an account of these migrants, see Florian Riedler, “Public People, Temporary Labor: Migrants in Nineteenth Century Istanbul,” in *Public Istanbul*, ed. Frank Eckardt and Kathrin Wildner (Bielefeld: Transcript, 2008), 233-254.

52 Başiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları* (Istanbul: Kitabevi, 2001), 674.

53 Elias Petropoulos, *Songs of the Greek Underworld: The Rembetika Tradition*, trans. Ed Emery (London: Saqi Books, 2000), 19.

54 Butler, *Notes Towards a Performative Theory of Assembly*, 119.

55 Ahmet Rasim, *Dünkü İstanbul'da Hovardalık “Fuş-ı Atik”* (Istanbul: Arba Yayınları, 1992), 101.

Minority: Şamram Kelleciyan

In her recent *Wayward Lives, Beautiful Experiments: Intimate Histories of Social Upheaval*, American historian Saidiya Hartman describes the predominantly black nightclubs and music halls of early twentieth-century Philadelphia and New York as the site of a “revolution in a minor key.”⁵⁶ The effect of this revolution was not to overthrow racial segregation or defeat police brutality — indeed, when Saidiya Hartman asks us whether the “joy afforded by the cabaret” could “attenuate the assault of racism,” or “quiet any doubts about life in peril,” it is clear that these are rhetorical questions without clear answers. Her last question, however, is more ambiguous: what if the “experiment” of the nightclub was instead “to remake the world that defined its mission against you and yours?”⁵⁷ The music halls of Galata and Şehzadebaşı were, of course, not necessarily akin to the nightclubs of Harlem; the dynamics of race and class in the American context were fundamentally different from those of Ottoman Istanbul. Yet this sense of the nightclub as the site of intimate and fleeting social experimentation is in many ways apropos to both the American and Ottoman examples, and allows us to think about the social function of these spaces in urban contexts riven by the threat of racial or communitarian violence. Just as the career of Peruz spoke to the effects of precarity upon Hamidian Istanbul, so too does the career of her relative Şamram Kelleciyan speak to the profound influence of communitarian violence in the city during the years of *kanto*’s emergence.⁵⁸

In later interviews Şamram downplayed the significance of this time, referring only to the “Armenian events”⁵⁹ or the “Armenian ruckus” (*Ermeni patirtısı*)⁶⁰ that led her to the stage. Yet the communitarian violence of 1894-1896, which exploded in Istanbul following a shootout near the Sublime Porte in September 1895 and the Dashnak occupation of the Ottoman Bank building in August 1896, was more than a mere “ruckus;” it left thousands dead and tore apart the social fabric of the city. Before 1896, Şamram’s life had seemed pre-ordained: as the educated wife of a rising official at the Imperial Arsenal (*Tersâne-i Âmire*), she, unlike her relative Peruz, seemed destined for a kind of bourgeois respectability. Yet following the Ottoman Bank standoff, her husband, like other Armenian bureaucrats in sensitive positions, was removed from his position on the grounds of suspected disloyalty; in late 1897, he left her with the children and never came back.⁶¹ Şamram was, in a sense, fortunate. Having a familial connection to the theater, she was able to parlay her relationship with Peruz into an independent means of sustenance, and from 1900 until around 1920 she became the most successful *kanto* singer of them all.⁶² Even so, years later, she remembered

56 Saidiya Hartman, *Wayward Lives, Beautiful Experiments: Intimate Histories of Social Upheaval* (New York: W.W. Norton & Company, 2019), 304.

57 Hartman, *Wayward Lives*, 307.

58 For a detailed analysis of this violence, see Florian Riedler, “The City as a Stage for a Violent Spectacle: The Massacres of Armenians in Istanbul in 1895-96,” in *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*, ed. Nelida Fuccaro, Claudia Ghrawi, and Nora Lafi (New York: Berghahn Books, 2015), 164-178.

59 Hikmet Feridun, “Herdem Taze Bir Sanatkar Kadın!”

60 Hikmet Feridun, “34 Seneden beri Kanto Söyliyen Şamram Hanım Tiyatroculuğa Nasıl Başladı?” 001525847006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

61 Burhan Arpad, *Bir İstanbul Var idi...* (Istanbul: Remzi Kitabevi, 2007), 44.

62 Boğos Çalgıcioğlu, *Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Çalışanları* (Istanbul: Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu Yayınları, 2008), 358.

mostly the troubles. As she remarked, "I had to do it all by the skin of my teeth, by tearing out my fingernails."⁶³ She, like other singers, was under constant threat of arrest. When Istanbul *şehremini* (mayor) Rıdvan Pasha banned theater performances in 1904, a policy which was ended only by his assassination in 1906,⁶⁴ she noted that he had threatened to throw all the *kanto* singers in jail after having been spotted at one of their shows.

Yet it was the threat of communitarian violence that truly made her position treacherous. As Merih Erol has described, even in the context of comedic or erotic performance the limits of what could be said on stage were shaped by the capricious effects of Hamidian censorship — a burden placed particularly on Greek and Armenian performers.⁶⁵ The great paradox of *kanto* is that, as much as it was a theater of urban life — representing itinerant street-sellers, carriage drivers, shepherds, boatmen, pickpockets and drunkards on stage — the politics of minority meant that it could never depict the "Turkish," "Armenian" or "Greek" types common to the earlier *karagöz* and *orta oyunu* traditions, and which constituted the "real" identities of its performers and primary audiences. Instead, the ethnic types represented in *kanto* were largely those that were remote, unthreatening, or foreign: most notably, Laz, Roma⁶⁶ and Iranians.⁶⁷ Şamram's Armenian identity was unmistakable, and the female stage performer was, by law and expectation, exclusively a non-Muslim woman;⁶⁸ nevertheless, *kanto* could never speak of this openly, lest the illusion of the music hall be broken and the tension between performers and their audience revealed.

This paradox was accompanied by a great irony. As Florian Riedler notes, the violence in Istanbul that drove Şamram to the stage was, in large part, perpetrated by economically marginalized migrant populations, given free reign by local authorities to loot businesses and neighborhoods: as Riedler writes, "the political motives of the instigators and economic motives of the perpetrators matched, and the one instrumentalised the other."⁶⁹ These groups were dominated by Laz, Roma, and migrants from the Balkans and inner Anatolia — which is to say, by the very ethnic types that were represented in *kanto* performance. The Laz and Roma types performed by Şamram may have been symbolically unthreatening to much of the audience, but must have carried a vastly different set of associations for Istanbulite Armenians whose livelihoods had been ruined by the events of 1894-1896. There was no free play of cultural signifiers in such performance, and the possibilities of fantasy were fundamentally structured by "outside" political realities. Whatever expression was possible in the guise of the Laz fisherwoman or the Roma fortune-teller could not "quiet any doubts about life in peril," to use Hartman's phrase, because these representations were, in themselves, reminders of the

63 Hikmet Feridun, "Herdem Taze Bir Sanatkar Kadın."

64 See Metin And, *Türk Tiyatro Tarihi: Başlangıcından 1983'e* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2017).

65 Merih Erol, "Surveillance, Urban Governance and Legitimacy in Late Ottoman Istanbul: Spying on Music and Entertainment during the Hamidian Regime (1876–1909)" *Urban History* 40/4 (2013), 714.

66 For a detailed overview of Roma representations in *kanto*, see Sonia Tamar Seeman, *Sounding Roman: Representation and Performing Identity in Western Turkey* (New York: Oxford University Press, 2019), 145-156.

67 See the author's recent work on the genre of *Acem kantosu*: Erik Blackthorne-O'Barr, "Perversion and Persophilia: Imagining Iran in Hamidian Istanbul" (New York: Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, Master's Thesis, 2020).

68 As Selma Ekrem, the granddaughter of Namık Kemal, recalled: "the actresses were all Armenian as Turkish women could not act. How could they when they were not even allowed to show their faces to men?" See Selma Ekrem, *Unveiled, the Autobiography of a Turkish Girl* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005), 127.

69 See Florian Riedler, "Armenian Labor Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s", in *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, eds. Ulrike Freitag, et al. (New York: Routledge, 2011), 169.

precariousness of the *kanto* singers' positions. Yet what about Hartman's final proposition: that the music hall was a space of experimentation in "remaking" the world, if only for a brief moment? In this sense, the Sahne-i Âlem is again striking. Despite the short time-span of its existence and the opprobrium it generated, it represented a similar kind of social experimentation, made possible only by the contingencies of its moment and the uniquely liminal position of these women in late Ottoman society.

Vulnerability: Minyon Virjini

Vulnerability is, of course, a fundamental aspect of both the precarious and the minoritarian positions, but it is not limited to these: it must also include the physical vulnerability of youth, infirmity or old age, or the psychological vulnerability of trauma. Moreover, the display of vulnerability can, paradoxically, help to ensure security, whether by invoking social compassion, charity, or even benign indifference. The *kanto* singer Minyon Virjini seems to have structured her stage persona around this belief: she reacted to her precarious socioeconomic circumstances by playing hard into the new discourse of the wild, vulnerable child, and the power of the "Mignon" motif that had swept Europe in the nineteenth century. In her case, this strategy succeeded, as a brief incident recorded in the Presidency Ottoman Archives will demonstrate. Yet in the case of another "Mignon" — a girl who could never have become a *kanto* singer, but who similarly benefited from the affective power of this motif in dangerous circumstances — the results were more ambiguous.

In fact, her real name was Hayganuş, but the public, the press and the police all called her Minyon Virjini, "Mignon Virgin." There was already a singer named Virjin, and another named Küçük Virjin, and so she had to become *minyon*, a nineteenth-century loanword meaning "slender," "petite," or "child-size." She was, in the words of a later interviewer, "sprightly, flirtatious and wild;" not proper or respectable, but rebellious in a way that endeared her to the public.⁷⁰ The audiences and critics loved her: Ahmet Rasim, in an article entitled "A Night at the Sahne-i Âlem," praised her pale beauty "like the white floor of a limekiln,"⁷¹ and *Servet-i Fünûn* likewise extolled the "warmth" of her "songs and dances."⁷² Even later journalists, who derided the bodies of Peruz and Şamram, remembered her as "a beautiful woman, not so fat or large," and as a brunette who was "as shapely as [a woman of] that time could be shapely."⁷³ The audiences protected her, too: when asked whether she had ever feared for her life on stage, Virjini replied:

I was never attacked with guns, bullets, or knives. The attacks I've been subjected to were always the sweetest assaults: instead of pistols, there were many people who threw candy boxes, silk handkerchiefs and speckled gold coins in small silk pouches. Before me, Amelya and Büyük Eleni were attacked a few times, I heard, and people wanted to break their noses! But I never had such things happen to me.⁷⁴

70 M. Süleyman Çapan, "Hay, Ermenice Ermeni Demektir, Nar da Arapça Ateş Demektir" 001525834006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

71 Rasim, *Şehir Mektupları*, 87.

72 Ahmed İhsan, *Servet-i Fünûn* (5 March 1896), 2.

73 Fahri Celâl Gökulga, "Kantolarımız," 001525834006, Dosya No: 175, Taha Toros Arşivi.

74 M. Süleyman Çapan, "Hay, Ermenice Ermeni Demektir, Nar da Arapça Ateş Demektir."

Inderpal Grewal notes that the nineteenth-century Western conception of beauty was tied to vulnerability: "the beautiful was that which was small, 'because we love what submits to us.'" It was that which was in need of safety and protection. "Beauty in distress," wrote Edmund Burke, "is much the most affecting beauty."⁷⁵ Minyon Virjini made an implicit contract with her audience: they would protect her, and she would give them someone to protect. Her stage name, in this sense, was perfect. As Carolyn Steedman writes in *Strange Dislocations*, Mignon, "the strange and disturbed child-figure of Goethe's Wilhelm Meister," the slender, deformed dancing girl, became representative of a new sense of what the "child" was in the nineteenth-century European cultural imagination.⁷⁶ Mignon was the figure who drew attention to "the visceral sense of the smallness of the self that lies inside," to the little savage whom mothers and fathers needed to protect and to tame, and to the "lost past" of childhood.⁷⁷ The uncovering of the wild child opened up new avenues of state concern: as Steedman continues,

Even the act of discovering "savagery" among prosaic little street traders and crossing-sweepers carried its own compensation, for if savages represented the childhood of the human race, or were themselves children, then they were necessarily capable of development and change, for these were the essential potentialities of childhood.⁷⁸

In the Ottoman Empire, as in Britain or France, the discovery of the child savage was accompanied by the proliferation of institutions and regulations intended to protect and reform the urban child. As Nazan Maksudyan has documented, from the 1860s onward "Ottoman administrative discourse and practice started to enact the belief that a modern state should both protect children from danger and protect society from dangerous children."⁷⁹ Like the formation of *kanto*, the "vagrant child" was a product of precarity, formed by the destruction of guild culture and the inflow of migrants from the outer provinces: the perception of "child beggars" as a problem mostly derived from the new Tanzimat drive for order and security in urban areas and from its conception of modern governance.⁸⁰ Yet whereas vagrant boys were seen as a social menace, and often imprisoned in workhouses or conscripted into the military, the rhetoric around vagrant girls was different: they were depicted "as targets of sexual predators, a danger that became more pronounced when the girls occupied public spaces," and thus they needed to be "saved and disciplined" by the state in loco parentis.⁸¹ Such girls also, of course, represented the threat of venereal disease and social disorder: according to municipal regulations instituted in 1884, for example, prostitutes suspected of disease could be imprisoned in quarantine facilities until cured,⁸² at times by authorities who were

75 Inderpal Grewal, *Home and Harem: Nation, Gender, Empire and the Cultures of Travel* (Durham and London: Duke University Press, 1996), 29.

76 Carolyn Steedman, *Strange Dislocations: Childhood and the Idea of Human Interiority, 1780-1930* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995), 21.

77 Steedman, *Strange Dislocations*, 9.

78 Steedman, *Strange Dislocations*, 83.

79 Nazan Maksudyan, "Orphans, Cities and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space," *International Journal of Middle East Studies* 42 (2011), 494.

80 Maksudyan, "Orphans, Cities and the State", 496.

81 Maksudyan, "Orphans, Cities and the State", 498.

82 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye* (Istanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 6/3296-3302.

known to work as procurers and extortionists on the side.⁸³ Yet the discourse of vulnerability largely engendered a protective response on the part of socially-conscious Ottoman reformers. Ahmet Mithat Efendi's 1881 novel *Henüz On Yedi Yaşında*, for example, depicted a Muslim gentleman rescuing a seventeen-year-old prostitute from sexual degradation by marrying her into a respectable family, something Ahmet Mithat himself put into practice by taking a Greek prostitute as his second wife.⁸⁴ Recurrent incidents of communitarian violence within the Ottoman Empire and conflict along imperial frontiers also led to a vast expansion in the number of orphaned children, who became the object of concern for the Ottoman state, religious organizations, and foreign charities; often these institutions competed with each other for the right to "save" these children from both material and spiritual deprivation.⁸⁵ It was in this context that Hayganuş became Minyon Virjini — at once brash and vulnerable, particular yet archetypal.

An incident recorded in official documentation, and recounted by Minyon Virjini in later interviews, demonstrates how the strategic deployment of vulnerability as an aspect of her stage persona served to protect her from the more treacherous aspects of her public position. According to a series of archival records in the Presidency Ottoman Archives, she was arrested at the Varyete Theater in Beyoğlu on February 3, 1908, for singing "lyrics contaminated by raving nonsense" (*güfte-i bezeyan-alud*).⁸⁶ Although she had only been singing a rather common love ballad — the refrain of which, "hay nare nare nare, başımız yandı nare," clearly referenced the fires of love — the secret police in the audience had instead mistaken the line as referring to *Hay*, the Armenian endonym, and evincing Dashnak revolutionary sympathies.⁸⁷ To prevent any Armenian families in the audience from being inflamed by such "nonsensical songs" (*bezeyan-amiz kanto şarkıları*),⁸⁸ she was taken to a facility in Tophane and kept in police custody. As she later recounted in a later interview, one of the police officers soon pitied her, fell in love with her, and arranged her release:

God bless Ali Bey, he took over the case, tricked the supervisor, and said I had nothing to do with anything. If Ali Bey wasn't so friendly, if he wasn't protective, I don't know what would've happened to me...⁸⁹

Although she was banned from performing on-stage for several months afterwards,⁹⁰ she nevertheless avoided any permanent repercussions; indeed, the Young Turk Revolution later that year significantly liberalized the regime of theatrical censorship and allowed her to perform in relative security. Whether by chance or design, the characteristics of Mignon that Hayganuş exhibited — a vulnerable child in need of the protection of authority — allowed her to survive the capriciousness of Hamidian censorship and thrive, even at its most extreme.

83 Doctor Mişel, who helped to draft the regulation, was apparently also known as "Fat Michel" to those in Galata, and used his power to extort money and property out of licensed prostitutes. See "Galata'daki Mekanlar", 001550016007, Dosya No: 38, Taha Toros Arşivi.

84 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi* (Istanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1991), 176.

85 See Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2014), 116-158.

86 BOA, DH.MKT, 1231/78,3, 5 Muharrem 1326 (8 February 1908).

87 Münir Süleyman Çapan, "Hay, Ermenice Ermeni Demektir, Nar da Arapça Ateş Demektir."

88 BOA, DH.MKT, 1231/78,1, 1 Muharrem 1326 (4 February 1908).

89 Münir Süleyman Çapan, "Hay, Ermenice Ermeni Demektir, Nar da Arapça Ateş Demektir."

90 BOA, DH.MKT. 1231/78,4, 18 Mayıs 1324 (31 May 1908).

There was another young woman whose life would be entangled with the Mignon motif, albeit under even more fraught circumstances. In 1916 she was taken into the orphanage for Armenian and Kurdish children at Aintoura, in contemporary Lebanon, dressed in “a dirty chemise which covered only a part of her little body” and speaking only “a mixture of Turkish and Kurdish, putting in Armenian and Arabic words now and then.”⁹¹ For the director of the institution, Halide Edip Adıvar,⁹² this young child was Mignon not as figure but as flesh: in her memoirs, she notes how she was struck by “her little eyes, blazing with passion and will-power” and her “unearthly shrieks.”⁹³ Whereas the other boys and girls at the orphanage were “beasts” whose “complete degradation” frightened her and the other staff, this young girl — given the name Jale — was “a wonderful, almost uncanny creature, who [had] her own way absolutely.” Like Mignon, “Jale” was a dancer, and it is through dance that she revealed to Halide the “vision of horror which she held in her tiny head;” that is, the murder of her original parents. Yet, as Halide Edip describes, she alone of the children at Aintoura accepted her as “Mother Halide.” Indeed, in comparison to the other orphans, which she claimed reminded her of “the lowest kinds of animals,” Jale exuded a strange, wild vulnerability which fascinated the Aintoura staff.⁹⁴ Here, the affective power of the Mignon motif is again evident, but in more ambiguous circumstances. To be sure, the features of this motif were in this case undoubtedly projected onto Jale by the adults surrounding her, rather than part of some conscious strategy of survival. Yet even in this situation, the associations of vulnerability that this motif engendered served to ensure her security in a dangerous and changing environment. Of all the children at Aintoura, it was only Jale that Halide Edip attempted to formally adopt after the war; her fate, however, remains unknown.⁹⁵

CONCLUSION

These three examples represent only sketches; case studies of how the *kanto* singers of the Sahne-i Âlem scene were embedded in, and skilled adaptors to, the emergent socioeconomic processes of Ottoman modernity. The frames of precarity, minority and vulnerability constitute only some of the possible avenues of research that figures like Peruz Terzakyian, Şamran Kelleciyan and Minyon Virjini can illuminate for scholars of Ottoman Istanbul, but here they have been selected as particularly fruitful, in part because they tie the emergence of *kanto* and the Sahne-i Âlem to more general developments of the late nineteenth and early twentieth centuries. Theoretically, too, these frames allow for an interesting juxtaposition of scholarship from within Ottoman studies and from without. Thus, this paper has explored precarity, minority and vulnerability with reference to the work of Judith Butler, Saidiya Hartman and Carolyn Steedman, respectively — scholars who have little tangible relationship to the Ottoman historiographic tradition, but whose insights into these topics can add richness to discussions within the field. Indeed, though the study of *kanto* and the Sahne-i

91 Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, 454.

92 See Selim Deringil, ““Your Religion is Worn and Outdated.” Orphans, Orphanages and Halide Edib during the Armenian Genocide: The Case of Antoura,” *Études Arméniennes Contemporaines* 12 (2019), 33-65.

93 Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, 464.

94 Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, 444.

95 Adıvar, *Memoirs of Halide Edib*, 467.

Âlem troupe can and should be understood through the lenses of cultural history and ethnomusicology, the essential argument of this paper has been that these developments are also richly deserving of study from a number of different methodological perspectives and frames of analysis. As discussed in the introduction to this piece, figures like Peruz Terzakyian and organizations like the Sahne-i Âlem have largely remained marginalized in broader Ottoman historiography, with attention paid only to the lyrical content of their musical production. Their pioneering social roles, as celebrated working women who were among the first to organize their labor power in the public sphere, have been almost entirely obscured. This paper has proposed instead that *kanto* singers like Peruz, Şamram and Virjini were, in many ways, paradigmatic figures, highlighting the operation of several social discourses that shaped urban life and society in the era of Ottoman modernization. They labored under the constraints of intense state censorship, physical and psychological violence, and the constant threat of impoverishment. Yet they were also strategic, adaptable, and able to collectively organize their labor and the affective power of their stage personae to manage these threats and cope with the instability of their position. When we consider this alongside their extensive and continued cultural influence, their particular importance as late Ottoman historical figures becomes even more distinct.

The field of Ottoman social and labor history has made certain strides since Gülhan Balsöy, more than a decade ago, correctly criticized “the absence of female workers and gendered analysis of labor in scholarship;”⁹⁶ similarly, a number of valuable studies on marginal or liminal subjects in Hamidian Istanbul have vastly expanded our knowledge of socialities otherwise ignored in urban histories of the Ottoman capital.⁹⁷ Nevertheless, there remain significant lacunae in the study of figures who were, in themselves, neither truly hegemonic nor subaltern but rather representative of “a certain pluralism” which, as Butler argues, “allowed for the reproduction of [national] homogeneity on another basis.”⁹⁸ This paper has attempted, in small part, to fill this gap, and to highlight the historiographic usefulness of *kanto*, *kanto* singers, and the Sahne-i Âlem as microcosms of late Ottoman social life.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

96 Gülhan Balsöy, “Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century,” *International Review of Social History* 54/17 (2009), 46.

97 In addition to the aforementioned studies by Malte Fuhrmann, notable examples include Roger A. Deal, *Crimes of Honor, Drunken Brawls and Murder: Violence in Istanbul under Abdülhamid II* (Istanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010); Noémi Levi-Aksu, *Ordre et Désordres dans l’Istanbul Ottomane (1879-1909)* (Paris: Éditions Karthala, 2013); and Nurçin İleri, “A Nocturnal History of Fin-de-siècle Istanbul” (Binghamton, NY: Binghamton University, Graduate School of Binghamton University, Ph.D. Dissertation, 2015).

98 Judith Butler and Gayatri Chakravorty Spivak, *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging* (Calcutta: Seagull Books, 2007), 32.

BIBLIOGRAPHY

1. Primary and Archival Sources

- Adivar, Halide Edip. *The Memoirs of Halid  Edib*. New York, London: The Century Co., 1926.
- Ahmed İhsan [T kg z]. "İstanbul Postası." *Servet-i F n n*. 19 January 1899.
- Ahmet Mithat Efendi. *Dürdane Hanım*, transc. Hüseyin Alacatlı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Ahmet Mithat Efendi. *Henüz On Yedi Yaşında*. Ankara: TDK Yayınevi, 2000.
- Ahmet Mithat Efendi. *J n Türk*. trans. Mustafa Karataş. Istanbul: Turna Yayınları, 2009.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT).
- Taha Toros Arşivi (TTA), *Galata'daki Mekanlar*, Dosya No: 38, 001550016007.
- TTA, Haldun Taner, *Alaturka Broadway: Direklerarası*, Dosya No: 169, 001525733006.
- TTA, M. Süleyman  apan, *Hay, Ermenice Ermeni Demektir, Nar da Arapça Ateş Demektir*, Dosya No: 175, 001525833006.
- TTA, Aysen Devrim T., *Kayıp Geçen Yıldızlar: Türk Tiyatrosunun Unutulmuş Ş breleri 18: Kantocu Peruz Hanım*, Dosya No: 175, 001525842006.
- TTA, *Kantocu Peruz Hanım*, Dosya No: 175, 001525843006,
- TTA, Fahri Cel l G ktulga, *Kantolarımız*, Dosya No: 175, 001525834006.
- TTA, S. Vural, *Peruz, Devrinin en Güzel ve en Civelek Artistiydi*, Dosya No: 175, 001525844006.
- TTA, Hikmet Feridun, *Herdem Taze Bir Sanatkar Kadın: Şamram Hanım, Muharririmize Hayatını Hatıralarını Anlatıyor*, Dosya No: 175, 001525846006.
- TTA, Hikmet Feridun, *34 Seneden beri Kanto Söyliyen Şamram Hanım Tiyatroculuğa Nasıl Başladı?*, Dosya No: 175, 001525847006.
- TTA, Sermet Muhtar Alus, *Eski Günlerde Sa  ve Yüz Tuvaleti*, Dosya No: 312, 001581014010.
- Tahsin, Hasan. *Neşe-i Dil: Yeni Şarkı ve Kanto Memuası*. Istanbul: Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, 1907.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları Açık Erişim Koleksiyonu. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Session 6, Volume 11, Meeting 1 (15 May 1940).

2. Secondary Literature

- Alpargin, Melike Nihan. *Istanbuls Theatralische Wendezeit: Die Rezeption Des Westlichen Theaters Im 19. Und Frühen 20. Jahrhundert Des Osmanischen Reiches*. Munich: Herbert Utz Verlag, 2013.
- And, Metin. *Türk Tiyatro Tarihi: Başlangıcından 1983'e*. Istanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Arpad, Burhan. *Bir İstanbul Var idi...* Istanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Balsöy, Gülhan. "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century". *International Review of Social History* 54/17 (2009), 45–68.
- Başiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları*. Istanbul: Kitabevi, 2001.
- Beşiroğlu, Şefika Şehvar. "İstanbul'un Kadınları ve Müzikal Kimlikleri". *İTU Dergisi* 3/2 (2006), 3–19.
- Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. New York-London: I.B. Taurus, 2010.
- Blackthorne-O'Barr, Erik. *Perversion and Persophilia: Imagining Iran in Hamidian Istanbul*. New York: Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, Master's Thesis, 2020.
- Boyar, Ebru and Kate Fleet. *A Social History of Ottoman Istanbul*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Bruckert, Chris and Colette Parent. "La Danse Erotique Comme Métier a l'Ère de la Vente de Soi". *Cahiers de Recherche Sociologique* 43 (Jan. 2007), 95–107.
- Butler, Judith. "Performativity, Precarity and Sexual Politics". *AIBR: Revista de Antropología Iberoamericana* 4/3 (2009), I-XIII.
- Butler, Judith. *Notes Towards a Performative Theory of Assembly*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015.
- Butler, Judith and Gayatri Chakravorty Spivak, *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging*. Calcutta: Seagull Books, 2007.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. Istanbul: Metis Yayınları, 1994.
- Çalgıcioğlu, Boğos. *Türkiye Ermenileri Sabnesi ve Çalışanları*. Istanbul: Boğaziçi Gösteri Sanatları Topluluğu Yayınları, 2008.
- Çelik, Zeynep and Leila Kinney. "Ethnography and Exhibitionism at the Expositions Universelles." *Assemblage* 13 (Dec. 1990), 34–59.
- Das, Veena and Shalini Randeria, "Politics of the Urban Poor: Aesthetics, Ethics, Volatility, Precarity: An Introduction to Supplement 11". *Current Anthropology* 56/S11 (2015), S3–S14.
- Davis, Fanny. *The Ottoman Lady: A Social History from 1718 to 1918*. Westport: Greenwood Press, 1986.
- Deal, Roger A. *Crimes of Honor, Drunken Brawls and Murder: Violence in Istanbul under Abdülhamid II*. Istanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010.

- Deringil, Selim. "Your Religion is Worn and Outdated:" Orphans, Orphanages and Halide Edib during the Armenian Genocide: The Case of Antoura". *Études Arméniennes Contemporaines* 12 (2019), 33–65.
- Dobben, Danielle J. Van. *Dancing Modernity: Gender, Sexuality and the State in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic*. Tucson: University of Arizona, Near Eastern Studies, Master's Thesis, 2008.
- Ekrem, Selma. *Unveiled, the Autobiography of a Turkish Girl*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005.
- Eldem, Edhem. "(A Quest for) the Bourgeoisie of Istanbul: Identities, Roles and Conflicts". *Urban Governance Under the Ottomans*, ed. Ulrike Freitag and Nora Lafi. 159-186. New York: Routledge, 2014.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* 6. Istanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ergur, Ali and Yiğit Aydın. "Patterns of Modernization in Turkish Music as Indicators of a Changing Society". *Musicae Scientiae*, (Special Issue 2005-2006), 89–108.
- Erol, Merih. "Surveillance, Urban Governance and Legitimacy in Late Ottoman Istanbul: Spying on Music and Entertainment during the Hamidian regime (1876–1909)". *Urban History* 40/4 (2013), 706–725.
- Exertzoglou, Haris. "The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers during the 19th Century". *International Journal of Middle East Studies* 35/1 (Feb., 2003), 77–101.
- Falierou, Anastasia. "European Fashion, Consumption Patterns, and Intercommunal Relations in the 19th-Century Ottoman Istanbul". *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe, 17th–19th Centuries*, edited by Constanța Vintilă-Ghițulescu. 150-168. Leiden: Brill, 2018.
- Fuhrmann, Malte. "Down and Out on the Quays of Izmir: 'European' Musicians, Innkeepers, and Prostitutes in the Ottoman Port-Cities." *Mediterranean Historical Review* 24/2 (December 2009), 169–185.
- Gekas, Athanasios. "Class and Cosmopolitanism: The Historiographical Fortunes of Merchants in Eastern Mediterranean Ports." *Mediterranean Historical Review* 24/2 (December 2009), 95–114.
- Grewal, Inderpal. *Home and Harem: Nation, Gender, Empire and the Cultures of Travel*. Durham and London: Duke University Press, 1996.
- Hartman, Saidiya. *Wayward Lives, Beautiful Experiments: Intimate Histories of Social Upheaval*. New York: W.W. Norton & Company, 2019.
- İleri, Nurçin. "İstanbul'un Yeraltı Dünyası: Bıçakçı Petri ve Cinayet Destanları." *Kampfpplatz* 7 (October 2014), 57–82.
- İleri, Nurçin. *A Nocturnal History of Fin-de-siecle Istanbul*. Binghamton, NY: Binghamton University, Graduate School of Binghamton University, Ph.D. Dissertation, 2015).
- Kentel, K. Mehmet. *Assembling 'Cosmopolitan' Pera: An Infrastructural History of Late Ottoman Istanbul*. Seattle: University of Washington, Near and Middle Eastern Studies, Ph.D. Dissertation, 2018.

- Khalapyan, Hasmik. "Theater as Career for Ottoman Armenian Women, 1850-1910." *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*, ed. Duygu Köksal and Anastasia Falierou. 31-46. Leiden: Brill, 2013.
- Khuri-Makdisi, Ilham. *The Eastern Mediterranean and the Making of Global Radicalism, 1860-1914*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- Kınaylı, Hüseyin. "Galata Canavarı Bıçakçı Petri." *İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Reşad Ekrem Koçu, 11/5888-5892. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Koçu, Reşad Ekrem. "Amelya, Büyük." *İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Reşad Ekrem Koçu, 2/757-758. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 1959.
- Lévy-Aksu, Noémi. *Ordre et Désordres dans l'Istanbul Ottomane (1879-1909)*. Paris: Éditions Karthala, 2013.
- Lévy-Aksu, Noémi. "A Capital Challenge: Managing Violence and Disorders in Late Ottoman İstanbul". *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*. ed. Ulrike Freitag et al. New York: Berghahn Books, 2015.
- Maksudyan, Nazan. "Orphans, Cities and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space." *International Journal of Middle East Studies* 42 (2011), 493-511.
- Maksudyan, Nazan. *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2014.
- Metinsoy, Elif Mahir. *Ottoman Women during World War I: Everyday Experiences, Politics, and Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Okay, Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1991.
- Oktar, Tiğınçe Özkipser. *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.
- Özbilen, Berna. *Kanto'nun Değişim Süreci ve Yakın Dönem İcralarının Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Teknik University, Turkish Music State Conservatory, Master's Thesis, 2006.
- Özön, Mustafa Nihat and Baha Dürder, eds. *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*. İstanbul: Yükselen Matbaası, 1967.
- Öztuna, Yılmaz. "Kanto." *Büyük Türk Müsiki Ansiklopedisi*, 424. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Petropoulos, Elias. *Songs of the Greek Underworld: The Rembetika Tradition*. trans. Ed Emery. London: Saqi Books, 2000.
- Quataert, Donald. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration*. New York: NYU Press, 1988.
- Rasim, Ahmet. *Dünkü İstanbul'da Hovardalık "Fuhş-ı Atik"*. İstanbul: Arba Yayınları, 1992.
- Rasim, Ahmet. *Şehir Mektupları*. İstanbul: Anonim Yayıncılık, 2012.

- Riedler, Florian. "Public People, Temporary Labor: Migrants in Nineteenth Century Istanbul". *Public Istanbul*. ed. Frank Eckardt and Kathrin Wildner. 233–254. Bielefeld: Transcript, 2008.
- Riedler, Florian. "Armenian Labor Migration to Istanbul and the Migration Crisis of the 1890s". *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*. ed. Ulrike Freitag et al. 160-176. New York: Routledge, 2011.
- Riedler, Florian. "The City as a Stage for a Violent Spectacle: The Massacres of Armenians in Istanbul in 1895-96." In *Urban Violence in the Middle East: Changing Cityscapes in the Transition from Empire to Nation State*. ed. Nelida Fuccaro, Claudia Ghrawi, and Nora Lafi. 164-178. New York: Berghahn Books, 2015.
- Seeman, Sonia Tamar. *Sounding Roman: Representation and Performing Identity in Western Turkey*. New York: Oxford University Press, 2019.
- Steedman, Carolyn. *Strange Dislocations: Childhood and the Idea of Human Interiority*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.
- Şen, Özge. *Taş Plak Kayıtlarındaki Kanto Örneklerinin Müzikal Analizi*. Istanbul: İstanbul Teknik University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2014.
- Taner, Haldun. "Direklerarası: Ramazan Takvimi". *Milliyet*. 26 July 1980.
- Türe, Fatma. *Facts and Fantasies: Images of Istanbul Women in the 1920s*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Waite, Louise. "A Place and Space for a Critical Geography of Precarity?" *Geography Compass* 3/1 (2009), 412–433.

Safavîlerde Vakıf Müessesesinin Kurumsallaşması ve Şah I. Abbas Vakıfları Üzerine Bir Tetkik

AN EXAMINATION OF THE FORMATION OF WAQF INSTITUTION IN THE SAFAVID EMPIRE AND THE WAQFS OF SHAH ABBAS I

HASAN HÜSEYİN GÜNEŞ*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalenin amacı Türkiye’de şimdiye dek pek çalışılmamış olan Safavî vakıflarına dair bir tetkik yapmaktır. Makalede öncelikle, Safavî vakıfları hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Akabinde Şah I. Abbas’ın vakıflarının izleri literatürden takip edilmiştir. Mevzuaya bahis Şah I. Abbas vakıflarını konu alan vakfiyenin yazma nüshası İran arşivlerinden bulunmuş ve içerik analizi yapılmıştır. Bu çerçevede, Safavî vakıflarının sosyal ve iktisadi boyutlarının üzerinde durulması gerektiği anlaşılmış, kimi yerlerde Osmanlı ve Safavî devletlerinin vakıf gelenekleri mukayese edilmiştir. Gerçekten de Osmanlı vakıfları gibi Safavî vakıflarının siyasal çehresi de sosyal ve iktisadi boyutlarını kuşatacak mahiyettedir. Dolayısıyla makalede, Şah İsmail’den Şah I. Abbas’a dek Safavî vakıflarının ne gibi işlevlere sahip olduğu tasvir edilmeye çalışılmış ve bu tasvirin Şah I. Abbas vakıflarıyla tebellür etmesi sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Safavî vakıfları, Şah I. Abbas vakıfları, Şiilik.

This paper focuses on an understudied topic in Turkish academia: Safavid waqfs. It first gives general information about Safavid waqfs then traces the waqfs of Shah Abbas in the literature. To this end, it investigates a manuscript copy of Shah Abbas’ waqfiyyah found in Iranian archives and analyses the content of this copy. Secondly, it asserts that the political, social, and economic aspects of Safavid waqfs are as crucial as of the Ottoman waqfs, and more studies are required to grasp the significance of the subject. Even the political features of these institutions were more comprehensive and prominent than other issues related to these institutions. Therefore, this paper lastly examines how the Safavid waqfs, between the reigns of Shah Ismail to Shah Abbas I, functioned politically by objectifying the waqfs of the latter ruler.

Keywords: Waqfs, Safavid waqfs, Waqfs of Shah Abbas I, Shiism.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 7 Mart 2021 | Date Received: 7 March 2021
Kabul Tarihi: 23 Eylül 2021 | Date Accepted: 23 September 2021

ATIF | CITATION

Güneş, Hasan Hüseyin. "Safavîlerde Vakıf Müessesesinin Kurumsallaşması ve Şah I. Abbas Vakıfları Üzerine Bir Tetkik", *Kadim* 2 (Ekim 2021), 33-68.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hasan.h.gunes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1797-3605.

GİRİŞ: SAFAVÎ VAKIF TARİHİ ÇALIŞMALARI

Kişinin (hayat) nakdini altın için berbâd etmesi müşkül
Kılma böyle zor işleri yapmayı âşân
İtibar etmez ehl-i himmet mâl-i dünyâya
Ey Hatâyi, itibar etme fânî dünyaya'
Şah İsmail

Her âciz, her bîçâre gam yolunda kendi kendine
gezip yürüyemez.
Bizi melâmet diyarında aşk kılavuzu gezdirir.

Ey zahit! Sarhoşlara dünyadan ne bahsedip duruyorsun.
Veed ü hâl olan yerde dünyanın hiçbir kıymeti yoktur.¹

Yavuz Sultan Selim

Müslüman toplumların azami ve asgari müştereklerinin keşişim noktaları vardır ve bu noktaların birbiriyle ne kadar örtüşüp örtüşmediği, bunlarda hangi farkların, nasıl meydana geldiği, süreç içerisinde birbirine nasıl yakınlaşıp uzaklaştığı gibi meseleler tarihçiler için eşsiz hazinelerdir. Örneğin Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim her ne kadar yaşadıkları coğrafyanın yönetiminde müşterekleri pek konuşuramasalar da divanlarından yapılan alıntılarda görüldüğü üzere, uğruna mücadele ettikleri dünyanın değersizliği düşüncesini azami derecede paylaşmışlardır. Safavî şahları ve Osmanlı sultanları, bir yandan kendi aralarındaki siyasi krizleri iktidarlarını meşrulaştırmak için kullanırken öte yandan, ortak inançları olan dünyanın değersizliğini adeta unutturan hayırseverlik kurumları vasıtasıyla yönettikleri halkla güçlü bir bağ kurmuşlardır. Yöneticiden yönetilene, kadın ve erkek birçok insan, toplumun her tabakasında vücut bulan bu hayırseverlik ağının bir noktasında yer almıştır.

Amy Singer Müslüman toplumlarda hayırseverlik kurumunu ele aldığı kitabında, Safavîler³ döneminde (1501-1722) Şii kadınların hayırseverlik göstergelerinin Osmanlı kadınlarından bir ölçüde farklılık arz ettiğine değinmiş, camilerden ziyade evliya türbelerine ehemmiyet verdiklerine dikkat çekmiştir.⁴ Verdiği bu bilginin öncesinde ise referansları neredeyse aynı olan Müslüman toplulukların kendilerine has tarihlerinin ve onun şekillendirdiği kültürlerin çeşitliliği nedeniyle bunun sıradan bir durum olduğu konusunda okuyucuyu uyarmıştır.⁵ Bununla birlikte, literatürde Osmanlı hayırseverlik kurumlarıyla ilgili çalışmaların Safavî hayırseverlik çalışmalarından daha fazla yer aldığı görülmektedir.⁶

Safavî tarihi araştırmalarının Türkiye'deki durumuna bakıldığında, bu incelemelerin sayıca yetersiz olduğu ve büyük kısmının siyasî tarih kapsamında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'de Safavî tarihi araştırmalarının Osmanlı tarihine ilişkin çalışmalara nispetle yetersiz olduğunu söylemek yerinde olacaktır. İran'da yapılan çalışmalar nitelik ve

1 Şah İsmail, *Hatâyi Divânı*, haz. Muhsin Macit (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 590. Tercümedeki ufak değişiklikler tarafımıza aittir.

2 Yavuz Sultan Selim, *Yavuz Sultan Selim Divanı*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946), 20.

3 Türkiye'deki literatürde "Safavî" yazımı tercih edilmişse de biz bunun yerine "Safavî" şeklinde yazmayı tercih ettik. Zira kelimenin orijinal yazımının "مسفوی" değil "صفوی" şeklinde olduğu kesindir. Mehmed Akif Ersoy'un meşhur eserine *sefahat* denilmesine engel olan mahreç ve dil kâideleri, aynı sebeplerden Safavî yazımını zorunlu kılmaktadır. *Sin* harfi ince ünlüyü gerektirirken, *sad* harfiyse kalın ünlüyü gerektirmektedir.

4 Amy Singer, *İyilik Yap Denize At: Müslüman Toplumlarında Hayırseverlik* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 180.

5 Amy Singer, *İyilik Yap Denize At*, 36.

6 Singer'in Müslüman toplumların hayırseverlik kurumunu etraflıca incelediği ufuk açıcı bu çalışmasında dikkatimi çeken hususlardan biri, Şii hayırseverlik anlayışının gerçekten çok az yer bulmasıdır. Elbette Sünni ve Şii fıkhıdaki pratiklerin söz konusu bağlamda birçok benzerlik gösterdiklerine işaret edilmiştir. Ancak benim üzerinde durmak istediğim bu nevi eserlerin kaynak ve örnek kullanımının daha ziyade Osmanlı/Sünnî kaynakları içerisinde devşirilmesidir. Esasen Singer'in eserinde fark ettiğim bu dil, eserin yayımlanmasından beri bu hususun ele alınması gereken mühim bir mevzu olduğunu bendenize hissettirmiştir. Bu makalenin nüvesi o zamanda hâsıl olan bu fikriyata dayanmaktadır.

nicelik bakımından hızla artmakta ve gelişmekteyken batıda yapılan Safavî araştırmaları ise ağırlıklı olarak kültür, maddi miras vb. gibi sosyal tarih ile iç içe değerlendirilebilecek temalar üzerinden ilerlemektedir. Türkiye’de bu alanda yapılmış yüksek lisans ve doktora çalışmalarına bakıldığında, müstakil olarak Safavîleri konu eden az çalışma bulunduğu, çalışmaların odak noktasını, diğer devletlerle siyasi ve askeri ilişkilerinin oluşturduğu görülmektedir. Bu çerçevede Safavîlere ilişkin çalışmalarda, devlet teşkilatı ve devletin sosyal yapısı, tarih yazıcılığı, sanat, edebiyat veya şehir gibi konulara oldukça az değinilmiştir.⁷ Dolayısıyla, Safavîler hakkındaki çalışmalarda vakıflardan söz edilmediği, sadece bu müessesenin varlığına işaret edildiği görülmektedir.⁸

Safavî vakıfları hakkında Türkiye’de yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğunu belirtmek gerekir.⁹ Safavî coğrafyasındaki vakıflara ilişkin bazı çalışmalar ise Bilgili’nin¹⁰ ve Mazlumî’nin¹¹ araştırmalarında görüleceği gibi, Osmanlı vakıfları merkeze alınarak yapılmıştır. Bu çalışmalarda İran arşiv belgeleri ve kronikleri kullanılmamıştır. Nitekim Bilgili’nin tahrir kayıtlarından hareketle Tebriz vakıflarına dair vermiş olduğu bilgilerde¹² Tebriz kalesi içerisinde 998/1589 yılında Osmanlılar tarafından tesis edilen cami ve vakfi yer almamıştır.¹³

Safavî vakıflarını çalışmanın bazı güçlüklerinin bulunması, bu sahada yapılan araştırmaların yabancı literatürde de sınırlı sayıda kalmasına neden olmuş gibidir. Zira vakıf araştırmaları için temel kaynak mesabesindeki vakfiyelerin, vakıf yoğunluğuyla kıyaslandığında çok az oluşu, işaret edilen güçlüklerin başında yer almaktadır.¹⁴ Safavî devletine yayılmış söz

7 Samet Balta, “Türkiye’de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *II.Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu: Avrasyada Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları*, ed. Turgay Gökgez-Onur Kılıçer (İstanbul: Demavend, 2018), 323-374.

8 Örnek bir çalışma için bk. Cihat Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İranda Sosyal ve Kültürel Hayat”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* 11/2 (Kış 2011), 261-276. Aydoğmuşoğlu Safavî kroniklerinden ve tetkik eserlerden yararlanmış olmasına rağmen, makalesinde vakıf kelimesi bir kez bile geçmemektedir. Mesela adı geçen makalenin 269. sayfasında şu bilgileri vermektedir: “Esterabad eyaletinde Gürgen kıyısındaki Mübarekâbad Kalesi’ni yeniden yaptırdı. İsfahan, Tebriz, Esref şehirlerinde büyük binalar, yollar, bahçeler inşa ettirmişti ki yollardan gelip geçenler buralarda dinleniyorlardı. Ayrıca Nefes (kutsal alan), Kazvin, Meşhed ve Kâşan şehirlerinde de cami, türbe, kervansaray ve kasır gibi çeşitli eserler yaptırdı.” Muhtemelen bu ihmalin sebebi kaynakları tetkik eserlerin direktiflerine göre okumasıdır. Örneğin, yukarıda aktardığımız alıntıyı F. Sümer’in *DLA*’daki “Abbas I” maddesinde atıfla yapmıştır. Maddenin tamamına bakıldığında F. Sümer’in de Şah I. Abbas’ın vakıflarına hiç temas etmediği görülmektedir. Benzer bir durum Aydoğmuşoğlu’nun doktora tezi için de geçerlidir. Bk. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011). Bu çalışmayı hazırladığım süreçte “Safevilerde Vakıf Müessesesi” adıyla bir kitap bölümü yayımlandı. Ancak söz konusu bölüm yetersiz bir kaynakçaya dayanmaktadır. Konuya ilişkin batı literatüründen istifade edilmemiş, İran menşeli çalışmaların da çok azı görülmüştür. Bk. Osman Taşkın, “Safevilerde Vakıf Müessesesi”, *Safeviler Kültür-Diplomasi-Toplum*, ed. Mehmet Dağlar (İstanbul: Kitabevi Yay., 2020), 115-145. Bu çalışma haricinde yakın bir dönemde Türkçe’ye de çevrilen Quinn’in Şah Abbas biyografisinde “vakıflar” başlıklı bir sayfayı dahi bulmayan değerlendirmesi bulunmaktadır. Bk. Sholeh Quinn, *Şah Abbas İran’ı Yeniden Şekillendiren Hükümdar*, çev. Zeliha Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay., 2020) 81-82.

9 Çınar ve Koyuncu tarafından hazırlanan vakıf kaynakçasına bu bağlamda bakmak durumu göstermektedir. İran başlığı altında verilen kaynakçada doksan sekiz araştırma içerisinde Türkiye’den sadece bir çalışma bulunmaktadır. (Bk. Hüseyin Çınar-Miyase Koyuncu *Kaya, Vakıflar Kaynakçası* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015), 337-342. Söz konusu çalışma şudur: Ali Sinan Bilgili-A. Beşe, “İranda Hacı Bektaş Veli Evladından Pir Saltuk Zaviyesi Vakfı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 1 (Bahar 2009), 57-76.

10 Ali Rıza Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları (XVI. - XVIII. Yüzyıllar)* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011).

11 Farbod Mazlumi, “Osmanlıların İranda Vakıfları”, *İraniyat Dergisi* 1/1 (2016), 38-53.

12 Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları*, 65-72.

13 Ali Ekber Safipur, “Vakıfnameye Nâşinâhte Ez Devrane İşğale Tebriz Tevassute Osmanıyan Der Sale 998 Hicri Kameri”, *Tarih u Coğrafya* 7/68-69 (1382), 142-154.

14 Mansur Sifatgol, “Menbaşınasiye Pejohiş Der Tarihe Tehavvulate Sahtare Diniye İran Der Asre Safavi”, *Tarih u Coğrafya* 11/37-38 (1379), 24.

konusu vakıf ağının genişliğine rağmen, birçok vakfa ilişkin bilgi içeren arşiv belgelerinin Afganların İsfahan saldırısında yok edildiği iddia edilmiştir.¹⁵ Ancak vakfiyelerin, vakıfları suistimal edenler tarafından yok edildiği de iddia edilebilir. Zira vakfiyelerin Afganların hamlesi esnasında yok edildiğine dair sağlam delillerin olmadığı belirtilmiştir. Esasen vakfiyelerin *Defter-i Mevkûfât-i Memâlik-i Mabrûse*'de toplandığı bilinmektedir. Lakin tek çatı altında olması gereken vakıf belgelerinin bölük pörçük olması ve dağınıklığı başlı başına bir araştırma konusudur. Vakıf belgelerinin kısaca tasvir edilen bu dağınıklığı Safavî vakıflarının araştırılmasının önündeki önemli engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Ayrıca sadece Afgan saldırılarını değil, tarihi süreçte gerçekleşen Özbek, Osmanlı ve Rus saldırılarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İşaret ettiğimiz dağınıklığa, bu ülkelerle yapılan harplerin sebebiyet verdiği düşünülebilir.¹⁷

Bu olumsuzlukların daha çok Safavî dönemi tarihi çalışmalarında karşılaşılan güçlükler olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. İslam dünyasının sosyal tarihi üzerindeki en önemli kaynaklardan biri olduğu inkâr edilemez olan vakıf belgelerinin durumu, son zamanlara kadar ihmal edilmiş olsa da Kaçarlar dönemi söz konusu olduğunda biraz daha iyimser bir tablo mevcuttur. Bu dönemde vakıf sistemi ile birçok yeni yapı finanse edilmiştir. İnsanların sıklıkla katıldığı İmam Hüseyin meclisleri¹⁸ gibi bazı dini törenler, vakıflar tarafından desteklenmiştir. Dolayısıyla Kaçarlar döneminden kalan çok sayıda belge, dönemin sosyal tarihinin yeniden yazılmasını mümkün kılmaktadır.¹⁹

Bu güçlükler Safavî vakıfları araştırmalarının mahdut düzeyde yapılmasına, binaenaleyh Safavî dönemine ilişkin iktisadî ve içtimaî değerlendirmelerin vakıf merkezli anlaşılmasına ve yorumlanmasına engel teşkil etmektedir.²⁰ Yine de bu zorlukları azami derecede aşmaya çalışan birtakım çalışmalar da mevcuttur.²¹ Söz konusu çalışmalar İran dışından olan birçok yabancı araştırmacı tarafından da ele alınmıştır. Bu nevi tetkikler çeşitlendikçe Safavî tarihinde bilinenlerin ötesine gidileceği anlaşılmaktadır. Safavî vakıflarının esas mevzu olmadığı ve tüm İran vakıflarının tarihsel bağlamda değerlendirildiği eserlerde dahi Safavî vakıf araştırmalarına çarpıcı katkılar yapılmaktadır. Örneğin Werner, İran vakıfları üzerine yaptığı araştırmada, Şeyh Safiyuddin-i Erdebilî ile tarih sahnesine çıkan Safavîlerin bölgede mevcut diğer yerel aktörlerden farklı olarak nasıl temayüz ettikleri sorunsalı üzerinde durmuştur. Safavîlerin İran sahasında uzun soluklu bir yönetime nasıl muvaffak olabildiklerini sorgularken vakıf müessesesine dikkat çekmiştir. Werner, Şeyh Safiyuddin-i Erdebilî ile başlayan Safavî başarısının sebeplerinden birinin, vakıf mülkünün daha güvenli yönetimi

15 Atiyye Sadat Tabatabaiyan, "Vaziyyete Evkaf Der Devreye Kacar Ba Tekkiye Ber Kevanien Meclis u Şikayate Vakıfane İsfahan", *Sohene Tarih* 4/11 (1389/2011), 155.

16 Sifatgol, "Menbaşınasiye Pejohiş" 24.

17 Behruz Nevruzzade Çeginî, "Mirza Hasan Beg Cenabezi u Kitabe Ravzatu's-Safaviyye", *Tarih u Coğrafya* 135 (1388), 87.

18 Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülüşünün anıldığı matem meclisleri.

19 Nabuaki Kondo, "The Waqf of Ustad Abbas Rewrites of the Deeds in Qajar Tehran", *Persian Documents: Social History of Iran and Turan in the Fifteenth to Nineteenth Centuries*, ed. Nabuaki Kondo (London-New York: Routledge Curzon, 2017), 106.

20 Sifatgol, "Menbaşınasiye Pejohiş", 24.

21 Hüseyin Müderrisi Tabatabaî'nin *Bergî Ez Tarihe Kazvin* isimli çalışmasının bu kategoride değerlendirilebileceğine işaret etmekte fayda vardır. Bu eserde yazar, On iki imamın sekizincisi Ali b. Musa er-Rıza'nın oğlu Seyyid Hüseyin'in Kazvindeki türbesinin yapım tarihinden bahsettikten sonra, bu türbeyle ilgili yüz elli belgeyi metin ve fotoğraf belgeleriyle tasvir etmeye çalışmıştır. Yüz elli tarihi belge arasında satış, bağış, kira, tapu ve otuzdan fazla belge tanıtılmıştır. Bk. Hüseyin Müderrisi Tabatabaî, *Bergî Ez Tarihe Kazvin* (Kum: Kitabhaneye Umumi Maraşi Necefi, 1361).

olduğunu açıklamaya çalışmış, müessesenin hanedanın mali gücüne ve siyasi bütünlüğüne katkıda bulunduğunu iddia etmiştir.²²

Yukarıda zikredilen tarihsel çalışmaların yanı sıra, vakıf çalışmalarına ışık tutacak tarihi malzemeleri değerlendirmede ufuk açıcı katkılar yapmış olan çalışmaları unutmamak gerekmektedir.²³ Hiç şüphesiz bu nevi çalışmalardan ilk hatırlanması gereken, fıkıh çalışmalarıdır. Örneğin böyle bir çalışmada, bir vakfiyenin sıhhatinin ve vakfın hayata geçip geçmediğinin tespiti, önemli bir adımdır. 15 Rebiülâhir 1271/5 Ocak 1855 tarihli bir vakfiyeyi inceleyen Rızaî, adeta İmamiye fikhî ve tarihsel malumat arasında metodolojik olarak nasıl ilişki kurulabileceğini göstermiştir.²⁴ Benzer bir izdivacı²⁵ teorik bir inşa ile Bakırî ve Sadıkzade denemiş, selatin vakıflarının fikhî boyutlarını mercek altına almışlardır.²⁶ Son yıllarda İran’da yapılan araştırmalarda vakıf çalışmalarına önem verilmektedir.²⁷ Bu bağlamda birçok bağımsız kitap ve makale yazılmış ve vakıf müessesesinin bazı şehirler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bununla birlikte, Safavî dönemi şehirlerinde vakıfların kentsel alanların yaratılmasındaki etkisi hakkında kapsamlı araştırmalar henüz yapılmamıştır.²⁸

Bir Meşruiyet Aracı Olarak Safavî Vakıfları

Safavî şahları kendi toplumları nezdinde meşruiyetlerini sağlamak ve devam ettirmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu çerçevede başvurdukları ilk yol kendileri ve On İki İmam arasında bir akrabalık tesis etmek olmuştur. Nitekim Şeyh Safî’den kısa bir süre sonra hanedanın on iki imamın yedincisi İmam Musa Kazım b. Cafer-i Sadık’a,²⁹ dolayısıyla Hz. Peygamber’e bağlandığı dikkat çekmektedir. İbni Bezzaz Erdebilî de *-Safvetu’s-Safâ’*ya sonradan eklenmediyse- bir meşruiyet göstergesi olarak, Şeyh Safî’nin şeceresini tam olarak

22 Christoph Werner, *Vaqf En Iran Aspects Culturels, Religieus Et Sociaux* (Paris: Association pour l’avancement des Études Iraniennes, 2015), 69-92.

23 Arşivlere dair çalışmalar için bk. Habibullah Azimi-Muhsin Kusikaho, “Berresiye Tahliye Fihristhaye İsnad Der İran Devreye Safaviyye u Kacar”, *Fasilnameye Gencineye İsnad* 23 (1392), 26-39.

24 Umud Rızaî, “Delayili Beraye Ademe İtibar Vakıfnameye Muvareh 1271 H. K.” *Arşive Milli* 2/9 (1396), 54-67.

25 İzdivaç kavramının tarihsel kaynaklarda nasıl yapılabileceğine dair bir örnek için bk. Amy Singer, “Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriages of Sources”, *Tarih* (1990), 95-125.

26 İbrahim Bakırî, vd. *Vakfe Selatin u Derbareyan* (Kum: Sazmane Evkaf u Umure Hayriyye, 1397). Yazarlar bu çalışmada sultanların bağış durumlarını ve bunların İslam hukukuna göre gerçekleştirilme niteliklerini tanımlamayı amaçlamışlardır. İslam hukuku standartlarına uymayan selatin vakıflarının geçersiz ilan edilmesi ve duruma göre batıl vakıflardaki hak sahiplerine haklarının teslim edilmesi gerektiğini dile getirmiş, İslam hukuku ve yasal standartlara göre İslami hükümete verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bununla birlikte, Safavî şahlarının tesis ettiği vakıfların fikhî olarak sıhhatine halel getirecek bir durum olmadığını savunan yazarlar, İranda devlete ait menkul ve gayrimenkulleri tanımlamak için kullanılan ve tarihi geçmiş olan *hâlicât* (خالصات) tabirine başvurmuşlardır. Bu minvalde devlet *hâlicâtın* tıpkı bir birey gibi sahibidir; dolayısıyla onu satması veya vakfetmesi sahihtir. Selatin de devletin maslahatını gözeterek kendi özel mülklerinin yanı sıra bu kabilden devlet hazinelerini vakfetmiştir. Yazarların üzerinde durduğu bir diğer husus ise bu vakıfların kamu yararına harcanmış olmasıdır. Altını çizdikleri diğer bir mevzu, şahların geçmişte icra ettikleri hatalı uygulamaları arındırmanın bir yolunu aradıklarıdır; gasp edilmiş bağışları haklı çıkarmaya çalışmadıklarını belirtmişlerdir.

27 Safavî vakıfları hakkında genel bir fikir edinmek için bk. Nüzhet Ahmedî, *Der Bâbe Evkâfe Safavi* (Tahran: Merkeze Pejohişe Kitabhane, Muze u Merkeze İsnade Meclise Şuraye İslami, 1390).

28 Hamide Şehidi, “Berresiye Revende Teğayyurate Nakş u Caygahe Mevkufate Zenan Ez Devreye Safavî Ta Asre Hazır (Mutalaaeye Mevrudi Şehreistanhaye Bircend, Dermeyan, Serbişe)”, *Zen Der Ferhğ u Huner* 4/1 (1391), 97. Ayrıca İran vakıfları hakkında genel bir görünüm için bk. Muhammed Ali Caferî-Emir Hüseyin Şerafet, *Vakf Der Ayineyi Asar Karnamaye Menabie Peyramune Vakf* (Kum: Müesseseye İttıla Resaniye İslami, 1387).

29 Ebü’l-Hasen Mûsâ el-Kâzım b. Ca’fer es-Sâdik b. Muhammed el-Bâkırî (ö. 183/799) İsnâşerriyye’nin yedinci imamıdır. Bk. Mustafa Öz, “Mûsâ el-Kâzım”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/219-221.

kaydetmiştir.³⁰ İbni Bezzaz'ın zikrettiği şecerenin benzeri, aynı gaye ile hanedan tarihini anlatan Veli Kulu Şamlu gibi başka kronik yazarları tarafından bazı farklarla yeniden aktarılmıştır.³¹

Rüyalar da Safavî hanedanının önemli bir meşruiyet sağlama aracı olmuştur.³² Nitekim anlatılara göre Şah I. İsmail, karşılaştığı birçok devlet sorununu Hz. Ali'yi rüyasında görerek çözmüştür. Üretilen çözümlerin Hz. Ali'ye nispeti meşruiyeti sağladığı gibi, sorgulanmasının da önüne geçiyor olmalıydı. Safavî şahlarının bu meşrulaştırma argümanları, *İsna Aşerî*³³ teolojide masum olduklarına inanılan İmamların, *gaybette*³⁴ olduğu düşünülen on ikincisi tarafından seçilmiş oldukları söylemine dek varmıştır. Ayrıca onlar *mürşid-i kâmil* olarak lanse edilmeleri dolayısıyla insanları, masum imamın yokluğunda toplumsal kemâle sevk edecek mercilerdir.³⁵

Bu minvalde en önemli meşrulaştırma araçlarından birinin vakıf olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira bu müesseseye yukarıda zikredilen meşruiyet araçlarının tek çatı altında toplanması mümkün görünmektedir. Dolayısıyla Safavî vakıflarının, yapısal özellikleri arasında sosyo-politik işlevselliklerinin yer aldığını hatırlamak yerinde olacaktır. Osmanlı devletinde olduğu gibi Safavî vakıflarının da bazı siyasi emellerle tesis edildiği ve işlevselleştirildiği söylenebilir. Bu çerçevede Şah I. Abbas vakıflarının itikadî, iktisadî, içtimai ve siyasi boyutlarının incelenmesi gerekmektedir.³⁶

Vakıf kurumu, tüm İslam tarihinde olduğu gibi, tarihsel gereklilikler neticesinde her dönemde dini, kültürel ve sosyal açılardan farklılaşan İran tarihinde de yerleşik bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Safavî döneminde, bazı genel işlevleri kendinden önceki uygulamalarla aynı tarz ve bağlamda devam etmiştir. Ancak toplumun döneme özgü siyasi ve sosyal koşulları kültürel ve dinî karakterine eklemlendiğinde, vakıfların işlevleri değişmiş ve vakıflar bu dönemde daha çok *On İki İmam Şiiliği*'ni yayma hizmetinde kullanılmıştır. Bu kurumun ve işlevlerinin Safavî hanedanının kurucusu tarafından bilindiği açıktır. Zira tahta cülus eder etmez, aşağıda kısmen izah edilecek olan *Vekâlet-i Nefs-i Nefs, Emîru'l-Umerâyî, Vezâret-i Divân-ı A'lâ* gibi önemli pozisyonlara atamalar yapmış ve sadaret makamına birini nâsp etmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim daha sonra zikredileceği üzere, bu mansıptaki kişi *Divân-ı Evkâf* başkanı olarak en üst düzey yetkiliydi. Bu nedenle, "Sadır" makamı, Safavî döneminin başlangıcındaki beş önemli makamdan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷

30 Derviş Tevekkülü b. İsmail İbni Bezzaz Erdebili, *Safvatü's-Safâ* (Tahran: Tabes, 1373), 70-71.

31 Velikulu b. Davudkulu Şamlu, *Kıssat'l-Hâkânî*, ed. Seyyid Hasan Sadat Nasrî (Tahran: Vezarete Ferhenge ve İrşade İslami, 1371), 20.

32 Bk. Sholeh Quinn, "The Dream of Shaykh Safi al-Din and Safavid Historical Writing", *Iranian Studies* 29 (1996), 127-147.

33 İsnâşa'riyye/Caferi olarak bilinen İslam fırkasıdır. Hz. Peygamberden sonra imametın kızı Hz. Fatıma'nın eşi ve amcaoğlu Hz. Ali'nin, ondan sonra oğlu Hz. Hasan'ın, ondan sonra Hz. Hasan'ın kardeşi Hz. Hüseyin'in ve ondan sonra Hz. Hüseyin'in sulbünden gelen dokuz imamın hakkı olduğunu kabul etmektedir. Bunun hem vahiy hem de nebevî hadislerle sabit olduğuna inanmaktadır. Bk. Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 80-135.

34 Daha çok İsnâşa'riyye inancında, on ikinci imamın ölmeden insanları arasından ayrılıp gizlendiğini ve kıyamet öncesinde zuhuruna dek geçecek olan vakti ifade eden terimdir. Bk. Avni İlhan, "Gaybet", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/410-412.

35 Nurullah Abdullahi-Ali Ekber Kecbaf, "Meşruiyete Safaviyan u Padişahiye Nadir", *Pejohişnameye Tarıhnameyi İran Badez İslam* 3/6 (1392), 120-122.

36 Robert D. Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye: 1011-1023/1602-1614", çev. Kiti İmâdzade, *Mirase Cavidan* 15/57, 103-104.

37 Nüzhet Ahmedî, "Nihade Vakf Der Devreye Safavî", *Mutalaate Tarihe İslam* 4/15 (1391), 42; Abdulluseyn Nevayî-Ahmedî Nüzhet, "Sahtare Nihade Vakf Der Asre Safavî", *Fasilnameye İlmî Pejohişye Ulume İnsanı Danışgahe Zehra* 12/43 (1381), 32-40.

Safavî vakıflarını dört döneme ayırarak incelemek mümkündür: 1) Devletin kurucusu Şah İsmail'den Şah I. Abbas'a kadar olan dönem, 11) vakıfların yaygınlaşıp müesseseleştiği Şah I. Abbas dönemi, 111) Şah I. Abbas'tan vakıfların istikrarla devam ettiği Şah Süleyman dönemine kadar olan süreç, 1v) Şah Süleyman döneminden Safavî devletinin yıkılışına değin devam eden dönem.³⁸

Söz konusu tarihsel sürecin ilk şahsiyeti Şah İsmail, Şiîliği sürdürmek ve genişletmek için kültürel politikaların gerekli olduğunu düşünmüştür. İnsanları zorla Şiî bir devletin çatısı altında toplamaya çalışmak verimli ve sürekli bir siyaset olmayacaktı. Bu minvalde Şah İsmail ve ardından halefi Şah Tahmasb, Şiî öğretinin o zamanın İnan coğrafyasındaki kaynak eksikliğini de hesap ederek, ülke içindeki Şiî ulemanın desteği ve daveti ile Cebel-i Âmul'den Şiî ulema göçünü başlatmışlardır.³⁹ Akabinde vakıflara dayalı medreselerin oluşturulmasıyla Şiî düşüncenin desteklenebileceği merkezler meydana getirilmiştir. Bundan sonra, tesis edilen vakıflara iyi koşullar sunulmuş, Şiî ulema ve fakihlerin Osmanlı topraklarından Safavî devletine göç süreci devam etmiştir. Böylece Cebel-i Âmul'den göç eden Şiî ulema, Safavî çatısı altında daha güvenli bir ortamda faaliyetlerini sürdürür hale gelmişlerdir.⁴⁰

Şah İsmail, Safavî devletini tesis etmesi akabinde, Şiî öğretinin devletin itici gücü olarak müesseseleşmesi için yerli ulema ve Cebel-i Âmul uleması gibi muhacir ulemayı önemli vazifelere getirmiştir. Bu çerçevede özellikle Meşhed, Kum, Rey, Kazvin ve Şiraz şehirlerinde bulunan ilmî müesseselerdeki vazife dağılımları ve bunların sosyal ve iktisadi olarak düzenlenmesi önemli adımlar olmuştur. Talayî, bu zeminde Safavî hanedanı tarafından kurulan vakıfların kendi siyasi argümanları için önem arz ettiğini dile getirmiştir. Nitekim Safavî hanedanının vakıf tesis etmesi tebaa tarafından takip edilmesiyle, vakıf siyasetinin gerçekleştirilmesinde hanedan öncü olmuştur.⁴¹ Şahın vakıf mevzuu üzerine eğilmesi sadece imaret çevresinde gerçekleşen faaliyetler ile sınırlı kalmamıştır. O aynı zamanda mevcut kütüphanelere Şiîliğe dair kitaplar vakfederek hanedan politikasının her alana sirayet etmesini murat etmiştir.⁴²

1524-1576 yılları arasında hükümdar olan Şah Tahmasb başkent Kazvin'de saray külliyesinin yanı sıra, Erdebil'de bulunan Şeyh Safî türbesine ek bir yapı inşa ettirmiştir. Şah Tahmasb'ın giriştiği geniş çaplı imar faaliyetlerine benzer bir imar faaliyetine 16. yüzyılda hüküm süren Safavî hükümdarlarından hiçbiri kalkışmamıştır. Buna mukabil şahlar, mühim dini yapı ve külliyele ekler yaptırmışlar, ayrıca tamir ve termim faaliyetinde bulunup vakıflar tesis etmişlerdir. Nəcəf'teki İmam Ali, Kerbela'daki İmam Hüseyin, Meşhed'deki İmam Rıza, Kum'daki Fatıma Masume, Bağdat'taki Kazımiyye, Rey'deki Şah Abdülazim ve Erdebil'deki Şeyh Safî türbe ve külliyelerinde yapılanlar, bu gibi faaliyetlere örnek teşkil etmektedir. Ayrıca hem Kızılbaş emirleri ve hem de yüksek mertebelerde görev yapan Safavî bürokratlar, bu nevi külliye ve camilerde tamir faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Üstelik bu

38 Tabatabaian, "Vaziyete Evkaf Der Devreye Kacar", 165.

39 Devin J. Stewart "Safavî İnan'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dair Notlar", çev. Habib Kartaloğlu, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Aralık 2016), 271-314; Habib Kartaloğlu, "Batılı Araştırmacılara Göre Safavî İnan'a Şiî Ulemâ Göçü", *Turkish Journal of Shiite Studies* 1/1 (30 Haziran 2019), 25-48.

40 Nüzhet Ahmedî, "Nihade Vakf Der Devreye Safavî", 44.

41 Zehra Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân u Peyâmêde Ân ber Tevsîfeye Mevkûfâte Hareme İmâm Rıza (as)", *Fasılnameye Pejohîshâye Târihi* 37 (1397), 130.

42 Zehra Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân", 130.

mekânlara kıymetli emtialarını, mülk gelirlerini ve paralarını akar olarak tahsis etmişlerdir. Muhtemelen adları zikredilen külliyelerde, buldukları şehirlerdeki iklim şartları ve afetlerden kaynaklanan hasarlar dolayısıyla devamlı bakım ve tamire ihtiyaç duyulmuştur. Safâvîler, Ehl-i Beyt İmamları ve İmamzade türbeleri ile hanedanın Erdebil’de metfun kurucusunun türbesini -ki burası aynı zamanda Safavî tarikatının da merkezi konumundaydı- himaye etme hususunda bariz bir şekilde faal olmuşlardır.⁴³

Meşruiyet Ağı Olarak Şah I. Abbas Dönemi Vakıfları

Safavî şahlarının önderliğinde vakıfların arttırılmasıyla bu kurumlar, medrese ve benzer dini kurumlarda çalışanların yanı sıra, seyyidlere de geçim kaynağı sağlamıştır. Safavîler böylece yönetimlerini sağlamlaştırmak istemiş, sınırları dışındaki *evlâd-ı resûlün* kalplerinin kendilerine meyletmesini amaçlamışlardır. Nitekim Şah I. Abbas saltanat döneminde (1587-1629) tesis ettiği vakıflarla, toplumun çeşitli katmanlarını devletin siyasi hedefleri doğrultusunda kendine bağlamıştır. Ayrıca On İki İmam Şiiliği olarak da bilinen Caferi mezhebinin toplumsal bir zemin bulmasına ortam hazırlamış, Safavîlerin siyasal meşruiyetini teminde etkili olmuştur. Öyle ki bazı araştırmacılar Şah I. Abbas dönemindeki vakıf artışının devletin iktisadi refahına tesir ettiğini ifade etmiştir. Zira Şah I. Abbas, Şah Tahmasb döneminde yaygınlık kazanan vakıflaşma sürecini devam ettirmiştir.⁴⁴ Onun döneminde İspanya sefiri olarak gözlem yapma fırsatı yakalayan García de Silva Figueroa, kadınların kamu hizmeti gözeten kervansaray, evler ve yapıları içeren vakıflar kurduklarını belirtmiştir.⁴⁵ Örneğin Şirazlı zengin bir kadının yaptırdığı kervansaraydan kısaca söz etmiştir.⁴⁶ Şah I. Abbas döneminde vakıflaşma Safavî devletinde öyle bir hız kazandı ki vakıf arazileri, mülk arazilerinden sonra devletin en geniş sahasını oluşturur hâle geldi.⁴⁷

Muhtelif toplumsal tabakaların mensupları tarafından tesis edilen vakıflarla⁴⁸ birlikte gelişen Safavî vakıf ağına rağmen, Kemrehî gibi bazı ulema eserlerinde, âlimlere helâl bir kazanç kapısı açılmasına dair tavsiye verirken bu kazancın kesinlikle vakıf gelirlerinden olmaması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Kemrehî, sebep olarak tesis edilen vakıfların ı)

43 Ayşegül Damla Gürkan Anar, “Safavi Şahlarının Banılığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2017), 122.

44 Zehra Talayî, “Siyasete Mezhebe Safavîyân”, 133-134.

45 Mufid Şatırî- Raziye Arzumendan, “Berresiyeye Revende Teğayyurate Nakş u Caygahe Mevkufate Zenan Ez Devreye Safavî Ta Asre Hazır (Mutalaaye Mevrudi Şehristanhaye Bircend, Dermeyan, Serbişe)”, *Zen Der Ferhğ u Huner* 4/1 (1391), 13.

46 Don García de de Silva Figueroa, *Sefernameyi Don Garcia de Silva Sefire İspanya Der Derbare Şah Abbasse Evvel*, çev. Gulam Rıza Semîî (Tehran: Müessesese Pişgam, 1363) 251-253. Aslında bu durum sadece vakıf için geçerli değildir. Birçok Safavî kurumunun Şah I. Abbas döneminde teessüsünü kökleştirdiği ve devletin diğer teşkilatıyla birlikte uyumlu bir hâl aldığı söylenebilir. Nitekim aynı durum tarih yazıcılığı için de geçerlidir. Zira Şah I. Abbas’a dek Safavî tarihçiliği, devletin ancak genel tarih içerisinde zikredilmesinden ibaret olmuştur. Şah I. Abbas’a gelindiğinde hem hanedan istikrarlı bir yapıya bürünmüş hem de kurumlar birbiriyle bütünlük arz eden bir hâviyete sahip olmuş, bu da müstakil Safavî tarihlerinin yazılmasına neden olmuştur. Bk. Cihanbahş Sevakb, “Berresiyeye Cayigah u Müellifhaye Tarihnevîsiye Mahalliyeye Asre Safavî”, *Du Fasilnâme Pejohişnâme Mahalliyeye İnan* 2 (1392), 9. Bunun yanı sıra eski usûl tarih yazımı Şah I. Abbas döneminde devam edilmiştir. Kazvinî’nin telifi *Târih-i Cihân Ârâ’ı* buna örnek vermek mümkündür. Şah I. Tahmasb saltanatının en ünlü yazarlarından biri, *el-Hâviyu’s-Sağîr* (الحاوي الصغير) kitabının ünlü müellifi âlim Abdülğaffar Kazvinî’nin soyundan gelen Kâdi Ahmad b. Muhammed Gaffarî Kazvinî’dir. Kâdi Ahmed yetenekli bir adam, münşi, şair, hattat ve tarihçiydi. Adı geçen telif, Mücteba Minevî tarafından farklı nüshalar mukayese edilerek yayımlanmıştır. Bk. Kâdi Ahmad b. Muhammed Gaffarî Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ* (Tahran: Kitabfuruşiyeye Hafız), 1343/2000.

47 Ali Ekber Keczaf vd. “Erzybiyeye Hukuke Malikiyet Der Devreye Safavî (Ba Tekkiyeye Arae Dagles Nors Nonhadgera)”, *Camiaşınasiye Tarihî* 9/2 (1396), 167.

48 Mihnaz Rahimifer - Abdülkahhar Saidaf, “Mevkî’iyete İctimâye Vakfân der Asre Safavîyye be Esnâde Vakfnâme’hâ”, *Fasilnâme Pejohişiyeye Târih Ferheng u Temeddüne İslâmî* 4/12 (2013), 41-70.

şer'i velâyetin olmamasını 11) birçok vakfın, vâkıfın hilâf-ı şartı ile yönetilmesini gerekçe göstermiştir.⁴⁹ Ancak ulemanın çoğu onunla aynı fikri paylaşmıyor olmalıydı ki Safavî devrinde tesis edilen vakıflar ile bir yandan maişetlerini sağlamış, diğer yandan bu şekilde yönetime bel bağlamak zorunda kalmışlardır. Sahip oldukları ortamı kendilerine sunan vakıfların çoğu âyân, eşraf ve şahların tesis ettiği vakıflar olmuştur.⁵⁰

Şah I. Abbas döneminde tek vâkıf şahın kendisi değildi. O, yukarıda tasvir edilen vakıflarıyla döneminde adeta Safavî devlet ricalinde bir vakıflaşma hareketliliği yaratmıştı. Aşağıdaki tabloda Şah I. Abbas döneminde kurulmuş bazı vakıflar, kurucuları ve cihetleri ile birlikte verilmiştir.⁵¹

Tablo 1: Şah I. Abbas Döneminde Kurulmuş Bazı Vakıflar

	VÂKIF	TARİH	CİHET	MÜTEVELLİ	MÜSTAGALLÂT
1	Allahverdi Han Emir-i Şeybanî	996/1587-1588	İmam Rıza Haremi mücavirlerinden fakir olanlara.	Molla Muhammed Emin Esterabadî ve oğulları.	Kervansaray ve mezra.
2	İsmail Beg'in kızı Beg Ağa Hanım	997/1588-1589	İmam Rıza Haremi ziyaretçilerine, asitanenin çırağ gibi çeşitli giderlerine ve Şii talebelere.	Vâkıfenin kendisi, asitane mütevellisi.	Bir köyün tamamı.
3	Mehdikulu Beg Çağtayî	1005/1596-1597	Aydınlatmaya, hademeye, ferraş ve hafızlara.	Vâkıf, evlâd-ı vâkıf, sonrasında asitane mütevellisi.	Tüm levahıkıyla bir bağın tamamı.
4	Mirahurbaşı Mehdikulu Beg	1011/1602-1603	Talebe, ziyaretçiler ve fukaraya.	asitane mütevellisi.	Mezra
5	Şeyh Abdülhüseyn Şeyhu'r-Reis	1012/1603-1604	Hademeye	Evladına	Maczra
6	Allahverdi Han	1015/1606-1607	-	Vâkıf, asitane mütevellisi.	-
7	Muhammed Kebabî İsfahanî	1017/1608-1609	-	-	Dükân
8	Şah Genc Ali Han	1024/1615-1616	Darüşşifaya bir pay.	Vâkıf ve onun evladı, padişah tarafından tayin edilen asitane mütevellisi.	Pazar, hamam, su kanalları, kervansaray.
9	Mirahurbaşı Mehdikulu Beg	1027/1617-1618	Şerbethaneyeye, ziyaretçiler yemek tahsisine, müezzinlere vb.	Vâkıf ve onun evladı, asitane mütevellisi.	Mezra, su kanalları, hamam, dükân.

49 Resul Caferiyan, "Endişehâye Yek Âlimi Şii Der Devlete Safavî: Ayetullah Ali Naki Kemrehi", *Hükûmete İslamî* 2/3 (1376), 125.

50 Perviz Fethullahpur, "Ruhaniyane Şia Der İran İlele Nufuz u İktidar", *Faslnameye Şiaşinasî* 2/6 (1383), 140.

51 Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân", 138.

Görüldüğü gibi toplumun üst kademelerinden oldukları anlaşılan şahsiyetler, İmam Rıza Haremi için hanedanın politikasını takip etmiş görünmektedirler. Bu da bir anlamda Şah I. Abbas'ın vakıf üzerinden uygulamak istediği siyasetin çeşitli katmanlarda destek gördüğünü gösteriyor olabilir. Haremin ferraş, hafızlar, fakirler ve talebelerine dek toplumun geniş bir yelpazesini kucaklayan bu vakıflar, sekizinci imamın haremini sahiplenerek sadece On İki İmam doktrinine değil, Safavî Şahı I. Abbas'ın aşağıda kısmen değinilecek Meşhed politikasına da katkı sunmuş olmaktadır.⁵²

Safavî yönetiminin temel özelliklerinden biri, din ve siyaset arasında kurdukları bağlantı olmuştur. Safavî şahları iktidarı sadece maddi ve dünyevi bir güç olarak kullanmakla kalmamış, aynı zamanda hükümetlerinin Şii veçhesinin temellerini korumak ve buna binaen tesis ettikleri dinamikleri teşvik etmek gibi bir görevleri de olduğunu çeşitli vesilelerle gündeme getirmişlerdir. Bu nedenle şahlar, din ve siyaset arasındaki boşluğu kapatmak için dikkatlerini din kurumuna ve bu kurumların önemli bir unsuru olan din adamlarına çevirmişlerdir. Mescitler, camiler, dini mektep ve medreseler, kültürel dini uygulamalar ve benzeri bir dizi dini unsuru bu bağlamda değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu da şahların ulemayı politik bir müttefik olarak telakki etmesinin pragmatist yüzünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ne var ki din adamlarının iktidar ve toplum üzerinde büyük bir etkisine rağmen bu etki, dönemin tarihsel kaynaklarına çok fazla yansıtılmamıştır. Buradan hareketle denilebilir ki Safavî döneminin tarihsel kaynaklarındaki baskın eğilim, din adamlarının ve dini otoritelerin bağımsız olmalarının menfi ve ulemanın *Divân-ı Sâlâri* himayesine girmelerinin ise müspet olduğunun dile getirilmesi yönündedir.⁵³

Safavî Vakıflarının Yapısı ve Görevlileri

Helâl bir kazanç kapısı olmadıkları konusunda Kemrehî gibi düşünenlere ve yukarıda işaret edilen Safavî tarih yazıcılığının üzerini örttüğü ulema meselesine rağmen, Safavî vakıf ağı hızla yaygınlık kazanmış ve ulemanın çoğu bu duruma intibak etmiştir. Özellikle Şah I. Abbas döneminde birçok vakıf kurulmaya devam etmiştir. Tesis edilen vakıflar ulemanın riyasetinde *Divân-ı Mevkûfât* adıyla oluşturulan müesseseye yönetilmiştir. Kurulan vakıflar için vâkıf tarafından mütevellî tayin edilmemesi durumunda vakıflar, adı geçen divanın yöneticisi (*sadr-ı divân*) tarafından yönetilmiştir. Divanın yetki alanına giren bir diğer saha ise vakıflarla ilişkili olarak ödenen imam, müezzin ve müderris maaşlarının bu divan tarafından takip edilmesi olmuştur. Evkaf memurlarına *müstevfi*, onlara başkanlık eden kişiye de *sadr* veya *sadrü's-sudûr* denilmiştir.⁵⁴

Yukarıda zikredilenlerden anlaşılacağı üzere, Safavîlerin ilk döneminden itibaren öne çıkan kurumlardan biri hiç şüphesiz vakıflar olmuştur. Şah İsmail bu nedenle *Vekâlet-i Nefs-i Nefs*, *Emîru'l-Umerâyî* ve *Vezâret-i Divân-i A'lä* kurumlarının başına atama gerçek-

52 Bu bağlamda Safavî vakıflarıyla ilgili araştırmalara bakıldığında, Meşhed'te Safavî dönemi vakıflarının sayısında muhtelif sayıların verildiği gözlemlenmektedir. Bunun nedeni, akademisyenlerin Safavî devletinin hangi yılda nihayete erdiğine dair görüş ayrılıklarıdır. Buna binaen Meşhed örneğinde belirtilen dönemde tesis edilen vakıf sayısı 43, 47, 53 ve 73 gibi farklı sayısal değerler görülmektedir. Bk. Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân", 131-132.

53 Mecid Hacı Babayi-İbrahim Aslanî, "Bazşınasiye Teamule Ruhaniyet u Safaviyan", *Tarihe İran* 5 (1388/2009), 30-31.

54 Ramin Yelfânî, "Berresiyê Mevkufate Hazrete Abdülazim el-Hasanî Der Devreye Safaviyân", *Peşoşişnâme Tarih* 6/21 (1389), 162.

leştirdiğinde, devletin vakıf işlerini deruhte etmesi için yukarıda işaret edilen *sadr/sadâret* makamına birini atamıştır. Safavî şahları, vakıflara ait tüm işlerden sorumlu olacak bu görevliye muhtelif dinî mesuliyetler de yüklemiştir. Ayrıca bu makama getirilecek kişinin *sâdattan* olmasına ihtimam göstermişlerdir. Yükümlüklerinin fazla olması dolayısıyla daha sonra *sadr-ı âm* ve *sadr-ı hâs* olarak bu makama iki kişi atanmıştır. Sadr makamı ve maiyetinin Safavî devletinde mevcut vakıflar üzerindeki kontrolü öyle etkili olmuştur ki bazı vakıfnamelerde “sadr-ı izâmın, müstevfilerin ve âmillerin” vakıf işlerine karışmaması ve mütevelliden hesap istememesi şart koşulmuştur. Görüldüğü üzere hem vakıfların denetimini sağlamak hem de vakıfla ilişkili tüm işleri zapt etmek için her şey kayıt altına alınmıştır. Sadâret kontrolünde yürütülen vakıflara ilişkin kayıtlar *defterhânede* saklanmıştır.⁵⁵

Bu meyanda sadr makamı (*makâm-ı sadr*) en önemli dini makamlardan biri olmuş ve Şah İsmail döneminde divan erkânından sayılmıştır.⁵⁶ Asli vazifesi vâkıfın şartlarına uygun bir şekilde gerekli mali düzenlemeleri yerine getirmek olmuştur. Bu kişinin vakıf müessesesine ilişkin vazifeleri zaman içerisinde şekillenmiştir; öncesinde bu makamın daha ziyade dinî vazifelere ilişkin olduğu unutulmamalıdır. Aynı yetkilerin Safavîler döneminde de bu makamın uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ Kadılar, *vüzerâ-yı evkâf*, müstevfiyân, mübâşirler, seyyid şecerelerinin tertibi, medrese ulemasının ve şeyhulislamların, namaz hocalarının, mezarlık muvazzaflarının görevlendirilmesi gibi vazife tayinlerinin tümü zamanla *sadrın* sorumluluğuna tevdi edilmiştir.⁵⁸ Makâm-ı Sadr’a atanacak kişi mutlaka şah tarafından seçilmiş ve sâdattan olmasına dikkat edilmiştir.⁵⁹

Ölüm veya herhangi başka bir sebeple görevi yerine getirememesi durumunda *müstefi-yi mevkûfât* onun uhdesindeki vazifeleri yerine getirirdi. Şah I. Abbas veya sonrasında,⁶⁰ Şah Süleyman dönemine gelindiğinde makamın *sadr-ı âmme* ve *sadr-ı hâssa* adlarıyla ikiye taksim edildiği düşünülmektedir. Bu bağlamda tarihi kaynaklara bakıldığında Safavîlerde vakıf sorumluluğunun beş kısma ayrıldığı anlaşılmaktadır: 1) şahların evkafından sorumlu *sadr-ı hâssa* ya da *mes’ûlân-ı umûr-ı mevkûfât-ı pâdişâh*, 2) devletin tüm vakıflarından sorumlu *sadr-ı âmme* veya *sadr-ı memâlik* denilen görevli, 3) şehirlerdeki vakıfların yönetimini, vakfa bağlı arazilerin mali sorumluluğunu üstlenmiş olan *müstevfi-yi mevkûfât* (bu makamı deruhte edecek kişi şah tarafından seçilmekte, seçilen kişi vakıfların mali işlerini yürütmekteydi),

55 Yelfani, "Berresiyeye Mevkufate Hazrete Abdülazim", 163-164.

56 Hüseyin Çınar-Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, 41-43.

57 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 25.

58 Mirza Muhammed Refi Ensari, *Düstûru'l-Mülûk*, ed. Nobuaki Kondo (Tokyo: The Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa Studies, 1397), 6-7; Mirza Semia, *Tezkiretu'l-Mülûk*, ed. Seyyid Muhammed Debirsiauki (Tehran: Müesseseye İntişarate Emire Kebir, 1378), 2. *Düstûru'l-Mülûk*, Safavî döneminin sonundan günümüze kalan Farsça yönetim kılavuzudur. Safavîlerin başkenti İsfahan'daki merkezi yönetimde *Mustavfi'l-Mamâlik* (genel muhasebeci) unvanına sahip Mirza Refia olarak bilinen Muhammed Refi Ensari tarafından telif edilmiştir. Onun yanı sıra benzer bir çalışma olan *Tezkiretu'l-Mülûk*, ile birlikte, iki kitap o dönemde İran'da hüküm süren sosyal koşullar ve idari yapı hakkında malumat içermektedir. Aslında onlar, Safavî döneminin sonundan, hayatta kalan sadece iki idari el kitabıdır. *Tezkiretu'l-Mülûk*, *Düstûru'l-Mülûk* un bir türevi olarak düşünülmelidir. *Tezkiretu'l-Mülûk*'a, Vladimir Minorsky tarafından notlar eklenip yayımlandığından bilimsel olarak daha çok dikkat çekmiştir. Buradaki atfı hem ona hem de Japon araştırmacı Nobuaki Kondo tarafından neşredilen *Düstûru'l-Mülûk*'a yapmayı uygun gördüm. *Düstûru'l-Mülûk*, genel olarak daha ayrıntılı görünmekte ve saray merkez bürokrasisinin yanı sıra, düşük rütbeli ofisler hakkında daha fazla bilgi içermektedir. Bu tip bilgiler *Tezkiretu'l-Mülûk*'ta görünmemektedir. Marcinkowski, *Düstûru'l-Mülûk*'u eserini Nobuaki Kondo'dan önce neşretmiştir. Bk. Mirza Refia, *Düstûru'l-Mülûk*, neşr. Muhammed İsmail Marcinkowski (Tahran: Merkezi Esnad u Tarihe Diplomasıye Vezarete Umure Haric), 1385). Bu durumda Nobuaki Kondo'nun neşri yeni neşir sayılmaktadır. Marcinkowski'nin neşriyle ilgili olarak bk. Abbas Penahî, "Divane Salare Safavî", *Tarih u Coğrafya* (1386), 52-55.

59 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 24.

60 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 27.

ıv) *mutasaddi-yi mevkûfât*, v) *vezîr-i mevkûfât*.⁶¹ Kaynaklara yansıyan bilgilere göre, Safavî devletinde vakıf işlerinin idare edildiği bir *divân-ı evkâf*'in bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶²

Tüm bu müesseseleşme beraberinde sadr makamı için büyük bir güç tesis etmiştir. Yukarıda işaret edildiği üzere, birçok vakfiyede sadr makamı ve diğer *evkâf-ı divân* görevlileri gibi muvazzafların, vakıfları denetlememesi ve müdahale etmemesi şart koşulmuştur. Buna rağmen hilâf-ı şart-ı vâkıf olarak, sadr eliyle devlet denetim ve kontrolü her zaman vakıfların üzerinde olmuştur.⁶³

Kudret ve nüfuzunun doğurabileceği sorunlardan hareketle Safavî şahları makamın kime tevdi edileceği hususunda çok hassas davranmışlardır. Ayrıca sadr makamının yetki alanını kontrol altında tutabilecekleri tedbirler almayı ihmal etmemişlerdir.⁶⁴ Anlaşılabacağı üzere, Safavî devleti tüm vakıf şebekesinin kontrolünü elinde tutmak istemiştir. Bu sayede toplumun kılcal damarlarına nüfuz edip, siyasetini uygulayacağı hazır alanların kontrolünü elinde tutması mümkün olmuştur.⁶⁵

Bu minvalde şehrin her tabakasından insanı kuşatan, devletin yönetici kesiminden tebaaya kadar adeta toplumsal bir mutabakat sergileyen İsfahan vakıflarını örnek vermek mümkündür. Zira İsfahan vakıfları için devletin idari kadrosunda bir vezir, *vezîr-i fevz-i âsâr* unvanıyla bu vakıfların idaresinden sorumlu tutulmuştur. Bu vezir özellikle Safavî şahlarının evkaf idaresinden mesuldü. Vakıfların müstevfi, mutasaddi, müteveli ve mübaşirleriyle yapılan tüm muamelat *defter-i mevkûfât* denilen kataloglara kaydedilmiştir. *Vezîr-i fevz-i âsâr* vakıflara ait ekin arazilerin, su kanallarının, bağların, değirmenlerin, kısacası tüm vakıf müstegallatının sağlıklı işlemesi için gerekli tedbirleri almakla mükellef tutulmuştur.⁶⁶

Vakıflar ve Eğitim Kurumları

Yukarıda anlatılanların ışığında, aslında vakıf müessesesinin Safavîlerin siyasal eğilimlerine intibak etmeden önce, söz konusu hanedanın idaresi altındaki kültür ve medeniyet vasatında zaten mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, işaret ettiğimiz eğilimler, müessesenin politik işlevselliğinin değişimine neden olduğu gibi, Safavîler döneminde vakıf idaresinin formel boyutunda da görünür değişikliklere yol açmıştır.⁶⁷

Safavî devletinin Şiîliği kendi retorığının kaynağı kılıp bunu sürdürmesi ancak eğitim yoluyla sağlanabileceğinden, bu dönemde birçok medrese tesis edilmiştir. Anlaşılabacağı üzere medreselerin eğitim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli finansal kaynak da kurulan vakıflardan temin edilmiştir. Dolayısıyla Safavî vakıf ağının medreselerle iç içe olması, mevzu bahis *Safavî Şiîliği*'nin mahiyetini şekillendirmiştir. Nitekim Safavî devletinin bazı medrese programlarında kimi kitapların okutulmaması, tamamen vâkıfların belirlemiş oldukları şartlar nedeniyledir. Bu çerçevede devletin son yarısında güçlenmeye ve kendini ifade etmeye

61 Tabatabaiyan, "Vaziyete Evkaf Der Devreye Kacar", 165-168.

62 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 33.

63 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 33.

64 Ahmedî, "Nihade Vakf Der Devreye Safavî", 45.

65 Mufid Şatırî- Raziye Arzumendan, "Berresiye Revende Teğayyurate", 13.

66 Tabatabaiyan, "Vaziyete Evkaf Der Devreye Kacar", 165.

67 Nevayî-Ahmedî, "Sahtare Nihade Vakf", 23.

başlayan *Şia abbâri*lerini destekleyen vakıf kurucuları, medreselerde akli ilimlerin tedris edilmesini şart koşmuşlardır. Ancak vakfiyelerin ekseri bu nevi bir yasaklama içermemiştir.⁶⁸

Burada altı çizilmesi gereken husus dini politikalarının bir parçası olarak Safavî hükümdarlarının, özellikle de Şah I. Abbas döneminden itibaren, dini yükseköğrenimi yönlendirmek, sistematik hale getirmek ve teşvik etmek amacıyla önde gelen din bilginleri için eğitim kurumları kurmalarıdır.⁶⁹ Öyle ki selefleriyle mukayese edildiğinde Şah I. Abbas'ın, medrese kurumunun yaygınlaştırılmasında çok daha fazla mesafe kat ettiği ve haleflerine bu konuda örnek teşkil ettiği söylenebilir.⁷⁰

Medrese gibi eğitim kurumlarının yanı sıra İmam Rıza ve İmamzade külliyelerinin de benzer hedef doğrultusunda işlevselleştirildiği ifade edilebilir. Esasında Meşhed'te bulunan İmam Rıza külliyesi örneğinde şunu dillendirmek mümkündür: Vakıfların özellikle dini sembollerin olduğu şehirlerde tesis edilmesi, bu mekânların Şiileşmesini, daha doğru bir ifadeyle Şii kültürün önemli merkezleri haline gelmesini hızlandırmıştır. Ayrıca bu durum, vakıflar için gerekli insan gücünü temini yanı sıra, bu kurumların mali açıdan güçlenmesini de sağlamıştır. Söz konusu vakıfa, vakfın zamanla daha fazla büyüyüp güçlenmesine, *mürtezika* ağının genişlemesine, bu ağın toplumun farklı tabakalarına sirayet etmesine neden olmuştur.⁷¹ Bu çerçevede Şah I. Abbas, İmam Rıza Külliyesi için aşağıda değineceğimiz vakıfları tesis etmiştir. Harem için su temini, dârü'ş-şifâ ve bir mutfak olarak kurulmuştur. Bu vakıflar hem harem ziyaretçileri için burayı cazibe alanı kılmış ve hem de şehir halkından vakif çalışanları oluşturarak hanedana bağlılık ve güveni arttırmıştır.⁷²

Şah I. Abbas Vakıfları

Babası Muhammed Hudâbende'nin valiliği sırasında 1 Ramazan 978/27 Ocak 1571 tarihinde Herat'ta doğan Şah I. Abbas, Şah Tahmasb'ın torunudur. Mâzenderan Hâkimi Abdullah Han'ın kızı ise annesidir. Babası, Şiraz valiliğine getirildiğinde II. İsmail'in vefat etmesi üzerine, Türkmen ümerası tarafından Safavî devletinin başına geçirilmiştir. Bu nedenle hükümler Türkmen emirleri bu dönemde, baskın bir zümre olmuştur. Daha sonra babasının bazı sağlık sorunları, şehzadelerinin küçük yaşta olması ve gerekli mukavemeti gösterememeleri neticesinde annesi Begüm devlet işlerinde söz sahibi olmuştur. Bu durumdan hoşlanmayan Horasan ümerası 1579 yılında Begüm'ü öldürtüp, akabinde on yaşındaki Abbas'ı Herat Valisi Şamlu Ali Kulu Han'ın riyasetinde hükümdar ilân etmişlerdir. Ne var ki Şah I. Abbas'ın tahta geçirilmesi ümera arasındaki sürtüşmeleri sonlandırmamıştır. İç siyasetteki hâkimiyet mücadeleleri esnasında Özbek Hanlığı Herat'ı kuşatmış, Osmanlı Devleti ise Azerbaycan'ı ilhak etmiştir. Bu meyanda Meşhed Valisi Mürşid Kulu Han duruma el koyarak daha önce hükümdar ilân edilen on yedi yaşındaki Abbas'ı (995-1083/1587-1629)

68 Musa Rıza Bahşüstad-Nüzhet Ahmedi, "Tesire İlmiye Medaris Der Asre Safaviyye", *Pejohişnameye Tarihe İslam* 3/11 (1392), 15-16.

69 Maryam Moazzen, *Shi'ite Higher Learning and the Role of the Madrasa-yi Sultâni in Late Safavid Iran* (Toronto: The University of Toronto, Near and Middle Eastern Civilizations, Doktora Tezi, 2011), 4.

70 Musa Rıza Bahşüstad-Ramazan Rızayî, "Nakşe Medarise Asre Safaviyye Der Gosterişe Teşeyyue Duvazde İmami", *Edyan u İrfân* 47/1393 (1393), 218.

71 Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân", 133-134; Rahimifer-Saidaf, "Mevk'iyete İctimâye Vâkufân", 44-47.

72 Talayî, "Siyâsete Mezhebe Safaviyân", 136.

1587 yılında Safavî tahtına oturtmuştur.⁷³

Şah I. Abbas dâhili ve harici siyasi meselelerle yüzleşmek zorunda kalmış, bu çerçevede yönetimde nüfuzu bulunan Türk ümerasının etkisini kırmıştır. Osmanlı askeri yapılanmasının merkezi kanadını teşkil eden kapıkulu ocaklarına benzer bir müessese kurmuş, ayrıca Safavî kroniklerinde Kızılbaş adıyla zikredilen Türklerden müteşekkil askerî yapılanmaya mukabil eyaletlerin yerli halkından tüfekçi birlikleri oluşturmuştur. Şah I. Abbas icra ettiği siyasetle Kızılbaşları kontrol etmeyi başarmış; Gilân, Mâzenderan, Sistan, Lâr ve Luristan'daki emirliklere son vererek Safavî hâkimiyetini pekiştirmiştir.⁷⁴

İç siyasetteki bu girift durumun yanı sıra Osmanlılar ve Özbekler ile çetin savaşlarla geçen siyasal atmosferde önemli bir aktör olmuştur. Şah I. Abbas, Safavî devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletmiş, hükümdarlığı boyunca yılda iki aydan az bir süre bu yeni Safavî başkentinde kalmasına rağmen, burada cami ve medreseler inşa etmiştir. Mescid-i Şeyh ve Mescid-i Şeyh Luţfullah onun tarafından finanse edilen mimari eserler arasında yer almıştır.⁷⁵ Bu şekilde şehirde köklü bir imar faaliyeti başlatarak, büyük bir saray, cami, mescit, medrese, hastane, hamamlar, çarşılar ve kervansaraylar yaptırmıştır. Kazvin, Meşhed ve Kâşân şehirlerinde ise cami, türbe, kervansaray ve kasır gibi muhtelif yapıların tesisini sağlamıştır.⁷⁶

Safavî imar faaliyetlerinin 17. yüzyılda Şah I. Abbas döneminde yoğun hale geldiği görülür. Onun zamanında İsfahan'da, Nakş-ı Cihan Meydanı ve Çehar Bağ Bulvarı etrafında kümelenen saray ve pazar külliyelerine ilaveten, Cuma camii ve hanedan mensuplarının ibadeti için özel bir cami yaptırılmıştır. Meşhed, Kum, Erdebil ve Rey şehirlerinde mevcut türbe ve külliyele eklemeler yapılmıştır. Şah I. Abbas döneminden sonra Safavî Devleti'nin inkırazına kadar geçecek süreçte inşa edilen yapılar sınırlı kalmıştır.⁷⁷ Şah Abbas'ın imar ve inşasında belirleyici olduğu bu yapıların, aynı zamanda tesis ettiği vakıflarla irtibatlı olduğunu gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Şah I. Abbas vakıflarının tespiti iki kaynak türünden yapılabilmektedir. Bunların ilki, fihristler, vakfiyeler ve vakıflara ilişkin fermanları ihtiva eden İran'da bulunan arşiv kayıtlarıdır. İkincisi ise arşiv kayıtlarının bir kısmının kroniklerde yer alan benzer kayıtlarıdır. Şah I. Abbas'ın tüm vakıflarına ve ilgili ayrıntılara arşiv kayıtlarından ulaşmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.⁷⁸ Şah I. Abbas tarafından inşa edilen kamu binalarının bakımını sağlamak için aşağıda görüleceği üzere hükümet emirleri tarafından çeşitli bağışlar yapılmıştır. Teorik olarak, bunlar için birtakım belgeler tanzim edildiğini ve bu belgelerin arşivde saklandığını söylemek mümkündür. Moazzen, şu anda tarihi kaynaklarda zikredilen vakıflara ilişkin özetlere, kopyalara, atıfta bulunulan belgelere ve yazıtlara erişimimiz bulunmadığını belirtmişse de⁷⁹ bugünkü bilgilerimiz ışığında bunun geçerliliği kalmamıştır. Nitekim bir

73 Faruk Sümer, "Abbas I", *Türkiye Dîyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/17-18.

74 Sümer, "Abbas I", 18.

75 Maryam Moazzen, *Shi'ite Higher Learning*, 45. Aslında Şah I. Abbas'ın çok yakın olduğu Mir Damad ve Şeyh Bahaudin Amulî gibi fakih filozofların onuruna medreseler inşa etmemesi şaşırtıcıdır. Bunun yerine Şah Nakş-ı Cihan Meydanı'nda Molla Abdullah ve Şeyh Lütfullah Maysî gibi fakihler için kapsamlı yardımlara sahip medreseler ve camiler kurmuştur.

76 Sümer, "Abbas I", 18-19.

77 Anar, "Safevi Şahlarının Banılığı Üzerine", 123.

78 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 103.

79 Moazzen, *Shi'ite Higher Learning*, 45.

süre önce *İdâre-yi Evkâf-i İsfahan*, şehrin bağışlarıyla ilgili tüm vakıfların yayımlanmaya başlanacağını ve büyük olasılıkla orijinal belgelerin bir kısmının da bu seride ilk kez yayımlanacağını dile getirmiştir.⁸⁰

Şah I. Abbas vakıfları hakkında bilgi veren toplu bir fihrist bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Celal Müneccim kaleme aldığı *Târîh-i Şâh Abbâs*'ta, Şah I. Abbas'ın on iki imamın yedincisi İmam Musa Kazım'ın kız kardeşi Sitti Meryem için kurduğu vakıftan söz etmiştir. Tesis ettiği bir başka vakıf 1023/1612 yılında Yezd şehrindeki *ribat*tır. Ancak vâkıf tarafından vakfın menfaati kendisine şart olunan cihetten söz edilmemiş, hâsıl olacak sevabın Şah Tahmasb'a hediye olması istenmiştir.⁸¹

Sah I. Abbas, Meşhed Harem-i Şerifi⁸² için 1011/1602-1603 yılında harem etrafındaki bazı yerleri vakfetmiştir. Vakfiye Harem kütüphane arşivinde saklanmaktadır. 1019/1610-1611 yılına ait bir ferman ise Şah I. Abbas'ın Horasan vakıflarına dair bilgi içermektedir. Buna göre Cırmık, Çahaşk, Melekan isimli üç köy satın alınıp vakfedilmiştir. 1023/1614-1615 yılına ait bir ferman da tüm vakıfların Şah I. Abbas tarafından Meşhed Haremi vakfına bağlandığı anlaşılmaktadır.⁸³

Bu meyanda zikredilmesi gereken vakıflarından biri de Meşhed'te su yetersizliğinin had safhada olması dolayısıyla su vakıfları tesis etmiş olmasıdır. Vakıf şartına göre, su tüm Müslümanların istifadesine sunulacak, istifade edenler israf etmeyecek, haremde istifade edildikten sonra dışarı akan su ziraatta kullanılırsa elde edilen mahsul haremın mutfağına sunulacaktır. Bu şartların hilafına davrananların Masum İmam'ın şehadetinde elini kana bulayanlara iştirak edeceği, buna müsaade eden ulemanın kıyamet günü Hz. Peygamber ve İmam Rıza'ya karşı mahcup olup utanacağı vakfiyede belirtilmiştir.⁸⁴ Bu malumat çerçevesinde söz konusu vakıflar aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır.

1. 1011/1602-1603 Yılında Tesis Edilen Meşhed Vakıfları

Bu vakfa dair mevcut veriler *Âsâre Rezeviyye*'de bulunan bilgilerden ibarettir. Buna göre, vakıf şartlarının özeti Tus/Meşhed'teki mevkufat listesidir. Şah I. Abbas, tesis etmiş olduğu bu vakfa, İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu âsitane arazisini vakfetmiştir. Vakfi tesis etmedeki amaç, kutsal olduğuna inanılan türbenin etrafına defnedilmek isteyenlerin bu isteklerinin yerine getirilmesidir. Defin yerinin hareme uzaklığı, defnedilmek isteyenlerin vakfa verecekleri paraya göre belirlenmiştir. Toplanan paralar vakfın gelirleri olarak mahsup edilmiştir. Zira arz hakkı (*bakku'l-arz*) olarak verilen yerlerin mukabilinde alınan ücret, haremın tamir/termiminde ve çırağ temininde kullanılmıştır. Şah I. Abbas ailesinin (*silsile-yi 'aliyye-yi 'âliye*) hiç bir ödeme yapmadan harem sahasında defnedilebileceği vakfın şartları arasında yer almıştır. Vakfın mütevellisi şah iken, nezaret görevi şahın vakıf temsilcisi (*nemâyende*) olmuştur. McChesney, Şah I. Abbas'ın İmam Rıza Harem'ni vakıf olarak tesis etmekteki amacının vakfedilen arazide değil, bizzat harem tevliyyetinin tek bir elde, şahın

80 Moazzen, *Shi'ite Higher Learning*, 69.

81 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 103.

82 Harem-i Şerif'ten Kasıt On İki İmamların sekizincisi Ali b. Musa er-Rıza'nın külliyesinin kapsadığı alandır.

83 Rahimifer-Saidaf, "Mevk'iyete İctimâye Vâkıfân der Asre Safaviyye be Esnâde Vakf-nâmehâ", *Fasulnâme-yi Pejohişiyeh Târîh Ferheng u Temeddüine İslâmî* 4/12 (1392), 50.

84 Hamide Şehidi, "Berresiyeh Revende Teğayyurate Nakş u Caygahe Mevkufate Zenan Ez Devreye Safavî Ta Asre Hazır (Mutalaye Mevrudi Şehreistanhaye Bircend, Dermeyan, Serbişe)", *Zen Der Ferhğ u Huner* 4/1 (1391), 99.

kudretinde toplanmasında aranması gerektiğine dikkat çekmektedir. Buna göre tesis edilen vakıf sayesinde düzenli bir para akışı sağlanmıştır.⁸⁵

2. 1013-1017/1604-1608 Vakıfları

Şah I. Abbas'ın bu dönemde tesis ettiği vakıflar çok önemlidir. Zira bu dönemde hem Osmanlı ve hem de Gürcistan ile muharebeler devam etmiştir. Şah, 1607-1608 kışını İsfahan'da geçirmiş, geri kalan diğer tüm zamanda kuzeyde ikamet etmiştir. Şahın bu dönemde tesis ettiği vakıflar, en çok bilinen vakıflarıdır. Bu dönemde kurulan vakıf(lar)ın gerçekten birden fazla olup olmadığı belirgin değildir. Bunun tam olarak tayini vakfiyelerin tespit edilebilmesi ile mümkündür. Aksi halde *Kıyasu'l-Hākānî*'de verilen bilgilerle yetinmek zorundayız. Ayrıca aynı yüzyılda yazılmış olan *Târih-i Abbâsî*, *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî* mevzuaya bahis vakıfların mevkufatına dair verdikleri bilgide senedi, tek bir vakfınmış gibi aktarmaktadırlar. Oysa iki veya üç vakfa ait olma ihtimalleri yüksektir. Zira belge içerisinde üslup farklarına rastlanmaktadır. Dolayısıyla adı geçen kaynakların konu hakkında serdettiği malumat net değildir.⁸⁶

2.1. *Kıyasu'l-Hākānî*'de 1013/1604 Yılına Ait Zikredilen Vakıf

Bu vakfın mevkufatı şu şekilde sıralanmıştır: 1) Başkent İsfahan'da Nakş-ı Meydan'da bulunan kervansarayın tamamı, 11) meydana bulunan çarşı, 111) meydan havalisinde bulunan ve Hammâm-ı Şâhî olarak bilinen hamam. Bu yapıların tamamının Şah I. Abbas tarafından yapıldığını unutmamak gerekmektedir. Veli Şamkulu vakfın şartlarını ise şu şekilde kaydetmiştir: 1) mevkufat kira hasılatının yarısı Hz. Hüseyin soyundan olan (*sâdât-ı âli derecât-ı benî Huseyn*) kişilere maaş, vazife, yiyecek (*irtizāk*) sağlanması ve kendilerine gerekli yardımların yapılması (*meded*) cihetine harcanmalıdır. Söz konusu seyyidlerin Medine'de ikamet edenlerden olmalarının yanı sıra, o zamana kadar başka bir vakfın mevacibinden istifade etmemiş olmaları gerekmektedir. Kadınların dul veya evlenmemiş olanlarının bu çatı altına girebileceği belirtilmiş, seyyid bile olsa diğer kadınlar yardımın dışında tutulmuştur. Tüm bunlara ilave olarak, sıralanan şartları haiz kimselerin On İki İmam Şiası (*Şî'a-yı İsnâ Aşer*) olması gerektiği belirtilmiştir; 11) ikinci şarta göre, mevkufat kira hasılatının yarısı Hz. Hüseyin soyundan olup Necef'te ikamet edenlere aynı şartlarla tahsis edilmiştir.⁸⁷

Selçuklular, İlhanlılar, Muzafferiler ve Timuriler Eski Meydan (*Meydân-ı Kadîm*) diye tabir edilen Harun-ı Velayet Meydanı'nın etrafında mescid, medrese ve türbeler inşa etmişlerdi. 17. yüzyıl öncesinde şehrin ticari, dini ve sosyal merkezi olarak bu meydan göze çarpmaktaydı. Şah I. Abbas, Harun-ı Velayet Meydanı'na mücavir herhangi bir anıtsal yapı inşa ettirmedi. Zira şahın anıtsal yapıları, inşa ettirdiği yapıların çevrelediği Nakş-i Cihan Meydanı ve yüksek rütbeli bürokratların inşa ettirdiği saray ve köşkerin sıralandığı Çehar Bağ Bulvarı'nda yapılmaktaydı. Bu bölgeler, şehrin yeni merkezi haline getirilmek istendiğinden, yapılaşma için yoğun olarak buralar tercih edilmişti.⁸⁸ Vakfiyede adı geçen mekânların, bu gerekçelerle canlandırılmak istendiği söylenebilir. Nitekim dönemin kaynaklarından *Nekâvetu'l-Âsâr*'ın müellifi Natanzî, şahın herhangi bir seferden dönüşünde halkın birçok

85 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 104-105.

86 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 105.

87 Şamlu, *Kıyasu'l-Hākānî*, 186-197; Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 105.

88 Anar, "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine", 130.

tabakasından ve devlet erkânından insanların karşılama merasimine iştirakle katıldıklarını, birçok esnafın meydana hazır bulunduğunu, devlet ricalinin çeşitli renklerde kumaşlar giyinmiş vaziyette merasime iştirak ettiklerini anlatmıştır.⁸⁹

Şah I. Abbas, 1590 yılında İsfahan'da dini ve ticari yapılar yapılmasına karar vermiştir. Bu imar faaliyeti, İsfahan'da Nakş-i Cihan Meydanı merkeze alınarak gerçekleştirilmiştir. İmar faaliyetleri neticesinde tecessüm edecek meydan, İsfahan'ın yanı sıra, Safavîlerin değişimine karar verdiği İran'ın siyasi, ticari ve dini görünümünü temsil edecekti. Ticari, siyasi ve dini yapıları kendinde toplayan bu meydana sembolik bir ifade hâkim olmuştur. Buna göre, Safavîlerin merkezileşme siyasetleri yapılarla görünür bir hâle bürünmüştür. Meydanın kuzey kenarının ortasında bulunan Kayseriyye Pazarı karşısında Mescid-i Şâh'ın kubbesi ve minareleri yükseltmiştir. Dini yapıların sembolik dili, On İki İmam Şiîliğin fikri ve siyasi insicamını işaret etmiştir.⁹⁰

Safavîler'in, şehirleri sosyal, politik ve ekonomik değişimlerin en önemli sembolü olarak gördükleri söylenebilir. Bu çerçevede şehirler, Safavî yöneticilerin ve tebaalarının toplumsal koşullarını, düşüncelerini ve işlevlerini bizim için görünür kılacak önemli merkezlerdir. Safavî şahlarının dini azınlıkları, mezhepleri, bürokrasiyi, loncaları örgütlemek, ticari ağlar kurmak ve askeri sistemi tesis etmek gibi amaçlarını gerçekleştirip siyasi ve dini meşruiyet devşirdikleri alan şehirlerdir.⁹¹

Vakfiyede zikredilen Kayseriyye Pazarı, farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından inşa edilmiştir.⁹² Tüm bu yapılanmalar ile yeni meydanın İsfahan'ın merkezi hâline geldiği, ticari, sosyal ve siyasal açıdan Safavîlerin görünürlüğü arttırdığı söylenebilir. Genel olarak Nakş-ı Cihan meydanı, Şah I. Abbas'ın hükümler performansı ortaya koyan siyasi ve ekonomik gücü, cami, çarşı ve saray gibi mimari bileşenleriyle çarpıcı biçimde gözler önüne sermiştir.⁹³

Şah I. Abbas'ın İsfahan'daki kentsel dokuyu yaratmasında Nakş-ı Cihan meydanından sonraki en önemli diğer araç ise Şah Tahmasb'ın Kazvin caddesinin bir benzeri olan Çahar Bağ caddesi olmuştur. Şah, her iki mimari unsurun temel yapı taşı olarak vakıf kurumunu yerleştirmiştir. Geliştiren vakıf ağı, kentın Şah I. Abbas saltanatındaki fiziksel görünümünü ortaya çıkarmış, cami, hamam ve su vakıfları sayesinde kentsel yaşama ve tüm vatandaşlara hizmet sunulmasını mümkün kılmıştır.⁹⁴

2.2. 1013/1604 Vakfı

Bu vakfın başat özelliği, Şah I. Abbas'ın mülkiyetinde bulunan malların yarısının vakfın mevkufatı olarak zikredilmesidir. Söz konusu mevkufat içerisine İsfahan ve diğer mıntıkalarındaki hanlar, emlak, arazi, bağlar, değirmenler, nehir ve kanallar dâhil edilmiştir. Cihet olarak Hz. Fatıma'nın soyundan gelenler (*Sâdât-ı Benî Fâtima*), bunlardan da Hz. Hüseyin

89 Mahmud b. Hideyatullah Afuşteî Natanzî, *Nekâvetu'l-Âsar fî Zikri'l-Ahyâr Der Târîhe Safaviyye* (Tahran: Şirkete İntişarete İmi u Ferhengi, 1373), 239, 373, 376, 452, 539, 576.

90 Anar, "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine", 130-131.

91 Abed Taqhavi vd. "An Overview on the Basis of Urban Planning and Social Life of Safavid Cities", *The International Journal of Humanities* 3/23 (2016), 2.

92 Anar, "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine", 132.

93 Abed Taqhavi vd., "An Overview on the Basis of Urban", 7-8.

94 Abed Taqhavi vd., "An Overview on the Basis of Urban", 8.

soyundan olanlar, ayrıca fakir Şiiler tayin edilmiştir. Bu kişilerin ikametine dair herhangi bir sınırlama getirilmediği görülmektedir. Vakfedilen hasılatın yarısından iki pay, bu iki grup arasında taksim edilecektir. Bu vakıfta altı çizilmesi gereken en önemli husus Şah'ın, kurduğu vakfın gelirlerine her zaman ortak olması (*şerik bâşed*) durumudur. Ayrıca Şah'ın vefatından sonra ona ait olan kısım vakfa kalacaktır. Şartlar bunlarla sınırlı kalmamıştır. İmaretin tüm arazisinde namaz kılma hakkına Şah ile tüm Müslümanlar ortaktır. Ayrıca vakfın suyundan abdest alınabilecek ve kırbalar doldurulabilecektir. McChesney, vakfın zikredilen bu özelliklerinden hareketle burada bir değil, iki vakfın mevcudiyetinden söz edilebileceğine işaret etmektedir. Zira ilk olarak Şah'ın tüm emlakının vakfedildiği zikredilmişken, ikincisinde bir yarım hisseden söz edilmiştir. Bu bağlamda meydana gelen karışıklığı gidermek tam anlamıyla mümkün görünmemekteyse de vakıf kurma metodundaki değişim kendini hissettirmektedir.⁹⁵

3. 1015-1017/1606-1608 Yılları Arasında Kurulan Vakıflar

Velikulu Şamlu, bu yıllarda kurulan vakıfları yukarıda zikredilen vakıflarla birlikte zikretmiş de vakfiyelerin üslup ve içerik farklılığı çok barizdir. Üstelik bu vakfa dair tarihlen-dirmedeki sorunu da zikretmek gerekir. Velikulu Şamlu bu vakıf için 1014, yukarıda verilen iki vakıf için 1013 yılını çok net bir şekilde vermiştir. Şah'a ait at, inek ve koyun, değerli ve süslü mücevher ve süs eşyalarından müteşekkil bu vakfın kuruluş nedeni, zikredilen evcil hayvanlarla söz konusu edilen kıymetli eşyanın Nəcəf'te bulunan İmam Ali haremine gönderilmesi ve mekânın süslenmesinde kullanılmasıdır. Ancak Şah zamanında Nəcəf Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğundan bu amaca ulaşılammış ve mevkuf mücevherler Erdebil'de muhafaza edilmiştir.⁹⁶

Vakfedilebilecek şeyler içerisinde istisna edilenler bulunmaktadır: Keniz, gulam gibi köle sınıfındakiler ve Şah tarafından kendilerine verilen hediyeler (*in'âm*) vakfa dâhil edilmemiştir. Vakıf mütevellisi vakfı, zamanın şartlarına göre (*maslahat-ı vakt*) idare etmelidir, dolayısıyla mevkufatın satım veya kira edilme ihtiyacı doğacak olursa bunu yapabileceği anlaşılmaktadır.⁹⁷

Şah I. Abbas'ın vakıflarına ilişkin McChesney'nin yaptığı bu üçlü taksimi bazı farklarla hem Celal Münecim ve hem de İskender Beg aktarmıştır. Mesela İskender Beg'in 1015-1016/1607-1608 yıllarında arasında yer verdiği vakıflara Celal Münecim 1017/1608 yılında yer vermiştir. Celal Münecim ticari vakıflar altında sayılabilecek grubu ise 1011/1602-1603 yılları havadisini zikrederken aktarmıştır. Her ne kadar Şah I. Abbas'ın söz konusu üç vakfının bu nevi malumatına dair muhtelif bilgiler bulunmaktaysa da kesin olan hepsinin tek çatı altında telakki edilip birbirleriyle ilişkilendirildiğidir.⁹⁸

İskender Beg'in verdiği bilgilere bakıldığında Şah I. Abbas, tüm mal varlığını (*temâm-ı dârâye-hâ*) 1015-1016/1607-1608 yıllarında vakfetmiştir. İskender Beg'in *tüm mal varlığını* ifadesiyle kastettiği muhtemelen Şah'ın şahsen sahip olduğu varlıklar olup, onun gelir kalemlerinden olan ticarî ve ziraî ödenekler değildir. Müellif, vakfa dair açıklamalarına devam

95 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safavîyye", 106-107.

96 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safavîyye", 106.

97 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safavîyye", 107.

98 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safavîyye", 107.

ederken Şah'ın bu vakfı On Dört Masum'a hediye amacıyla tesis ettiğini kaydetmiştir. Şahın bu vakfı, Molla Abdullah'ın tavsiyesine uyarak tesis ettiği belirtilmiştir. Bununla birlikte İskender Beg buna herhangi bir göndermede bulunmamıştır.⁹⁹

İskender Beg de mevkufatı üç gruba taksim etmiştir: 1) Hanlar, kayseriyye, meydan etrafından buluna *Çebar Bazaar* ve hamam. Dikkat edilirse yukarıda 1013/1604-1605 vakfı olarak zikrettiğimiz vakıfla benzerliği aşikârdır; 11) Kur'ânlar ve fıkıh, hadis ve tefsirlerden müteşekkil Arapça kitaplar; 111) destanlardan, divanlardan ve Acem ehli tasniflerinin oluşturduğu kitapların yanı sıra, çini kaplar, mücevherler, altın ve gümüş kaplar, çeşitli atlar ve dört ayaklı muhtelif evcil hayvanlar. Vakıf kazancının ilk olarak mütevellinin kanaati doğrultusunda, hâdimler, mücavirler, ziyaretçiler, takva sahibi kişiler ve talebe kimselere verileceği kararlaştırılmıştır. İkinci olarak, Kur'ânlar, fıkıh, hadis ve tefsirlerden müteşekkil Arapça kitaplar Meşhed'te bulunan İmam Rıza haremine vakfedilmiştir. Taksim son kısmında zikredilen değerli eşyalar ise Erdebil ziyaretgâhına götürülmüştür. Zikredilen işlemlerin tamamı için Şeyh Bahaüddin Amulî (öl. 1612) vakıf havalesi yazmıştır.¹⁰⁰

Görülüyor ki Şah I. Abbas, tüm özel mülkünü On Dört Masum'a vakfetmiştir. Çin porselenlerden oluşan koleksiyonunu İsfahan'dan Erdebil'e nakletmiştir. Ayrıca Şah I. Abbas, koleksiyonundaki muhtelif mevzudaki kitapları aynı külliyyeye, dini kitapları ise bazı düzenlemeler yaptırdığı İmam Rıza Haremi'ne vakfetmiştir.¹⁰¹

İskender Beg ve Veli Şamkulu'nun vakfın ciheti, müstefitleri ve vakfedilecek değerli mücevherat hususunda verdikleri bilgiler birbirinden farklılık arz etmektedir. İskender Beg Necef'te bulunan imam Ali haremiyle ilgili bir bilgiye hiç temas etmemiştir. Bunun sebebi belki de 1025/1616 yılında Irak-ı Acem'in Safavîler tarafında alınmamış olmasıydı. Aynı şekilde, vakıftan istifade edecek olan Hüseyinî, Fatımî seyyidlerden, Necef ve Medine sakinlerinden de söz etmemiştir. Vakfın On Dört Masum adına tesis edildiği bilgisine yer verdiği görülmektedir. Celal Müneccim'in ise vakıf hakkında verdiği bilgiler kısıtlıdır. Şunu da ilave etmek gerekir ki onun nakline göre vakıf 1015/1606-1607 yılında değil, 1017/1608-1609 tesis edilmiştir. Zira vakfın tesisini bu yıl havadisi içerisinde zikretmiştir.¹⁰²

4. İmam Ali b. Musa er-Rıza Haremi İçin Tesis Ettiği Vakıflar

Şah I. Abbas'ın Meşhed'te İmam Ali b. Musa er-Rıza haremi için tesis ettiği vakıfları ayrı bir başlık altında incelemek yerinde olacaktır. Bunların ilki 1011/1602-1603 yılında tesis ettiği vakıftır. Buna göre Harem-i Şerif etrafındaki arazinin vakfedildiğine yukarıda değinmiştik. 1019/1610-1611 yılında üç köy satın alınmış ve Hâce Rebi'in türbesine vakfedilmiştir. Ayrıca 1023/1614-1615 yılında Şah I. Abbas tarafından Harem-i Şerif için su vakfı tesis edilmiştir.¹⁰³ Bunlardan başka, 1011/ 1602-1603 yılında katilgâh yanında mescid yaptırmıştır.¹⁰⁴

5. Rey'deki Vakıfları

99 Moazzen, *Shi'ite Higher Learning*, 46, 71.

100 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 107-108.

101 Anar, "Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine", 136.

102 Mcchesney, "Vakf u Siyâsete Milli der Devreye Safaviyye", 108.

103 Mecid Hacı Babayi-İbrahim Aslanî, "Bazşinasiye Teamule Ruhaniyet", 50.

104 Hamide Şehidi, "Berresiye Revende Teğayyurate Nakş", 101.

Hükümdarlığının ilk yılında, Özbek Abdul Mümin'i bastırmak için Kazvin'den Tahran'a yola çıkan Şah I. Abbas, Horasan'da elli gün süren bir hastalığa yakalandı. İyileşmek için, Rey'de bulunan imamzadelerden Seyyid Abdülazim el-Hasanî türbesine Mard Bad (Mardabad) köyünün altı dang (دانگ) tahılını¹⁰⁵ 1005/1596-1597 yılında vakfetmiştir. Vakfedilen tahılla külliye için yemek pişirilmesi şart koşulmuştur. Tevliyeti şeyhülislama ve onun erkek soyundan torunlarına şart koşmuştur. Ayrıca bir kervansaray ve adı geçen imamzadenin türbesinde bulundurulmak üzere kitaplar vakfetmiş ve her bir kitabın ilk sahifesine vakfiyesi yazılmıştır.¹⁰⁶

6. Atabattaki Vakıfları

1032/1622-1623 yılında Şah İsmail tarafından ilhak edilen Irak topraklarında İmam Ali, İmam Hüseyin, İmam Musa Kazım, İmam Ali Hadi, İmam Muhammed Taki'nin türbeleri bulunduğundan, Safavî şahları tarafından söz konusu külliyelere vakıf tesis edilmiştir. Kendini *Ali'nin köpeği* olarak tavsif eden Şah I. Abbas, İmam Ali türbesi için Nəcəf-i Eşref şehrinde tesis ettiği vakfa Şeyh Beha'i'yi nazır olarak görevlendirmiştir. Türbe, bu dönemde etrafında yapılan eklemelerle bir külliye görünümü kazanmıştır. İmam Ali türbesine görkemli bir kubbe yaptırılmış, revaklarla süslenmiştir. Ayrıca kervansaray, mutfak vb. hizmetlerle harem ziyaretçilerinin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁷

Şah I. Abbas Vakıfları Vakfiyesi

Şah I. Abbas vakfiyesinin yazma nüshası Muhammed Kerim bin İsmail el-Kādî tarafından Nesih hatla yazılan bir mecmuada bulunmaktadır. Mecmuanın künyesi *Kitâbbâne-yi Meclis-i Şûrâ-yı Millî, Şumâre-yi Dester: 14337* şeklindedir. Söz konusu mecmuada Şah I. Abbas vakfiyesinden başka eserler de yer almaktadır. Bunların ilkinin başlığı *Risâle-yi Tevhîd İmâm-ı Cin ve'l-İns Ali b. Mûsâ er-Rızâ/Cinlerin ve İnsanların İmamı Ali b. Musa er-Rızâ'nın Tevhit Risalesi* adını taşımakta olup Farsçadır. Bu eser kırk iki varâğa yayılmıştır.

Akabinde Şah I. Abbas vakfiyesi yer almıştır. Vakfiyeden sonra *Risâle-yi Kefâret/Kefaret Risalesi* adıyla on varâğa yayılmış olan Farsça bir başka eser bulunmaktadır. Bu eserin peşi sıra iki varâğa yayılmış olan Arapça *Duâu Ehli Beyti'l-Mâ'mûr ellezî Nezele bihi Cebrâil alâ Resûli'llâh Salla'llâhu aleyhi ve âlih/Cebraîl'in Resulullâh'a Nazil Olup Getirdiği Ehli Beyti'l-Mâ'mûr Duası* yer almıştır. Bu duadan sonra *Nûsha-yı Fûsûs-i Süleymâniye/Sülaymaniye Fûsusu Nûshası* adıyla yirmi üç varâğa yayılmış Farsça bir esere yer verilmiştir.

Akabinde gelen eser başlıksız olup sekiz varâğa yayılmıştır. İçeriğinden Allah'a Farsça bir münacat olduğu anlaşılmaktadır. Sonrasında istinsah edilmiş olan yazı ise başlıksız bir *ilâhînâmedir* ve aynı şekilde münacat olduğu görülmektedir. Önceki yakarışın aksine başlık yerinde *min İmlâi'l-fâdilî'l-kâmil Mevlânâ Muhammed Bâkir kaddese'llâhu rûbehû/Faziletli*

¹⁰⁵ Dang kelimesi bir şeyden hisse anlamına geldiği gibi, 1/6 hisse/pay anlamına da gelmektedir. Bkz., Hasan Amid, *Ferheng-i Fârsi-yi Amîd* (Tahran: Rah-ı Rüşd, 1389), 512.

¹⁰⁶ Yelfânî, "Berresiye Mevkufate Hazrete Abdülazim", 171-172.

¹⁰⁷ Meryem Kazımı Deliganî, "İkdâmâte İmraniye Şahane Safavî Der Atabate Âliyat", *Târîhe İslâm* 8 (1386), 72. Şah I. Abbas'ın tesis ettiği başka vakıflar bulunmakla birlikte makalenin sınırlarını aşmamak adına onları zikretmekten imtina ediyorum. Ayrıntı için kaynakçada belirtilen ilgili eserlere müracaat edilebilir. Özellikle Mcchesney'in zikredilen makalesi vakıflar hakkında metodolojik tartışmayı içermesi açısından çok kıymetlidir.

ve kemal sahibi Mevlânâ Muhammed Bâkır'ın yazdıklarındandır Allah ruhunu kutsasın yazısına yer verilmiştir. Farsça yazılmış olan bu yakarış beş varağa yayılmıştır.

Bu yakarışın ardından Muhammed Bakır b. Muhammed Takî adında birinin yazdığı anlaşılan ve Kerbela mezalimine işaret eden Farsça bir anlatı yer almıştır. Başlıksız olan bu anlatı altı varağa yayılmıştır. Daha sonra yer verilen eser ise *Risâle-yi Firistâden-i Me'mûn Hazret-i İmâm Rızâ Aleyhi's-Selâm/Me'mun'ın İmam Rıza Aleyhisselâmı Gönderişi* başlığıyla Farsça yazılmış ve yedi varağa yayılmıştır. Akabinde *Vasiyye-ti Hazret-i Emîr Hâris b. Eşter/ Hazret-i Emîr Haris b. Eşter'in Vasiyeti* başlığı altında yer alan, Farsça ve elli iki varağa yayılmış olan bir başka eser yer almaktadır. Söz konusu vasiyet akabinde *Risâle-yi Sâhib-i Nefs/Nefs Sahibi Risalesi* başlığıyla yer verilen eser, on dört varağa yayılmış olan Farsça bir eserdir. Mecmuada yer alan son eser isimsiz ve Farsça olup yirmi dört varağa yayılmıştır.

Mecmuaya ilişkin önem arz eden mevzu tarihinin tespitine ilişkindir. Bunu ilk olarak müstensih Muhammed Kerim bin İsmail el-Kâdî'nın kim olduğunu tespitle başlayabiliriz. Zira Şah I. Abbas vakfiyesinde bir tarih verilmişse de aşağıda belirtileceği üzere, bu tarihlendirmenin tüm vakıflara teşmil edilmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla şahın tüm vakıflarını bir araya getiren bu belgenin tanzimi önem arz etmektedir. Müstensihin kim olduğuna dair herhangi bir fikir yürütecek ipucuna sahip değiliz. Ancak mecmuada yer alan bilgilerden hareketle bazı tahminlerde bulunmak mümkün görünmektedir.

Buna göre, mecmuada yer alan son eser olan isimsiz eserin sonunda Muhammed Kerim bin İsmail el-Kâdî'nın ismi müstensih olarak yazdığından, mecmuadaki diğer eserlerin de onun tarafından istinsah edildiği tahmin edilebilir. Ancak mecmuada kendisine dair herhangi bir bilgi yer almadığından hangi dönemde istinsah edildiği hemen anlaşılmamaktadır. Mecmuadaki diğer eserlerden, isminin tespitinde olduğu gibi bu anlamda da yararlanmak mümkündür.

Nitekim *Haris b. Eşter'in Vasiyeti*'nin sonunda 5 Rebiülevel 1095/21 Şubat 1684 tarihine yer verilmiştir. Benzer bir tarihlendirme *Mevlânâ Muhammed Bâkır'ın yazdıklarındandır* denilen ilahînâmeden evvel yer alan isimsiz yakarışta da 15 Ramazan 1097/5 Ağustos 1686 şeklinde yer almaktadır. Dolayısıyla vakfiye istinsahının 1684-1686 yıllarına yakın tarihlerde yapıldığını söylemek mümkündür. Bize göre söz konusu istinsah 1698 yılından önce olmalıdır. Zira yakarışta adı geçen Mevlânâ Muhammed Bâkır'ın ve bu yakarışın ardından gelen Kerbela anlatısının yazarı Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî'nin aynı kişi olduğunu ve bu kişinin de XVII. yüzyılın meşhur âlimi Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî¹⁰⁸ olduğunu düşünmekteyiz. Öyleyse mecmuada onun ölmüş olduğunu gösteren merhum, mağfur gibi herhangi bir kaydın yer almaması, mecmuanın Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî hayatta iken istinsah edildiğini düşündürmektedir. Ayrıca diğer eserlerin aksine isimsiz olup kime ait olduğu belli olmayan ve içerisinde 15 Ramazan 1097/5 Ağustos 1686 tarihi verilen yakarışın, bizzat müstensihe ait olduğu düşünülebilir. İsimsiz yakarışın müstensihe ait olduğu kabul edildiğinde tüm mecmuanın, dolayısıyla vakfiyenin Şah I. Abbas'ın ölümünden en az elli yıl sonra istinsah edildiği ortaya çıkmış olur.

Vakfiyenin tek nüshası bu değildir. Örneğin Veli Kulu b. Davud Kulu Şamlu vakfiyeyi bu

108 XVII. yüzyılda Safavî Şiiiliğinin önde gelen ulemasındandır. Bk. Mustafa Öz, "Meclisi, Muhammed Bâkır", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/253-255.

nüşadan evvel istinsah etmiştir. Daha evvel işaret edildiği üzere Şamlu, vakfiyeye meşhur kroniği *Kıyasü'l Hākāni*'de yer vermiştir. Mecmuadaki vakfiyenin aynısı olan vakfiyede tarih 1013/1604-1605 olmasına rağmen müellif vakfiyeyi bir yıl sonraki hadiseler içerisinde zikretmiştir. Şamlu'nun eseri yazmayı 1666-67 yılında bitirdiğini düşündüğümüzde vakfiyenin mecmuaya bu eserden veya başka bir kaynaktan alınarak istinsah edildiğini söylemek mümkündür.

Vakfiyenin İçeriği

Farsça yazılmış olan vakfiyenin ilk bölümü tıpkı Osmanlı vakfiyeleri gibi Allah'a hamd ve Hz. Peygambere salât ve selâm ile başlamaktadır. Hz. Peygambere salât ve selâm kısmında onun âline de salât ve selâm kaydedilmiştir. Âl içerisinde Hz. Ali'ye özellikle değinilerek onun bazı hususiyetleri yazılmıştır. Bunlar arasında Hz. Ali'nin müttakilerin imamı, Hz. Resul'ün *nefsi*, cennet ve cehennem ehlini ayırt edecek kişi, Uhud ve Hayber sahibi olduğu, ona bağlananların kurtuluşa ereceği, ona düşmanlık edenlerin hüsrana uğrayacağı yer almaktadır. Vakfiye metni, Hz. Ali'nin sulbünden olan imamlara salât ve selâm ile devam etmektedir.¹⁰⁹

Sonrasında vakfiyede, âhret inancını hatırlatıcı ve hayrı teşvik edici bazı Kur'ân ayetleri zikredilmiştir. Osmanlı vakfiyelerinde bu kısımda "İnsan ölünce üç şey dışında ameli kesilir: Sadaka-i cariye, kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat" şeklinde bilinen hadisin metnine yer verilmekteyken bu vakfiyede söz konusu hadis bulunmamaktadır. Vakfın neden kurulması gerektiğine dair fikri alt yapıyı hazırlayan ayet ve açıklamalardan sonra Şah I. Abbas'ın çeşitli özellikleri metne iliştilmiştir. Buna göre o, pâdişâh-ı İslam-penâh, Allah tarafından galip kılınan orduyla desteklenen, kendisi Hz. Peygamberin asitanesinin toprağı olan, on iki imamın hak mezhebini yayan, Hz. Ali'nin muhlis gulamı, itret-i Resul'ün kölesi, din ilmi havzalarının kılıçlı ve oklu hâmisî, iman ehlinin yardımcısı, Nebevî ve Alevî nesebin sahibidir.¹¹⁰

Bu tavsiflerden sonra Şah I. Abbas'ın kurduğu vakıflar sıralanmaya başlamıştır. İlk kısımda zikredilen vakıf, Hz. Peygamberin Medine'de ve Hz. Ali'nin Neced'te bulunan türbeleri için tesis edilen olmuştur. Buna göre başkent İsfahan'da bulunan Nakş-ı Cihan Meydanı kervansarayının tamamı, meydana bulunan çarşı ve etrafındaki *Hammâm-ı Şâhî* olarak bilinen hamamı Şah I. Abbas tarafından vakfedilmiştir. Bu beyanın yazıldığı satırlarda kendisinden Hz. Ali'nin köpeğı diye söz edilen şah, vakıf şartı olarak mevkufât kiralardan elde edilecek gelirin yarısının Medine'de ikamet eden Hüseyinî seyyidlere verilmesini istemiştir. Kadın erkek ayırt edilmeksizin yapılacak bu yardımlardan istifade edecek olanların kurumsal herhangi bir gelirin olmaması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Hüseyinî seyyidlerden olsa dahi, vakıf mürtezikası sayılabilmesi için On İki İmam Şia'sı olması gerektiği şartlar arasında yer almıştır.¹¹¹

Kadın mürtezikalılar için zikredilen şart, bu yardımı evlenene dek alabilecekleri şek-

109 *Şah Abbas Vakfiyesi Yazma Nüshası* (Bundan sonra *ŞAVYN*), 1. (Yazma varakları üzerinde sahife numaraları yer aldığından, varak göstermekten sayfa yerlerini belirtmeyi uygun buldum.)

110 *ŞAVYN*, 2.

111 *ŞAVYN*, 3-4.

lindedir. Erkekler için bu nevi bir şart koşulmamıştır. Yukarıda zikredilen şartların aynısı Nefes şehri sakinleri için de vakfiyede yer almıştır. Vakfiyenin ikinci kısmına göre Şah I. Abbas, İsfahan'da veya başka bir yerde kendi şer'î mülkiyetinde bulunan kervansaray ve gayrimenkullerin, mülklerin, arazilerin, bahçelerin, değirmenlerin, nehirlerin ve kanalların gelirlerinin yarısını On Dört Masum için vakfetmiştir. Erkek ve kadınlara maddi destek ödeneği sağlayacak olan vakıftan yardım alacak şahısların, Sâdat-ı Fatıma ve Şii olmaları şartı zikredilmiştir. Kadın mürtezikalılar için yukarıda zikredilen şart tekrar edilmiş, bu yardımı evlenene dek alabilecekleri belirtilmiştir.¹¹²

Asıl gelirin dörtte biri ise Şii, seyyid, kadın/erkek olup olmamasını ayırt etmeksizin iman ehli kişilere tahsis edilmiştir. Şah, gelirinin tamamını vakfetmemişse de vakfiyede kendinden sonra, zikredilen mevkufatın diğer yarısının da aynı şartlarla vakfedilmesini şart koşmuştur. Ayrıca, gelirlerin ilk önce vakıf mülklerinin onarımı, geliştirilmesi, ekilmesi için harcanması şart koşulmuş, bunlar yapılmadıkça bir dinarın dahi kimseye verilmemesi istenmiştir. Zikredilen bir diğer şart ise vakfın tevliyetinin Şah I. Abbas'a tahsis edilmiş olmasıdır.¹¹³

Vakfın bir diğer şartına göre Şah I. Abbas'tan sonra saltanata geçen kişi tevliyeti deruhte edecektir. Vakıf ödeneklerinin arttırılıp azaltılması mütevellie bağlı olacak, mütevellî gelirlerden cihet giderleri ve öşür çıkarıldıktan sonra kalan paraya dokunmayacaktır. Bunu yaparsa İmam Hüseyin'i üzeceği ve Allah karşısında mahcup olacağı hatırlatılmıştır. Vakfı iyi yönetmesi durumunda ise Allah katında övüleceği belirtilmiştir.¹¹⁴

Vakfiyenin üçüncü kısmı ise *ve ba'du* ifadesiyle başlamıştır. Yukarıda bahsi geçen arazi, emlak, bağ, imaret ve diğer mevkufatta tüm kadın ve erkek Müslümanlar Şah Abbas ile yarı yarıya (*bi'l-münâsefe der ân şerîkend*) şu hususlarda ortaklıklar: Buralardan geçenler söz konusu yerlerde namaz kılabilirler, abdest ve gusül alabilirler ve ihtiyaç sahipleri su alabilirler. Ancak şer'î olmayan yerlerde bu suların kullanılmayacağı belirtilmiş, hamam işletmecilerinin bu suları mevkufat içinde bulunan hamamlar haricindeki hamamlarda kullanmalarına izin verilmemiştir. Vakfiyede bu şartlar zikredildikten sonra mevzuya bahis mevkufata tamah eden padişahlara beddua edilmiştir. Sonrasında salât ve selâm ile bu kısım bitirilmiştir, vakıf için 1013/1604-1605 tarihi kaydedilmiştir.¹¹⁵

Bu nevi bir kayıt Osmanlı vakfiyelerinde vakfiyenin bittiği anlamına gelmekteyken, Şah I. Abbas'ın vakfiyesinin *ve ayyen vakaf* (aynı şekilde vakfetti) ifadesiyle devam ettiği görülmektedir. Buna göre, zikredilen vakıf şahın atlarını, inek ve koyunlarını kapsamaktadır. Vakfın şartına göre zamanın şahları bunlar üzerinde mutlak bir tasarrufa sahip olamayacak ve hiç kimse söz konusu hayvanları alıp satamayacak ve bağışlayamayacaktır. Eğer bunlardan istifade etmek isteyen bir şah olursa, şer'î bir hilenin karıştırılmaması şartıyla savaş vb. durumlarda kullanılabilirler. Kullanıma uygun olmayanlar satılabilirler ve elde edilen gelir masum imamları ziyaret edenlere sarf edilecektir.¹¹⁶

Vakfiye bu açıklamadan sonra yine *ve ayyen vakaf* (aynı şekilde vakfetti) ifadesiyle devam

112 ŞAVYN, 5-6.

113 ŞAVYN, 7.

114 ŞAVYN, 8.

115 ŞAVYN, 9-11.

116 ŞAVYN, 11-12.

etmiştir. Buna göre Şah I. Abbas, erkek ve dişi, hadım edilmiş/edilmemiş tüm atlarının, develerinin, koyun ve sığırlarının yanı sıra sahip olduğu tüm mücevherlerini, süs eşyalarını ve gümüşlerini Ali b. Ebi Talib türbesine vakfetmiştir. Şahın bunlarla ve altın eşyalarla İmam Ali türbesinin üzerine dört süslü kubbe yapıp yerleştireceği belirtilmiştir. Kendinden sonra gelen padişahlar bu mücevherlere el sürecek olursa, Hz. Ali'nin kanını içmiş gibi günahkâr olacakları belirtilmiştir. Aynı şekilde Şah I. Abbas'ın kendine ait tüm çini ve benzeri değerli eşyalarının yanı sıra büyük ve küçük halı ve kilimlerini Erdebil'deki Şeyh Safiyuddin türbesine vakfettiği belirtilmiştir.¹¹⁷

Sonrasında vakıftan hâsıl olan ecrin taksimatı yapılmıştır. Buna göre, vakfiyenin ilk kısmı diye belirttiğimiz bölümde Hz. Peygamber ve Hz. Ali için tesis edildiği belirtilen vakfın sevabı Şah Tahmasb, Şah İsmail ile annesi Fahrü'n-Nisa Begüm'e tahsis edilmiştir. On Dört Masum vakfından Hz. Hasan için yapılan vakfın sevabı Sultan Hasan Mirza'ya, Hz. Hüseyin için yapılan vakfın sevabı ise Şehzade Sultan Hamza'ya tahsis edilmiştir. Diğer masumlar için kurulan vakıfların sevabı ise *kutbu'l-evliyâ ve'l-ârifîn Şeyh Şah Safiyuddin'e* ve tüm Safaviye nesillerine tahsis edilmiştir. Ancak Şah Tahmasb'a edepsizlikte bulunan İsmail Mirza ve Haydar Mirza bunun dışında tutulmuştur.¹¹⁸

Bu durum, Şah Tahmasb'ın 1574 yılında hastalandığı esnada şehzadeler ve Kızılbaş Türkmenler arasında vuku bulan mücadeleler neticesinde Şah Tahmasb'ın 15 Safer 984/14 Mayıs 1576 zehirlenerek öldürülmesiyle ilişkili olmalıdır. Zira onun ölümü akabinde Ustaclular'ın desteğiyle oğlu Haydar Mirza tahta geçmiş, ancak Avşar, Rumlu ve Türkmen beylerinin muhalefet göstermesi üzerine tahttan indirilmiş ve II. İsmail tahta çıkarılmıştır.¹¹⁹ Kendi babasına hürmetsizlikte bulunmayan Sultan Ahmed Mirza bu nedenle, söz konusu hayır dairesine dâhil edilmiş, Şeyh Safi'nin postuna hürmet göstermeyen Sadreddin Han ve Şah Beg de hayırdan mahrum edilenler arasında zikredilmiştir.¹²⁰

Ayrıca mevkufattan istisnalar kaydedilmiştir. Bunlar keniz, gulam gibi köle sınıfındaki-ler ve Şah tarafından bu kimselere verilen mücevher ve altınlardan müteşekkildir. Vakfiyede bu hediyelelere hiçbir padişahın müdahale hakkının olmadığı vurgulanmış, bunu yapanın İmam Hasan ve İmam Hüseyin'in katline ortak olacağı ifade edilmiştir.¹²¹ Son olarak vakfiye hitamında padişaha ait *cebehâne*deki evlerden şer'î olarak vakfedilmeye uygun olanların tümünün vakfedildiği belirtilmiştir.¹²²

Vakıf mütevellisi, vakfı, zamanın şartlarına göre (*maslahat-ı vakt*) idare etmelidir; dolayısıyla mevkufatın satım veya kira edilme ihtiyacı doğacak olursa bunu yapabileceği anlaşıl-maktadır. Padişaha yakın hiç kimse, vakıf olarak zikredilen hayvan, mücevher, altınlardan bir şey alamayacak veya satamayacaktır. Aynı şekilde başkasının vasıtasıyla bunlardan birinin yararı padişaha ulaştırılmayacaktır. Zamanın padişahı, tevliyet yetkisi dışında, vakfedi-lenlerden hiçbirinde tasarruf sahibi sayılmayacaktır. Başka bir vakıf ve şart zikredilmeyen

117 ŞA'YİN, 12-13.

118 ŞA'YİN, 14-16.

119 Tufan Gündüz, "Tahmasb", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 39/415.

120 ŞA'YİN, 16.

121 ŞA'YİN, 17.

122 ŞA'YİN, 17-18.

vakfiye herhangi bir tarih düşünmeden burada sona ermektedir.¹²³

SONUÇ

Yukarıda çizilen panoramadan, vakıf müessesinin Safavî hanedanı için, henüz devletleşme gerçekleşmeden evvel de ne kadar mühim olduğu ve bir ölçüde kurumsallaştığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, devletin kurucusu Şah İsmail'den itibaren vakıf müessesesinin önemli bir kurumsallaşma süreci içerisinde olduğu görülebilmektedir. Bu kurumsallaşma Şah I. Abbas döneminde zirveye ulaşmıştır. İşaret edilmesi gereken hususlardan bir diğeri, vakıf müessesesinin Safavî hanedanının İran coğrafyasını Şiileştirme siyasetinde, ulema ile olan organik bağlarının teminine yardımcı olduğudur. Vakıflar aracılığıyla, yerli ulemanın yanı sıra, özellikle Cebel-i Âmul'dan göçüp buraya yerleşen ulema için medreseler ve bu medreselerde vazifeler tahsis edilmiştir.

Şah I. Abbas vakıfları, kroniklerde yer alan vakfiyelerinde, farklı tarihlerde ve kimi zaman mevkufat ve cihetleri birbirinden kopuk gibi anlatılmaktadır. İçeriğini ele aldığımız vakfiye ve kroniklerin zikrettiği veriler mukayese edildiğinde, tarihlendirmede ve mevkufat tayininde benzerliklerin yanı sıra farkların da olduğu anlaşılmaktadır.

Şah I. Abbas vakıf müessesesiyle İsfahan ve Meşhed gibi şehirlerin hayat bulmasını sağlamıştır. Nakş-ı Cihan Meydanı ve etrafında şekillenen külliye, şahın Meşhed'te meydana getirdiği Şii kültüründen daha dünyevîdir. Ancak Safavî tebaası, uhrevî bir katilgâhda veya dünyevî bir meydana kümelenerak Şah I. Abbas ve haleflerinin siyaseti etrafında bir mutabakata varmıştır.

Şah I. Abbas, vakıf müessesesinin, Safavî hanedanının meşruiyet argümanlarına hizmet edeceğini düşünerek bu yönde bir kurumsallaşmaya büyük önem vermiştir. Kurduğu vakıflar onu Şiiliğin kutsal motiflerine yakın göstermiş, adeta saltanatın dünyevî marazlarından uzak tutmuştur. Kendi mülkündeki hemen hemen her şeyi vakfederek oluşturduğu sembolik dili bu bağlamda okumak mümkün görünmektedir.

Şah I. Abbas'ın içeriğini zikrettiğimiz vakfiyesinin, Osmanlı selâtin evkâfının vakfiyeleri ile mukayese edildiğinde, inşâ sanatı açısından cılız kaldığını söylemek gerekmektedir. Şah tarafından çeşitli vesilerle muhtelif tarihlerde tesis edildiği anlaşılan vakıfların vakfiyede tek bir vakıfmış gibi tanzim edilmesi, vakfiye içerisindeki farklılıkların giderilmemesi, tarihlendirme yapılmaması, vakfedilen arazilerin net olarak zikredilmemesi ve sınırlarının belirtilmemesi gibi hususlar Osmanlı selâtin evkâfında değil, Osmanlı tebaasından zengin bir vâkıfın vakfiyesinde dahi rastlanılmayacak türde kusurlardır.

Bunun yanı sıra, Osmanlı selâtin evkâfında padişahların vakıf üzerindeki tasallutlarının, ele alınan vakfiyede görüldüğü şekilde hissettirilmediği görülmektedir. Her ne kadar Şah I. Abbas şahların tevliyet yetkilerini bazı şartlara bağlamış olsa da vakfın/vakıfların kendisi, şahların kamusal alandaki temsiliyetlerini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bir Osmanlı padişahı vakfiyenin giriş kısmında vâkıf olarak övüldükten sonra vakfiyenin

123 ŞAVYN, 18-19.

geri kalan kısmında görünür olmazken, Şah I. Abbas kendi vakfiyesinde hemen hemen her sayfada kendini göstermektedir. Söz konusu *göstermenin* en iyi örneklerinden biri, hayrın taksimatı yapılırken Safavî hanedanı içerisinde bazı isimleri zikrederek onları dışarda tutmasında ortaya çıkmaktadır. Birçok taht mücadelesi atlatan Osmanlı hânedanının kurduğu vakıflarda bu nevi bir güç gösterisinin yapılmadığının altını çizmek gerekmektedir.

Vakıfların şah iktidarının sembolik bir tezahürü olduğunun göstergelerinden bir diğeri ise vakıf mütevelliliği hususunda ortaya çıkmaktadır. Osmanlı sultanları kurdukları vakıfların tevliyetini harem ağalarına bırakmaktayken, Şah I. Abbas ele aldığımız vakfiyesinde zikredilen tüm vakıfların mütevellisi olarak kendini ve halefi şahları işaret etmektedir. Vakfiyedeki dilin imlediği hemen hemen her durak, Safavî iktidarının vakıf müessesesi bağlamında araştırılmaya değer olduğunu göstermektedir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

- Abdullahî, Nurullah - Kecbaf, Ali Ekber. "Meşruuiyyete Safaviyan u Padişahiye Nadir". *Pejohişnameye Taribnameyi İran Badez İslam* 3/6 (1392), 117-138.
- Ahmedî, Nüzhet. *Der Bâbe Evkâfe Safavî*. Tahran: Merkeze Pejohişe Kitabhane, Muze u Merkeze İsnade Meclise Şuraye İslamî, 1390.
- Ahmedî, Nüzhet. "Nihade Vakf Der Devreye Safavî". *Mutalaate Tarihe İslam* 4/15 (1391), 41-56.
- Amid, Hasan. *Ferbeng-i Fârsi-yi Amid*. Tahran: Rah-ı Rüşd, 1389.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. "Şah Abbas (1587-1629) Devrinde İran da Sosyal ve Kültürel Hayat". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 11/2 (01 Ekim 2011), 261-276.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Şah Abbas ve Zamanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Azimî, Habibullah - Kusikaho, Muhsin. "Berresiye Tahliliye Fihristhaye İsnad Der İran Devreye Safaviyye u Kacar". *Fasılnameye Gencineye İsnad* 23 (1392), 26-39.
- Babayî, Mecid Hacı - Aslanî, İbrahim. "Bazşinasiye Teamule Ruhaniyet u Safaviyan". *Tarihe İran* 5 (1388/2009), 27-46.
- Bahşiustad, Musa Rıza - Ahmedî, Nüzhet. "Tesire İlmiye Medaris Der Asre Safaviyye". *Pejohişnameye Tarihe İslam* 3/11 (1392), 7-27.
- Bahşiustad, Musa Rıza - Rızayî, Ramazan. "Nakşe Medaride Asre Safaviyye Der Gosterişe Teşeyyue Duvazde İmamî". *Edyan u İrfân* 47/1393 (1393), 215-234.
- Bakırî, İbrahim vd. *Vakfe Selatin u Derbareyeen*. Kum: Sazmane Evkaf u Umure Hayriyye, 1397.
- Balta, Samet. "Türkiye'de Safevi Tarihi Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu: Avrasya'da Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmaları*. ed. Turgay Gökgöz - Onur Kılıçer. 323-374. İstanbul: Demavend, 2018.
- Bilgili, Ali Rıza. *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI. - XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- Bilgili, Ali Sinan. "İran'da Hacı Bektaş Velî Evladından Pir Saltuk Zaviyesi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 50 (2009), 57-76.
- Caferî, Muhammed Ali - Şerefet, Emir Hüseyin. *Vakf Der Ayineyi Asar Karnameye Menabie Peyrâmüne Vakf*. Kum: Müesseseye İttıla Resaniye İslamî, 1387.
- Caferiyan, Resul. "Endişehâye Yek Âlimi Şii Der Devlete Safavî: Ayetullah Ali Naki Kemrehi". *Hukûmete İslamî* 2/3 (1376), 108-140.
- Çeginî, Behruz Nevruzzade. "Mirza Hasan Beg Cenabezi u Kitâbe Ravzatu's-Safaviyye". *Tarih u Coğrafya* 135 (1388), 87-95.
- Çınar, Hüseyin - Koyuncu Kaya, Miyase. *Vakıflar Kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015.

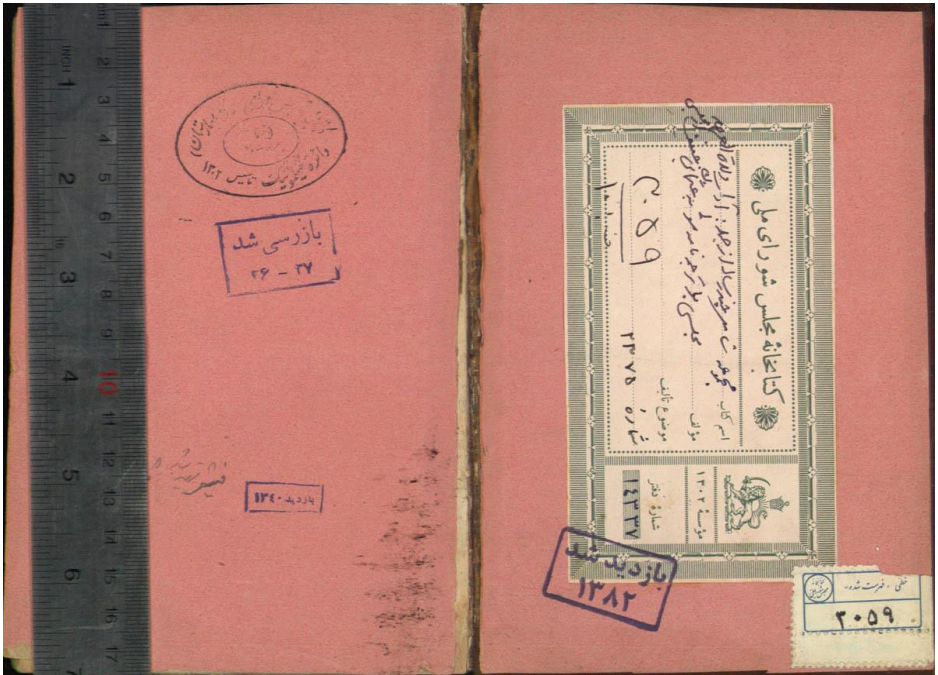
- Daftary, Ferhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Deliganî, Meryem Kazımî. “İkdâmâte İmraniye Şahane Safavî Der Atabate Âliyat”. *Târîhe İslâm* 8 (1386), 67-80.
- Ensari, Mirza Muhammed Refi. *Düstûru’l-Mülûk*. ed. Nobuaki Kondo. Tokyo: The Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa Studies, 1397.
- Erdebilî, Derviş Tevekkülî b. İsmail İbni Bezzaz. *Safvatü’s-Safâ*. Tehran: Tabeş, 1373.
- Fethullahpur, Perviz. “Ruhaniyane Şia Der İnan İlele Nufuz u İktidar”. *Fasılnameye Şiaşinasî* 2/6 (1383), 127-153.
- Figveroa, Don Garcia de de Silva. *Sefernameyi Don Garcia de de Silva Sefire İspanya Der Derbare Şah Abbase Evvel*. çev. Gulam Rıza Semiî. Tehran: Müesseseye Pişgam, 1363.
- Gündüz, Tufan. “Tahmasb”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 39/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Gürkan-Anar, Ayşegül Damla. “Safevi Şahlarının Baniliği Üzerine Bir Değerlendirme”. *İran Çalışmaları Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2017), 117-143.
- İlhan, Avni. “Gaybet”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 13/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kartaloğlu, Habib. “Batılı Araştırmacılara Göre Safevi İran’a Şii Ulemâ Göçü”. *Turkish Journal of Shiite Studies* 1/1 (30 Haziran 2019), 25-48.
- Kazvinî, Kâdî Ahmad b. Muhammed Ğaffarî. *Târîh-i Cihân Ârâ*. Tehran: Kitabfuruşiyeye Hafız, ts.
- Kecbaf, Ali Ekber vd. “Erzyabiye Hukuke Malikiyet Der Devreye Safavî (Ba Tekkiyeye Arae Dagles Nors Nonhadgera)”. *Camiaşinasıye Tarihi* 9/2 (1396), 159-183.
- Kondo, Nabuaki. “The Waqf of Ustad Abbas Rewrites of the Deeds in Qajar Tehran”. *Persian Documents: Social History of Iran and Turan in the Fifteenth to Nineteenth Centuries*. ed. Nabuaki Kondo. 106-128. London-New York: Routledge Curzon, 2017.
- Macmûa*, [içerisinde Şah I. Abbas Vakfiyesi], *Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yı Millî*, Şumâre-yi Defter: 14337.
- Mazlumi, Farbod. “Osmanlıların İran’daki Vakıfları”. *İraniyat Dergisi* 1/1 (2016), 38-53.
- Mcchesney, Robert, D. “Vakf u Siyâsete Millî der Devreye Safavîyye: 1011-1023/1602-1614”. çev. Kiti İmadzade. *Mirase Cavidan* 15/57 (ts.), 102-122.
- Moazzen, Maryam. *Shi’ite Higher Learning and the Role of the Madrasa-yi Sulţânî in Late Safavid Iran*. Toronto: The University of Toronto, Near and Middle Eastern Civilizations, Doktora Tezi, 2011.
- Natanzî, Mahmud b. Hideyatullah Afuşteî. *Nekâvetü’l-Âsâr fî Zikri’l-Ahyâr Der Târîhe Safavîyye*. Tahran: Şirkete İntişarete İmi u Ferhengi, 1373.
- Nevayî, Abdülhuseyn- Ahmedî, Nüzhet. “Sahtare Nihade Vakf Der Asre Safavî”. *Fasılnameye İlmî Pejohişyeye Ulume İnsanî Danişgâbe Zebra* 12/43 (1381), 21-42.
- Öz, Mustafa. “Meclisî, Muhammed Bâkır”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 28/253-255. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Öz, Mustafa. "Mûsâ el-Kâzım". *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/219-221. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Penahî, Abbas. "Divane Salare Safavî". *Tarih u Coğrafya* 8/112 (1386), 52-55.
- Quinn, Sholeh. "The Dream of Shaykh Safi al-Din and Safavîd Historical Writing". *Iranian Studies* 29 (1996), 127-147.
- Quinn Sholeh. *Şah Abbas İran'ı Yeniden Şekillendiren Hükümdar*. çev. Zeliha Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 202).
- Rahimîfer, Mihnaz - Saidaf, Abdülkahhar. "Mevkî'iyete İctimâye Vâkıfân der Asre Safavîyye be Esnâde Vakfnâme'hâ". *Fasılnameye Pejohişîye Târih Ferheng u Temeddüne İslâmî* 4/12 (1392) (ts.), 41-70.
- Rızaî, Umid. "Delayili Beraye Ademe İtibar Vakıfnameye Muvareh 1271 H. K.". *Arşive Milli* 2/9 (1396), 54-67.
- Safipur, Ali Ekber. "Vakıfnameye Naşınahte Ez Devrane İşğale Tebriz Tevassute Osmanîyan Der Sale 998 Hicri Kamerî". *Tarih u Coğrafya* 7/68-69 (1382), 142-154.
- Semia, Mirza. *Tezkiretu'l-Mülûk*. ed. Seyyid Muhammed Debirsuakî. Tehran: Müesseseye İntişarate Emire Kebir, 1378.
- Sevakıb, Cihanbahş. "Berresîye Cayigah u Müellifhaye Tarihnivîsiye Mahalliye Asre Safavî". *Du Fasılname Pejohişnamaye Mahalliye İran* 2 (1392), 5-29.
- Sıfatgol, Mansur. "Menbaşınasıye Pejohiş Der Tarihe Tehavvulate Sahtare Diniye İran Der Asre Safavî". *Tarih u Coğrafya* 11/37-38 (1379), 17-25.
- Singer, Amy. *İyilik Yap Denize At Müslüman Toplumlarında Hayrseverlik*. İstanbul: Kitapyayınevi, 2012.
- Singer, Amy. "Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriages of Sources". *Tarih* 1/1 (1990), 95-125.
- Stewart, Devin J. "Safevî İran'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dair Notlar". çev. Habib Kartaloğlu. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/2 (30 Aralık 2016), 271-314. <https://doi.org/10.18403/emakalat.282879>
- Sümer, Faruk. "Abbas I". *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 1/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Şah İsmail. *Hatâyî Divânı*. haz. Muhsin Macit. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Şamlu, Velikulu b. Davudkulu. *Kıyasu'l-Hâkânî*. ed. Seyyid Hasan Sadat Nasırî. 2 Cilt. Tahran: Vezarete Ferhenge ve İrşade İslami, 1371.
- Şatırî, Mufid - Arzumendan, Raziye. "Berresîye Revende Teğayyurate Nakş u Caygahe Mevkufate Zenan Ez Devreye Safavî Ta Asre Hazır (Mutalaaye Mevrudi Şehreistanhaye Bircend, Dermeyan, Serbişe)". *Zen Der Ferhg u Huner* 4/1 (1391), 5-23.
- Şehidî, Hamide. "Berresîye Revende Teğayyurate Nakş u Caygahe Mevkufate Zenan Ez Devreye Safavî Ta Asre Hazır (Mutalaaye Mevrudi Şehreistanhaye Bircend, Dermeyan, Serbişe)". *Zen Der Ferhg u Huner* 4/1 (1391), 5-23.
- Şehidî, Hamide. "Nakşe Vakf der Tevsi'e Âbî u Şeklgîriye Fezâhâye Şehrî Meşhed der Devreye Safavîyye". *Mutalaate Tarihe İslam* 7/25 (1394), 95-120.

- Tabatabaî, Hüseyin Müderrisi. *Bergî Ez Tarihe Kazvin*. Kum: Kitabhaneye Umumi Maraşi Necefi, 1361.
- Tabatabaiyan, Atiyye Sadat. “Vaziyete Evkaf Der Devreye Kacar Ba Tekkiye Ber Kevanine Meclis u Şikayate Vakıfane İsfahan”. *Sobene Tarih* 4/11 (1389), 154-228.
- Talayî, Zehra. “Şiyâsete Mezhebe Safaviyân u Peyâmede Ân ber Tevsî'eye Mevkûfâte Hareme İmâm Rıza (as)”. *Fasıl-nâmeye Pejobişhâye Târihi* 37 (1397), 129-152.
- Taşkın, Osman, “Safevilerde Vakıf Müessesesi”, *Safeviler Kültür-Diplomasi-Toplum*. ed. Mehmet Dağlar İstanbul: Kitabevi, 2020, 115-145.
- Taqhavi, Abed vd. “An Overview on the Basis of Urban Planning and Social Life of Safavid Cities”. *International Journal of Humanities* 3/23 (2016), 1-13.
- Werner, Christoph. *Vaqf En Iran Aspects Culturels, Religieus Et Sociaux*. Paris: Association pour l'avancement des Études Iraniennes, 2015.
- Yavuz Sultan Selim, *Yavuz Sultan Selim Divanı*. çev. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi 1946.
- Yelfanî, Ramin. “Berresiye Mevkufate Hazrete Abdülazim el-Hasanî Der Devreye Safaviyân”. *Peşobişhâme Tarih* 6/21 (1389), 161-178.

EKLER:

Şah I. Abbas Vakfiyesi Yazma Nüshası

7
 لازم شدیم ملکیت شما که انباشت در این مدت مختلف در
 خواه در شهر اصفهان واقع باشند و خواه در موضع
 دیگر تشخیصی که در نظر این محیفة هلیه مرقوم شده و شرط
 فرمودند که نصف حاصل این نصف را در وجه و طیف
 و آنراقی و مزو معاش سادات بیخفا هر مسلم الله علیها
 ذکر را و کافران تا مشروط بآنکه شیخ اشاعره و باشند
 و در بنان همان شرط که قبل ازین مذکور شده معتبر
 و نصف دیگر ربع اصل باشد و وجه و طیف و آنراقی
 و مزو معاش فقرا و مساکین و مستحقین اهل ایمان
 که تشیع ایشان ظاهر و معلوم باشد صرف نما باشد خواه
 مرد و خواه زن و خواه میت و خواه عام و سبب آنکه
 تکمیل کواکب اوقات فرمودند و نصف آنرا چیده اند
 انست که هر یک ازین دو کتب هیئت خلد مکتوب
 در این شهر بلیک باشند و موجب زیادتی در واج و بلادی

خواهد

۷۰

۷

خواهد بود و نیز بر وجه شرعی مقرر فرمودند که چون بعد
 از عمر طویل نبوت طولیت پیدا کرده پس در املاک و
 مستقلات ملکیه با جمیع قواعد و مواظبتی در
 وقف شده و آن وقف باشد و بر آنجا که نصف
 صرف سادات و فقرا و مساکین میشد نصف دیگر
 صرف شود و این شرط فرمودند و نیز بیان ایمان بناه نظر
 القابلهت آیام دولت که این حاصل موقوفات ملکیه
 اولاً صرف تعویب و آبادی و ضرورت در ارضت و
 مصاعخ املاک رسا و ما هون هذا القیل فای
 و صادق که احتیاج تعیین باشد و بعضی احدی بلدین
 نه هد که مانند کوشش خوک را بنیشتان علم است
 و تولیت موقوفات مذکوره را بنفس تقییس خود
 فرمودند اندامات الذین اشترقوه و وجوده الاصل
 الا ربع الا نال حمله اموسیکه الی یوم التادیرین بعد

۷۱

۱
 ایضا صلفظ معینش برین وقف که هو طرقتش باشد
 موقوفات مزبور را باید و تسلط ما که خود بیرون
 فرموده و بعد تولیتش بر تقییس فرمودند و جمیع مالایمتین
 الشراط و الا کما علی ما هو معتاد فی الشریعه المطهر
 علی صاحبها و الا افضل الصلوات و اکل الثمیات
 و التسلیمات تحقق کشت قصارت المذكورات باسها
 و المسلوبات عن اخرها موقوفه و قفا صحیح الا
 نایباً حمله اموسیکه الی اسیاب و کلا یوجب ولا یشتر
 و لا یشتر المانک و شانه الله الارض و من حلیها هو
 حین الی الی و جمیع ذلك قد وقع الا شهاد علی
 وفق الحق و نبیح السداد علیهم خاتات
 سلمی انشانت ابدت و اولت انقراض التمان جمیع
 مسلمینا تا نال کور انا تا اخص فرمودند که در این
 و املاک و بیانات و عمارت و سایرین مکتوبات

۸

هر کس که پادشاه وقت باشد و تعیین و طایف و زیاد و کم
 آن بر او منوط و مریوط است که فرسخ استحقاق
 و کثرت عیال مقررند و معنی التوسیع ابدان وضع و
 حیثاً و احوالاً و ایشامش و مقر و قصور و اگر چیزی زیاد بود
 باشد و در روز قیامت مشرفه و خوار رسول الله
 هدف باشد و از پادشاهان هر وقت التماس فرود
 که چون نوبت تولیت بفرمان آن امینانک سلفی
 برمال وجهات و اشیان موقوفات مذکور
 نگوید تا او نیز در احوال و ثواب باشد و در تعویب
 ترویج و آبادانی و تلبیس انباشت عمارت و اهتمام
 فرموده نوعی فرمایند که عند الخالق و الخلاق و الخلق
 و مشکور باشند لهذا سلفی الیهم و العهده فی
 الله ین علیهم و بعد از آنکه علیهم خات علی خلد

فرمودند که
 سار متورق
 السو خود
 شرف صحیح

دلا

۷۲ ۱۱

الانام والالهة الكرام وسائل النجا في يوم القيام
 صلوة وسلاطيين بدوام الليالي والايام غزيبا
 سنة الف وثلاث مائة من الهجرة النبوية على صاحبها
 والافضل الصلوة والسلام والحمية وايضا وقف
 ربيع شرعي فرمودند ان حضرت پادشاه اسلام پناه خلد
 ملكه الى يوم الدين جميع السبا التي خود را خواه ايترا
 وخواه اخته وخواه مادايان وكل شتران خود را ايترا
 وقر وغيرها وهيكي كو سقتان وكان خود را و
 ناهق سخانه وتعالى كبريا شاه وقت را ايترا
 مطلقا داخل بنام شده به وجه برك امين اسوار
 نمانند وجه جزوي ان آنها را لغز و نوز شده وكمي
 نيفسد وهي انكه غراب شرف خلعت ايام سلطنته
 آنها را بسو خود بهر سايده و پدمان و وقف
 نكرد و اگر آنها را مدخل سازد يا بسوا لانات

۷۰ ۱۰

كاملنا صفة ان شريكه شان بلكه زود و كل اياض
 وغسل ثمانين و اگر احوال كرم داشته باشند بنين
 فرصل است كه كراهه كه احتياج داشته باشند ايترا
 ساند اما جميع احوال شخص نيكست كه بكنه ان
 ايترا بدون جهت شرعي بر اعت خود برد و
 هيچنين اصحاب جماعات مخصص نيكست كه ايترا
 خود بر ندي الا بما امرى كه داخل موقوفات ملكه
 است و هر كس ان پادشاهان وقت كه طمع در موقوفات
 ملكه نمائند يا بخلاف شرع اقدس تصرف كنند
 بغضب و سخت اريد و رد و نجرل و حفظ
 نيكست و محرم امير المومنين و حضرت امته
 معصومين صلوات الله وسلامه عليهم ثمرند
 و مودا آخذ باشند والله سبحانه على ذلك شهيد
 كفى بالله شهيدا والحق بالصلوة والسلام على سيد

الانام

۷۳ ۱۲

المتقين وسيد الوصيين سلام الله عليه وآله
 الائمة المعصومين كما ان ان جهاز رقيه مرقع
 ساخته برضوخ منقو خضب شود و طلا لای
 را چون خود بنفس نفيس انشاء الله تعالى بنام
 ان عتبه عرش فرزند مشرف كه در كنند اشراف بقطن
 را انان مطلقا ساند و اكي پادشاه وقت بلكه
 انان جواهر با بكنقال انان طلا يا نقره نقره
 بنام بدخون انعتبه را خود باشد و هيچنين
 وقف فرمودند جميع جيني الامت و مستير الامت
 خود را و عظيم عليه خلد و تبه صفق بد حقت
 بالانوار القدسيه و هيچنين جميع قاليها برك
 و كويك و قاليها را بنين بوان خظير قدسي
 مرتبه وقف فرمودند كيا پادشاه وقت را
 كل ايترا بهيچ وجه داخل بنام شرع الا تمام صير شرعي

۷۲ ۱۲

اسيها اسوار بنام خواه در ميد و خواه در شكار
 و خواه در جنگ و خواه جهت تخم نرهن كه بهر طريق
 حيله شرعي راك مسموم نيكست و پادشاه وقت بلكه
 كه بختو مان قبول داشته باشند هله مثل ان باشد
 كه خود اسوار شده و كوش در لوقه و فخرت پير و
 حضرت امته طاهرين صلوات الله عليه عليهم
 اجمعين بده شرع فرمود كه مادايانها كه عيب نيكست
 باشند و نر ايند جماعتى سوار بخفانند كه در راه
 جهاد كنند و اقبال سوارى بنام شدند نيكست
 و قيمت آنها را صرف نازاران حضرت امته معصومين
 عليهم السلام بنامند وايضا وقف فرمودوا عليه نقرت
 پادشاه كفل كه اديت ايام سلطنته جميع جواهر
 و مرتع الامت و نقره الامت خود را بر مرقع مقلد
 و مشهله مطهر حضرت امير المومنين و امامه

الانام

۱۵
۷۴

نمودند اعلمت خاقان اعظم الله سبحانه
سلطنته على العالمين اليوم الدين كهر بعد
اليوم بهر سالان است و تويك و كوسفند و جوي
و طلا الات و قفه الات با تمام و الكال بهما طريقي
كفصل ان اين شرح شده وقف باشد و جميع جيا
خانه خود را نیز بطريقي كه در اين شرح شده وقف
باشد كه هر كس را شاه وقت يا شد يكو نشد ان
اتها اوقف نمود و مطلقا و بجز ان وجود در
انها مدخل نمائيد و پيرامون نكرد و قواي كل
موقوفات مذكور را با اين طريق قوت نمودند
بايت ايجر بحضرت ايشان پناه صلى الله عليه
واله وسلم وقف نمودند ثواب ان ايشان
جنت ماركا و شاه طهما سبانا الله برهان
قوت نمودند بايت ايجر و حضرت امير المومنين

۱۶

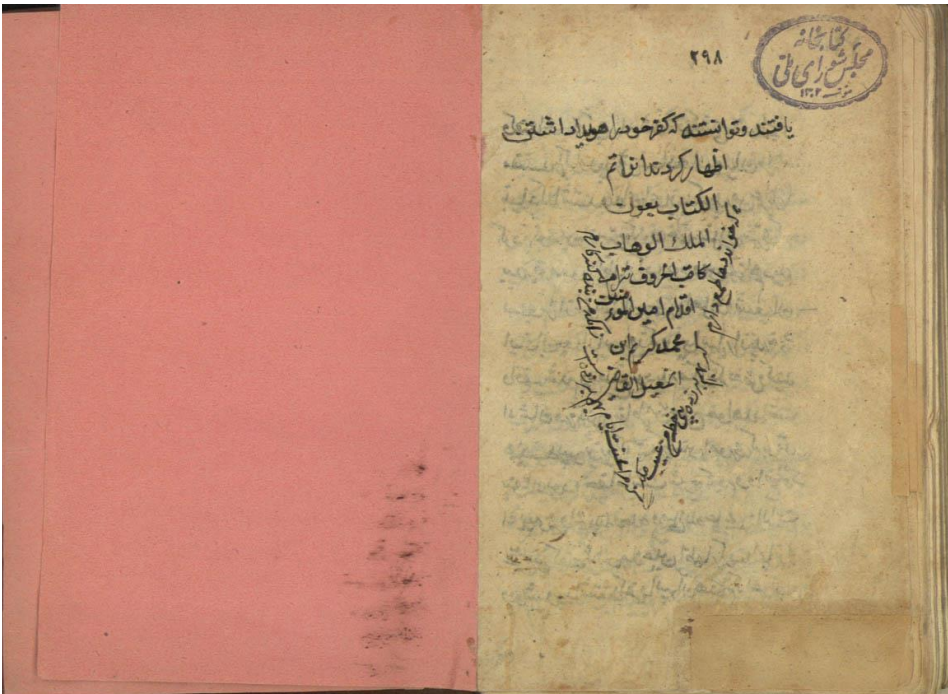
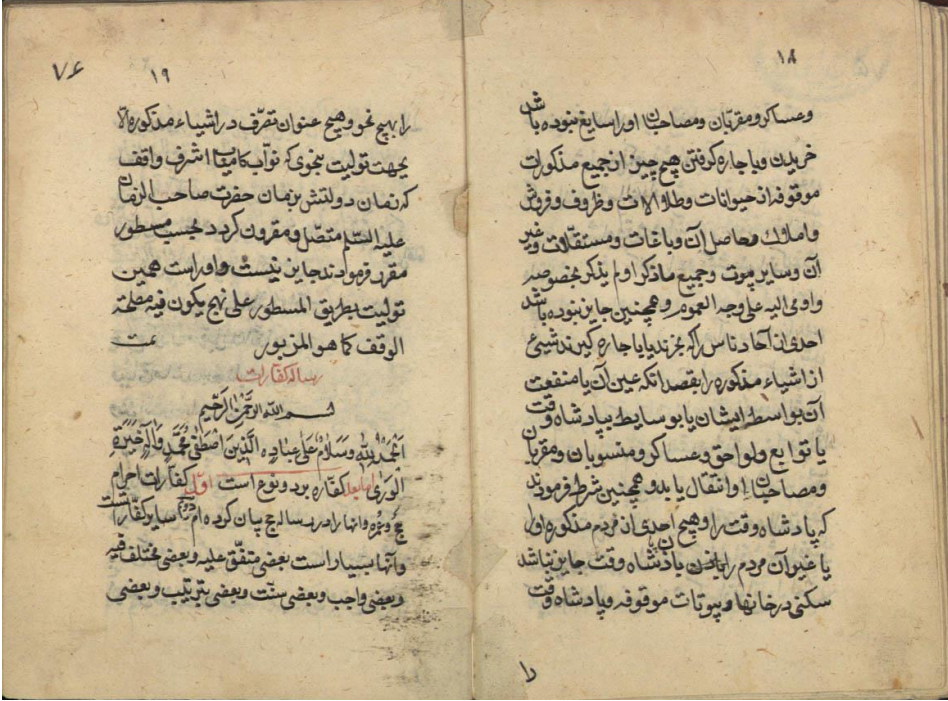
نمودند اعلمت خاقان اعظم الله سبحانه
سلطنته على العالمين اليوم الدين كهر بعد
اليوم بهر سالان است و تويك و كوسفند و جوي
و طلا الات و قفه الات با تمام و الكال بهما طريقي
كفصل ان اين شرح شده وقف باشد و جميع جيا
خانه خود را نیز بطريقي كه در اين شرح شده وقف
باشد كه هر كس را شاه وقت يا شد يكو نشد ان
اتها اوقف نمود و مطلقا و بجز ان وجود در
انها مدخل نمائيد و پيرامون نكرد و قواي كل
موقوفات مذكور را با اين طريق قوت نمودند
بايت ايجر بحضرت ايشان پناه صلى الله عليه
واله وسلم وقف نمودند ثواب ان ايشان
جنت ماركا و شاه طهما سبانا الله برهان
قوت نمودند بايت ايجر و حضرت امير المومنين

۱۷
۷۵

خود بنده نگاه نكردند بدین واسطه در این وقت
بودن ايشان مذکور شده و جوامع و طلا الات كه
يكسیران و علماء كرام داده شده با نعام ايشان مقرر
است يا دشا وقت در اينجا بطريق مصلحت نما
و ان ايشان غرور کسی را در و شمس نسا نكرد كه غرور
ايشان اگر خواهند كه بفرستند بهر كس كه خواهند
بفرستند و اگياد شاه وقت در ان مدخل نمايد
خون حضرت امام حسن و امام حسين شريك باشد
ديگر هر چه در اول و ثبات خاصه شريفه بوده باشد
چون وقف با تمام و وقف باشد بطريق جنت خانك يا شاد
وقت را هم ان بهر چه مدخل نمايد و همچنين ثواب
كاتبان اشراف علاوه بر ان و اوقف جعل الله وقفه
فرضيه له بالقرب الالهة في كل المواعظ شرطه نمودند
كيا دشاها ان نماك و همچنين ان ثواب و لواحق

۱۶
مجلس شورای ملی
۱۳۱۳

طهما سب عليه الرحمه واقع نشده باشد در این ثواب
شريكند پس بنا بر این اسمعيل ميرزا و حميد ميرزا
ان اين ثواب مقرر باشد و مرحوم سلطان احمد
ميرزا و باقی صفویه که ان ايشان پيرامون و خيانتی
نمازاده پديد نمودند و بفرقه باشد داخل این ثواب
عظيم باشند و همچنين ان اولاد حضرت سلطان
الاوليا و بهمان الا نقيتار و خواص رسلا به ان ايشان
والاوليا به شاه صفی رضوان الله عليه كسد و
يست اعلمت لا شكسته باشد با ان و اولاد
ان اين ثواب مقررند خصوصاً صدر الذي تبت
و شيخ شاه پيك که ايشان يست اعلمت لا شكسته
و اولاد هر دو که ايشان نیز ان اين ثواب مقررند
و چون جميع كنينان و علماء كرام بنده ان ثواب
كاتبان ارانند و بفرقه مقرر نمودند كه در هر كس

Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)*

MUTTON PRICES IN ISTANBUL
AND ITS COMPARISON TO
WAGES ACCORDING TO
NARH AND NIZAM REGISTERS
(1778-1857)

ÖMER ÇAKMAK*

ÖZ ABSTRACT

İstanbul'un işçisi, Osmanlıların askeri başarısızlıklar, iç isyanlar ve mâlî buhranlarla yüzleştiği 18. ve 19. yüzyıllarda da önceki yüzyıllarda olduğu gibi, devletin ihtimam gösterdiği bir konu olmuştur. Bu dönemde koyun eti hem askeri sınıfın hem de İstanbul halkının en önemli temel tüketim maddelerinden biriydi. Er temininde doğal veya beşerî nedenlerden ötürü sıkıntı yaşandığı dönemlerde bu sorunu aşmak için devlet, uygun fiyatla daha çok koyunun başkente yönlendirilmesi ve koyun etine tavan fiyat verilmesi (narh) gibi uygulamalara başvurmaktaydı. Bu makale, incelenen dönemde İstanbul'da koyun eti fiyatlarını belirlemeye, yıllara göre meydana gelen fiyat değişimleri ve kasap esnafının elde ettiği kâr oranlarını tespit etmeye odaklanmıştır. Araştırmada kullanılan temel kaynak, İstanbul Mahkemesi'ne ait 201 numaralı şer'îye sicili defteridir. İhtiva ettiği i'lamlar ve narh listeleri ile hem mal fiyatları hem de fiyatların oluşumu hakkında kayda değer veriler sunan bu defterden derlenen listeler, koyun eti fiyatlarında dönemsel dalgalanmalar meydana geldiğini, özellikle 19. yüzyılın başından ortalarına kadar geçen sürede ciddi fiyat artışlarının yaşandığını göstermiştir. Devlet, halkın et sıkıntısını çekmemesi ve makul bir fiyatla et satın alabilmesi için tedarik, fiyatlandırma ve dağıtım süreçlerini müdahaleci bir anlayışla yönetmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Celep, Kanadar, Kasap, Koyun eti, Narh, Fiyatlar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 31 Temmuz 2021 | Date Received: 31 July 2021
Kabul Tarihi: 24 Eylül 2021 | Date Accepted: 24 September 2021

ATIF | CITATION

Çakmak, Ömer. "Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)". *Kadim* 2 (Ekim 2021), 69-90.

* Bu makale 17-20 Ekim 2018 tarihinde Tiran'da düzenlenen II. Uluslararası Osmanlı Araştırmaları Kongresi'nde (OSARK) sözlü olarak sunulmuştur.

** Doktor Adayı, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, ocakmak@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4084-5169.

This article focuses on the mutton prices in Istanbul in the eighteenth and the nineteenth century, during a period of military failures, internal revolts, and financial crises that made the subsistence of Istanbul essential for the state more than ever. It investigates the fluctuations and changes of the mutton prices over the years and the profit rates of the butchers in a context where the state was trying to meet society's needs by setting a fixed price (narh). The primary source of the study is the 201st sharia registers of the Istanbul Court. The lists in this record give important information for the prices of goods and the formation of prices. They show periodic fluctuations in the prices of sheep meat, together with sharp increases from the beginning to the middle of the nineteenth century. The government, in this situation, tried to manage the issues of procurement, pricing, and distribution with economic interventionism to prevent a shortage and to supply meat at reasonable prices.

Keywords: Butcher, Drover, Kanadar, Mutton, Narh, Prices.

Önceki asırlarda olduğu gibi, 18. ve 19. yüzyıllarda da sahip olduğu kalabalık nüfusuyla imparatorluğun en büyük şehri olan İstanbul'un iaşesi ve bu nüfusu besleyen geniş esnaf ağının organizasyonu Osmanlı idarecilerinin itinayla yaklaştıkları bir konu olmuştur. Şehre ürün akışı, fiyatının belirlenmesi ve esnaf gruplarına dağıtılması gibi süreçler resmi makamların özenli takibini gerektiriyordu. Ayrıca toplumun refahı için ihtiyaç duyulan temel tüketim maddelerinin mümkün olduğu kadar piyasada kaliteli, ucuz ve bol miktarda bulunabiliyor olmasını sağlamak iâşe (provizyonizm) ilkesi gereğince devletin en temel vazifelerinden biriydi. Oluşabilecek ekonomik bir darlığın başkent sakinleri, siyasi ve askeri zümreler üzerinde bir hoşnutsuzluk yaratması, merkezi yönetim üzerinde ciddi baskıların oluşmasına neden olabirdi. Bu nedenle devlet, İstanbul'un iâşesi işine her daim önem vermiş, şehir sakinlerinin sıkıntı yaşamaması için imparatorluğun tüm bölgelerinden bu şehre yapılan ürün tedarikinin aksamadan yürütülmesine büyük gayret göstermiştir.¹

İstanbul sakinlerinin ihtiyaç duyduğu büyük önemi haiz diyebileceğimiz temel gıda maddeleri içerisinde ilk sırayı hububat alıyordu. Büyük oranda Rumeli vilayetleri, Ege ve Karadeniz kıyılarından İstanbul'a sevk edilen bu ürünün ülke içinde bir yerden bir yere nakli ve ihracatı devletin iznine tabiydi. Diğer taraftan kaçakçılığı en çok yapılan ürün de yine hububattı. Özellikle Ege sahilleri kaçakçı hububat gemilerinin faaliyet alanıydı. En önemli temel tüketim maddelerinin başında gelen buğdayın özellikle yurtdışına kaçırılması, bir taraftan devletin bu üründen elde edeceği vergiden mahrum kalması bir taraftan da halkın muhtemel bir hububat sıkıntısı ile karşı karşıya kalması anlamına geliyordu. Bu nedenle devlet İstanbul'a hububat gönderen kazaların yöneticilerine kaçakçılığa müsaade edilmemesi hususunda sürekli uyarılarda bulunmaktaydı.² Osmanlıların en çok tükettiği temel gıda maddelerinden bir diğeri ise etti. Özellikle koyun eti diğerk kırmızı et türlerine göre daha çok tercih ediliyordu. Öte yandan İstanbul halkı tavuk eti ve balık tüketiminden de beri durmamıştı.

İncelenen zaman dilimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda isyanlar ve uzun süren savaşlar neticesinde ciddi toprak kayıplarının yaşandığı, ekonomik buhranlarla karşı karşıya kalındığı bir dönemdir. Bunun sonucu olarak Osmanlı maliyesi de büyük bütçe açıklarıyla mücadele etmek zorunda kalmış, devlet vergi kaynakları üzerinde denetimini arttırmak ve iç borçlanmaya gitmek gibi tedbirlere başvurmuştur. Para operasyonları da devletin mali sorunlara çözüm bulma noktasında tercihleri arasında yer almıştır. Özellikle II. Mahmut dönemi, Osmanlı tarihinde sikkenin en fazla tağşişe uğradığı dönem olmuştur. Bu uygulama her ne kadar bir

1 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2005), 43-44; Arif Bilgin, "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'un İktisadi Yönetimi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Siyaset ve Yönetim-2, Demografi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: ISAM, 2015), 90-91; Tevfik Güran, "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", 19. *Yüzyıl Osmanlı Tarımı* (İstanbul: Eren Yayınevi, 1998), 245.

2 Lütfi Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1952), 79; Bu konuda 1646 tarihli bir şer'îye sicili hükümde şu ifadeler geçmektedir: "Zehâyir men'i için gelen emr-i şerifdir...İzmir'den Akka ve İskenderun'a varınca vâki olan Sancakbeyleri dâme gayrühüm ve mefâhirü'l-kuzât ve'l-hükkâm me'âdinü'l-fezâil ve'l-ke'lâm zikr olunan sancaklarda vâki kadılar zide fazlühüm ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân zikr olunan mahallerde vâki mevlâna iş erleri zide kadrühüm tevkî'i refîi hümayyâna vâsil olacak ma'lûm olaki. Bundan akdem evâmîr-i aliyem gönderilüb min-ba'de kefere tarafından gelen gemilere buğday ve arpa ve sâir tereke ? verilmeye deyu hükmüm tenbih ve te'kid olunmuş idi ol fermân-ı alîtakarrür olmağla taht-ı kazanızda eğer Efrenc ve eğer İngiliz ve eğer Flemenk ve eğer Venedik ve bil'-cümle gerek harbi ve eğer illik olan kefere gemilerine buğday ve arpa ve sâir zahire makûlesinden bir habbe vermeyüb ve verdirmeyüb taht-ı livâ'-i kazanızda olan yalıları gereği gibi zabt idüb evâmîr-i şerîfîm mücibince amel eylemek bâbinda fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur...". *Manisa Şer'îye Sicil Defteri (1056)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meşihat, 90, 177.

tasarruf tedbiri olarak hazinenin ihtiyaçlarını hızlıca karşılamaya yönelik bir girişim olsa da uzun vadede paranın değerini kaybetmesiyle enflasyon ve piyasadaki ticari dengelerin bozulması gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur.³ Koyun fiyatlarını değerlendirdiğimiz bu makalede, bazı tespit ve analizler yapılırken incelenen dönem içinde yaşanan söz konusu mali ve finansal gelişmeler hassaten dikkate alınmıştır.

1. Koyun Eti Fiyatının Belirlenmesi

Genel manada piyasalarda fiyatlar arz ve talep şartlarına göre oluşur. Ancak geçmişte üretimin sınırlı, arzın yetersiz, nakliyenin pahalı ve zor oluşu tüketicinin lehine bir fiyat oluşumunu engellemekteydi. Diğer taraftan sık sık karşı karşıya kalınan savaşlar ve salgın hastalıklar nedeniyle tekelleşme ve karaborsa faaliyetleri uygun iklim bulabiliyordu. Kamu otoriteleri iktisadi hedeflerin ve sosyal refahın sağlanması amacıyla bilhassa darlık dönemlerinde fiyatlara müdahale etmeyi zaruret görmekteydi. Aslında İslam iktisat düşüncesi alışverişin, tekeli temayüllerin olmadığı serbest piyasa şartlarında, karşılıklı rızaya dayanan adil fiyat ilkesi çerçevesinde yapılmasını benimsemiştir. Bu konuda Hz. Peygamber'in "Fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren, rızıklandıran Allah'tır" hadisi İslam düşüncesinde ürünlere fiyat konmasının pek de hoş karşılanmadığını gösterir. Ancak Osmanlı devleti yetkilileri tekeli oluşumların engellenmesi ve sosyal refahın sağlanması adına ihtiyaç duyulması halinde fiyatlara müdahale edilebileceği görüşünü benimsemiştir. Osmanlı hukukçuları da narh müessesesi denilen bu usulü çok benimsememekle beraber gerekli görüldüğü hallerde bu uygulamaya cevaz vermişlerdir.⁴ Narh, piyasadaki bir ürün veya hizmet bedeli için resmi makamlarca belirlenen tavan fiyat demektir. Yetkili merciler fiyat tayini yaparken piyasa şartlarını gözetir ve ilgili esnaf gruplarının görüşlerini de alırdı. Gerek esnaf grubu gerekse kadılık temsilcilerinin bulunduğu bir komisyon tarafından üretim maliyetleri ve diğer değişkenlerin dikkate alınarak gerçekleştirildiği tavan fiyat belirleme ameliyesine Osmanlılar "çaşni tutmak" diyorlardı. Fiyatı belirlenen ürün veya hizmet aynı zamanda belirli nitelikleri taşımalı ve buna göre halka arz edilmeliydi.⁵

Osmanlı Devleti'nde başta mali konular olmak üzere pek çok idari karar mevsimler göz önünde bulundurularak alınıyordu. Modern öncesi dönemde yıl; yaz ve kış olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bugün kullandığımız Gregoryen takvimine göre 6 Mayıs'tan 8 Kasım'a kadar geçen 186 günlük süre Hızır Günleri'ni yani yaz mevsimini, 8 Kasım'dan 6 Mayıs'a kadar devam eden 179 günlük süre de Kasım Günleri'ni yani kış mevsimini oluşturuyordu. Kışın

3 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 181; Ali Akıldız, *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 38-40.

4 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan* 43 (1987), 113-114; "Bu hususta Kanuni devri Sadrazamlarından Lütü Paşa Âsafnâme'sinde narhın devletin mühim işlerinden olduğu, vezirlerin narhla ciddi şekilde ilgilenmeleri gerektiği üzerinde durmuştur. O, bunun ilk şartının muhtesiblik vazifesi verileceklerin tecrübeli, dürüst ve dindar kimselerden seçilmesi olduğunu, devlet adamlarının ticaretle uğraşmamaları hünkâr kullarının esnaflık yapmamaları icap ettiğini belirtmiştir. Gelibolulu Mustafa Âli ise fusulü'l-hall ve'l-'akd ve usulü'l-harc ve'n-nakd adlı eserinde narh fiyatından satış yapılmasına itina gösterilmesi, narha uymayanların satıcı olsun alıcı olsun cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre narh umûr-ı cüz'i değil umûr-ı külliye'dendir. Eğer padişah ve sadrazamlar ufak bir mesele gibi görüp narha gereken ehemmiyeti vermezlerse siyaset etme işi kendisine ait olmadığı için, şehrin kadısının bir şey yapması mümkün değildir. Hal böyle olunca da herkes malını dilediği fiyattan satar; ancak bu kazanç hiçbir şekilde helal kazanç sayılmaz" demiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 4-8.

5 Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, 3.

sona erip yazın başladığı gün olan 6 Mayıs'ta ise Hıdrellez yani bahar bayramı kutlanmaktaydı. Pek çok arşiv vesikası da devlet işlerinin Hızır Günleri'nin başlangıcı olarak kabul edilen Rûz-ı Hızır'dan itibaren veya Kış Günleri'nin başlangıcı olarak kabul edilen Rûz-ı Kasım'dan itibaren bir sonraki mevsim dönümüne kadar geçecek süre göz önüne alınarak planlandığını gösterir.⁶ Örneğin Rûz-ı Hızır'dan birkaç gün önce kuzu etine fiyat vermek mu'tad hale gelmişti ve ilk kuzu kesimi bu tarihte yapılıyordu. Bunun yanı sıra çeşitli meyve ve sebze fiyatlarına yetiştikleri dönemler dikkate alınarak fiyat verilmesi, Ramazan ayında halkın ürün sıkıntısı çekmemesi için Şaban ayında narh verilmesi, belirli bir takvim gözetilerek yapılan olağan fiyat tayinleriydi. Bir de olağanüstü hallerde verilen narhlar vardı. Burada en belirleyici faktör olumsuz mevsimsel şartlar diyebileceğimiz aşırı kuraklık, zamansız yağın aşırı yağmurlar ve ağır geçen kış şartlarından kaynaklanan kıtlıklardı. Bunun yanında salgın hastalıklar da kıtlıklara sebep oluyor ve böyle durumlarda yeni narh uygulamalarına gidilmesi kaçınılmaz oluyordu. Bunun tam aksi olarak ürünün bollaştığı haller de fiyatların iyileştirilmesi adına yeni fiyat tayinine sebep olabiliyordu. Ayrıca savaşlar ve paranın değer kaybı yaşadığı dönemler de fiyat tayinine gidilen olağanüstü durumlardı.⁷

Tespitlerimize göre, İstanbul'da koyun etine 1778-1840 yılları arasında yetmişden fazla narh verilmiştir. Esas aldığımız şer'iyeye siciline göre, narhlar çoğu zaman periyodik olarak yıllık verildiği gibi birkaç yıl üst üste narh kaydına rastlanmadığı da olmuştur. Bazı yıllarda ise koyun veya kuzu etine bir yıl içerisinde birkaç defa narh verildiği görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu seneler genellikle canlı hayvan temini açısından sıkıntılar yaşandığı, alınan önlemlerin ve o yıl içerisinde yapılan fiyat tespitlerinin esnafın ve tüccarın problemlerini çözmede yetersiz kaldığı senelerdi. Et temininde sıkıntı yaşanan böyle zamanlarda uygun mevsimde uzak bölgelerden getirilmiş olan ve İstanbul'a yakın yerlerdeki kışlaklarda toplanan koyunlar şehre yönlendirilerek esnafın ve dolayısıyla halkın et ihtiyacı karşılanmaya çalışılıyordu. Defterdeki narh listelerinin tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, koyun etine yönelik fiyat tespiti genellikle sonbaharda kışa girerken ve ilkbahar sonunda yaz başlarken yapılmaktaydı.⁸ Sonbaharda yapılan fiyat tespitleri bir anlamda kış mevsimine hazırlık özelliği taşımaktaydı. Ancak Aralık ve Ocak aylarında narh verilmesi, esnafın ve tüccarın et temininde sıkıntı yaşadığı, fiyatlarda ciddi bir artışa gidileceği anlamına geliyordu. Bu mevsimde etin piyasada daha zor bulunuyor olması, kış şartlarından dolayı koyun sevkinin güçleşmesi kaçınılmaz olarak esnafın sattığı et fiyatlarına da yansıyor.⁹ Kuzu etine narh verilmesi ise Rûz-ı Hızır'ın yaklaşmasıyla gerçekleşiyordu. Rûz-ı Hızır'ın ilk gününden itibaren kuzu kesimine

6 Ahmet Yaşar Ocak, "Hıdrellez", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/313-314.

7 Kütükoğlu, *1640 Tarihli Narh Defteri*, 9-11.

8 *İstanbul Şer'iyeye Sicil Defteri (1190-1273)*, İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 201, 9b-210a.; Hem İstanbul halkının hem de sarayın koyun eti ihtiyacı bahar mevsimi ve müzâyaka mevsimi denilen iki dönemde karşılanıyordu. Bahar mevsimi koyunları bahar mevsiminden kış ayarının başlangıcına kadar olan süreyi (Nisan-Kasım) kapsamaktaydı. Şehrin koyun eti ihtiyacının büyük kısmı esasen bu dönemde karşılanmaktaydı. Uzak yerlerden getirilen koyunlar ya şehre ya da şehrin çevresindeki otlak alanlara getiriliyor ihtiyaç halinde otlak alanlardaki koyunlar şehre yönlendiriliyordu. Müzâyaka mevsimi ise isminden de anlaşıldığı gibi iklim koşullarının uzak yerlerden yapılan koyun tedariki açısından pek elverişli olmadığı kış aylarını kapsamaktaydı. Bahar mevsiminde çevre kışlaklara getirilmiş olan koyunlar kışın müzâyaka mevsiminde İstanbul'a sevk ediliyordu. Böyle zamanlarda kışlaklardaki koyun miktarının yetersiz olması halinde İstanbul et temini açısından sıkıntılarla karşı karşıya kalabiliyordu. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı 1453-1650* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 190-191.

9 "Kebab Narhı, Mevsim-i şitâ hulûl edip lahm-ı ganemin narhı tegayyür eylediğine binâen on iki dirhem kuşbaşı kebab bir pareye ve on dirhem kıyma kebabi bir pareye bey' olunmak üzere tembih olunmuştur. 2 Ocak 1801". *İstanbul Şer'iyeye Sicil Defteri (1190-1273)*, 77a.

müsaade edildiğinden, Rûz-ı Hızır başlangıcından birkaç gün önce kuzu etinin kıyyesinin kaç paraya satılacağıının belirlenmesi elzemdi. Dönemin piyasa şartlarına göre tespit edilecek olan fiyat, bir önceki yıl ile aynı olabildiği gibi farklı bir fiyat da belirlenebiliyordu.

İstanbul'un koyun tedariki büyük oranda Rumeli'den sağlanıyordu. Balkan coğrafyasının coğrafi şartları koyun yetiştiriciliği açısından diğer bölgelere nazaran daha elverişliydi. Ayrıca Trakya bölgesinde yer alan geniş otlak alanlar ve bu bölgede belli bir süre hayvanların barınmalarını sağlayacak kışlakların bulunması hayvanların İstanbul'a sevinde kolaylık sağlaması bakımından yine Rumeli'yi ön plana çıkarıyordu. Anadolu'dan ise ancak Rumeli'den yeterli sayıda koyun temin edilememesi durumunda koyun talep ediliyordu. 18. yüzyıldan itibaren şehirdeki nüfus artışı, savaşlar ve siyasi gelişmeler Rumeli'den gelen koyun miktarının artık İstanbul için kâfi gelmemesine, Anadolu'ya olan bağımlılığın daha da artmasına sebep olmuştu. Hatta zaman zaman Anadolu'daki koyun tüccarlarının koyunlarını İstanbul dışında başka yerlere sevk etmemeleri için zecri önlemler bile alınmaya başlanmıştı.¹⁰

İncelediğimiz narh defterindeki i'lâmlarda aralarında etin de bulunduğu pek çok ürünün fiyatının tespitinde birçok temsilcinin katıldığı bir komisyonun kurulduğu görülmektedir. Yapılan müzakerelerde esas alınan temel prensiplerden biri *evlâ ve enfâ* olma kuralıdır. Bu kural, oluşacak fiyatın hem üretici hem de tüketicinin menfaatine olacak bir düzeyi ifade eder. Sözü edilen dengeyi sağlamak üzere kadılık temsilcileri bir nevi hakem rolü üstlenmekteydi. Görüşmeler sırasında herkesin kabul edeceği bir fiyatta uzlaşmak her zaman kolay olmayacağından görüşmelerin nihayete ermesi bazen tarafların fedâkârlık yaparak beklentilerinden vazgeçmelerini zorunlu kılmaktaydı. Neticede uzlaşılan fiyat devlet görevlileri tarafından onanır ve halka ilan edilirdi.¹¹

Koyun ve kuzu eti fiyatlarının tespiti kasapbaşı,¹² ihtisab ağası ve yeniçeri ağası gibi yetkililerin huzurunda yapılmaktaydı. Üretici ve tüccar kesimini temsilen çiftçi-başı, koyun ve kuzu sahipleri, çiftlik, mandıra ve ağıl yöneticileri ile celep dediğimiz tüccar taifesi görüşmelerde hazır bulunurken; halka et satışı yapan esnaf gruplarını temsilen Yedikule ve Eğrikapı kasaplar kethüdası, bazı kasap ustaları ve sütçü esnafı hazır bulunmaktaydı. Yeni bir fiyat tayini yapılması gerektiğine dair talep genellikle kasapbaşından, celep taifesinden veya koyun ve kuzu ashabından geliyordu. Kasapbaşı halkın refahı için mümkün olduğu kadar bol miktarda ve düşük fiyattan et temin edilmesi için özellikle koyun ve kuzunun bol olduğu dönemlerde fiyatın düşürülmesi taraftarıydı. Örneğin 1822 yılında bahar mevsiminden itibaren İstanbul'a Rumeli ve Anadolu'dan bol miktarda koyun sevk edilmişti. Buna istinaden koyun etinin

10 Ahmet Uzun, *İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1857)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 20.

11 Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 432.

12 İstanbul'a koyun temininden 17. yüzyılda tesis edilen kasapbaşılık kurumu sorumluydu. Kasapbaşı her yıl hem tayinat için hem de halkın ihtiyaç duyduğu koyunun Rumeli'den satın alınıp İstanbul'a getirilmesi için Celep denilen tüccarlarla anlaşma yapıyordu. Detaylı bilgi için bk. Uzun, *İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü*, 11.

fiyatında bir miktar indirimle gidilmesinin uygun olacağı kararına varılmıştı. Üretici ve esnaf gruplarıyla yapılan görüşmelerde bolluk gerekçe gösterilerek kasapların daha önceden halka kırk pareden sattığı koyun etinin kıyyesini artık otuz yedi pareden satabileceği kararlaştırılmıştı. Aynı görüşmelerde celeplerin ise kasaplara satacağı koyun etinin fiyatı otuz dört pare olarak belirlenmişti.¹³

Bolluk dönemlerinde devlet yetkililerinin fiyat değişikliği talebine karşılık tüccar ve üretici ashabi da ihtiyaç halinde fiyatlara zam yapılmasını isteyebilmiştir. Bilhassa mallarının zayi olmasıyla sonuçlanan kıtlık, salgın hastalık ve uygunsuz hava şartları, onlara fiyatların arttırılması talebinde bulunmak için yeterli gerekçe oluşturmaktaydı. Nisan 1811'de Arnavut celepleri Bosna taraflarından tedarik ettikleri 10.000 baş koyunu İstanbul'a getirmişlerdi. Yapılan görüşmelerde celepler, bu yıl aldıkları koyunları geçen yıla kıyasla üç dört kuruş daha fazla fiyatla alabildiklerini, bu yıl kış mevsiminin şiddetli geçmesinden ötürü Rumeli cânibinde hayvanların çoğunun telef olduğunu, hayvan yemi de bu yıl çok pahalı olduğundan masraflarının önceki yıllara kıyasla oldukça arttığını belirtmişlerdir. Bu yakınmalarının ardından koyun etini ancak kırk beş pareye kasaplara sattıkları takdirde maliyetleri karşılayabileceklerini ve bu satıştan bir kâr dahi elde edemeyeceklerini bildirmişlerdi. Bir önceki sene koyun etinin yirmi altı pareye halka satıldığı dikkate alınırsa celeplerin önerdiği bu teklifin İstanbul halkının refahı açısından haddi aşan bir seviyede olduğu muhakkaktır. Ancak öyle anlaşılıyor ki, celep taifesinin amacı mevcut olumsuz şartları da gerekçe gösterip oldukça yüksek bir fiyat önererek, arzu ettikleri fiyat kabul edilmeyecek olsa bile, görüşmenin mümkün olduğu kadar yüksek bir fiyatla sonuçlanmasını sağlamaktı. Ancak Rumeli'deki ahvâl ve piyasa şartlarını iyi bilen devlet yetkilileri, tüccarın önerdiği, geçen yıla kıyasla on dokuz parelik bir artışı makul bulmamıştır. Buna karşılık celepler taleplerinde ısrarcı olmuş; etin kıyyesini kırk pareden noksana satmaları halinde *küllî mutazarrır ve perişan* olacaklarını, fiyatın hiç olmazsa kırk parenin üzerinde olması gerektiğini bildirmişlerdir. Ancak esnafın ileri gelenleriyle yapılan istişâre sonucunda, Arnavut celeplerinin koyun etini yirmi dokuz pareye kasaplara, kasapların da otuz iki pareye halka satmaları kararlaştırılmıştır. Celeplerin oldukça memnuniyetsiz bir şekilde ayrıldıkları anlaşılan bu görüşmelerde, devlet yetkilileri tedarik alanlarından ve esnafın ileri gelenlerinden aldıkları bilgilere dayanarak tüketiciyi koruyan bir karar almışlardır. Aslında narh görüşmelerinde devlet akli hem üreticiyi hem de tüketiciyi korumaya özen göstermektedir. Bu örnekte ise ibrenin daha çok tüketiciden tarafa kaydırıldığı daha sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim devlet, bir süre sonra koyun etine yeni bir narh vererek etin kıyyesine zam yapmış; kasaplara otuz dört pareye, halka otuz yedi pareye satılmasına karar vermiştir.¹⁴

Fiyatların artışında ağır kış şartlarından dolayı meydana gelen kıtlık ve pahalılık gibi faktörlerin yanı sıra çeşitli salgın hastalıklar da etkili olabiliyordu. Örneğin 16 Nisan 1817 tarihinde, Rûz-ı Hızır'dan yirmi gün önce yapılan görüşmelerde celep ve çiftlik

13 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 170a. Bu tarihten önceki narh, 6 Mayıs 1821 tarihinde verilmiştir. Buna göre koyunun kıyyesini celepler kasaplara otuz altı pareye, kasaplar halka kırk pareye satacaklardı: İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 167a.

14 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 125b.

ashabına, bu yıl kış mevsimi mutedil geçtiğinden bir önceki yıl otuz pare olan kuzu eti fiyatında bir miktar indirim yapılması teklif edilmişti. Teklifin muhatabı celep ve çiftlik ashabı, hem Rumeli'den tedarik ettikleri koyunlarda hem de Silivri, Çorlu, Tekfurdağı, Hayrabolu, Uzunköprü, Baba-yı atık, Mihalkara, Keşan ve havâlilerinden İstanbul'a sevk etmek üzere aldıkları koyunlarda çiçek illetinin zuhur etmesinden dolayı hayvanların çoğunun telef olduğunu belirtmişlerdi. Neticede celeplerin kuzu etinin kıyyesini sadece iki pare zamla otuz iki pareye kasaplara, kasapların da otuz dört pareye halka satmasına karar verilmişti.¹⁵

Fiyatların tespiti esnasında önceki yıllarda verilen fiyatların gözden geçirilmesi ve bu fiyatlara kıyasen bir tespitin yapılması esastı. İstanbul Mahkemesi'ne ait narh kayıtlarından, önceki yıllara ait fiyatlar, tedarik bölgelerindeki mevcut durum ve piyasa şartları dikkate alınarak fiyat tayini yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 5 Mayıs 1824 tarihinde belirlenen kuzu eti fiyatında aynı sene vuku bulan kıtlık ve pahalılık (*kaht u galâ*) sebebiyle bir önceki seneye (*sene-i sâbika*) kıyas (*makîs*) olunmayacağı belirtilmişti. Bir önceki yıl halka otuz beş pareye satılan kuzu etinin bu yıl ancak elli pareden satılabileceği kararlaştırılmıştı.¹⁶

Etin hangi fiyattan satılacağı tespit edildikten sonra, et satış işini yapacak olan kimseler (kasaplar, celepler ve koyun üreticileri), fiyat belirleme komisyonunda yer alan diğer yetkililerin (kasapbaşı ağa ve yeniçeri ağası) huzurunda, gerçekleşen anlaşmaya razı olduklarını ve buna aykırı bir girişimde bulunmayacaklarını taahhüt etmekteydiler. Görüşmeler sonunda ortaya çıkan anlaşmaya göre, koyun üreticilerinin ve celeplerin uyması beklenen temel kural, getirdikleri koyun ve kuzulardan birini bile kasaplar dışında herhangi bir kimseye satmamak ve komisyonun belirlediği fiyatın üzerinde bir satış gerçekleştirmemektir. Aksi takdirde tutulanıp gerekli cezanın verileceği konusunda tembihte bulunuldu.

Muhtekir ve madrabaz taifesi denilen karaborsacı ve hilekâr kimselerin faaliyetleri de piyasadaki et teminini etkiliyor ve bu durum et fiyatlarının artmasına neden oluyordu. Bilhassa İstanbul'a yakın Silivri, Çorlu, Tekfurdağı gibi kazalar bu grupların cirit attığı yerlerdi. Anadolu tarafında ise İzmit, Sapanca ve Karamürsel bunların başlıca faaliyet alanlarıydı. Bu kimseler İstanbul'a koyun ve kuzu getiren tüccarın önünü keserek onlara İstanbul'da belirlenen satış fiyatının üzerinde bir fiyat teklif ediyorlardı. Daha yüksek fiyattan satın alınan ve gizlice İstanbul'a getirilen hayvanlar bir süre piyasaya sürülmemek suretiyle saklanıyor, sonradan da daha yüksek fiyatlara kasaplara satılıyordu. Kimi kasap esnafı da et temininde problem yaşanan zamanlarda, muhtekir ve madrabaz taifesinden cari olan narhın üzerinde bir fiyatla koyun satın almak zorunda kalıyor, sattığı koyun etini de doğal olarak belirlenen narhın üzerinde fahiş bir fiyatla halka satmak zorunda kalıyordu. Karaborsacı ve hilekâr kimselerin bu faaliyetleri koyun etindeki arzın zamanında ve yeterli miktarda İstanbul piyasasına yansımamasına, esnafın et temininde problem yaşamasına ve et fiyatlarının kontrolsüz şekilde artmasına neden olmuştur. Açıkçası bu durum kimi celep ve üreticilerin de işine geliyordu. Böylece celepler ellerindeki sürüyü daha yüksek fiyattan satma fırsatını yakalamış, sürüsünü de İstanbul'a kadar getirme zahmetinden kurtulmuştur. Devlet ise bu tür faaliyetlerle her

15 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 157a.

16 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 193a.

daim mücadele etmek zorunda kalmakta, ilgili kazalardaki yerel yöneticileri sürekli teyakkuz halinde olmaları hususunda uyarılmaktaydı. Bu tür suçları işleyenler, genellikle hapis cezasıyla cezalandırılmıştır.¹⁷

2. Koyun ve Kuzu Etindeki Fiyat Hareketleri

18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'da halkın çarşı pazarda alışveriş için en çok kullandığı para birimleri *akçe*, *pare* ve *kuruş* idi. İncelediğimiz 201 numaralı narh defterinde adı geçen temel gıda maddelerinin ve halkın ihtiyaç duyduğu diğer mamullerin satış fiyatları bu üçüyle ifade edilmektedir. Bunların içinde en küçük para birimi akçeydi. Akçenin tedavüldeki rayıcı 1/3 pareye denk gelmekteydi. Yani üç akçe bir pare etmekteydi. Buna mukabil pareden daha değerli bir para birimi olan kuruş, 120 akçeye tekabül etmekteydi. Yaklaşık 80 yılı aşkın kayıtları içeren 201 numaralı sicilde, piyasadaki meyve, sebze gibi fiyatı düşük ürünlerin önceleri akçe ile satıldığı, zamanla parada değer kaybı yaşandıkça ve dolayısıyla ürün fiyatları artınca aynı ürünlerin satışının pare ile yapılmaya başlandığı görülmektedir. Akçe kimi zaman da pare ile satılan ürünlerin üzerine küsurat olarak eklenen bir miktar olarak vazife gördü. İncelediğimiz dönemde piyasada en çok kullanılan para ise pareydi. Çarşı pazardaki ürünlerin birim miktarlarının satış fiyatları en çok bu para türü ile ifade ediliyordu.

Yeni narh döneminde çoğu ürünün fiyatında bir yükselme veya azalma görülürken, ekmeğe başta olmak üzere unlu mamullerde fiyat sabit tutulur, gramaj değişikliğine gidilirdi. Oldukça yaygın olan bu uygulamayla, halkın en önde gelen gıda maddesi olan ekmeğe yönelik zamlar örtülü bir şekilde gerçekleşmiş oluyordu.¹⁸ Buna karşın, yine önemli bir temel tüketim maddesi olan koyun ve kuzu etinin halka satış fiyatı, daima kıyye üzerinden belirlenmiştir. Etin bir kıyyesinin satış fiyatı önceleri akçe ile ifade edilirken, 18. yüzyılın sonuna doğru fiyatlardaki ciddi artışlarla artık pare ile ifade edilmeye başlanmıştır. Bunun dışında piyasadaki daha pahalı sayılabilecek canlı hayvan, çeşitli giyim-kuşam, dokuma ürünleri ve toptan alınıp satılan ürünlerin satış fiyatı kuruş üzerinden belirleniyordu.

İncelediğimiz dönemde yıllara göre gerçekleşen fiyat değişimlere bakıldığında, defterde koyun etine dair ilk kaydın 22 Eylül 1778 tarihinde verilen narhta geçtiği görülmektedir. Bu tarihte verilen narhta kasaplara yirmi dört akçeye satılan koyun etinin kıyyesini kasaplar üç akçe kârla yirmi yedi akçeye halka satmaktaydılar.¹⁹ Bundan sonra 1803 yılına kadar geçen yirmi beş yıllık süreçte koyun eti fiyatları iki kata yakın bir artış göstermiştir. 1803 yılının mayıs ayında koyun etine verilen fiyat on altı pare, yani kırk sekiz akçedir.²⁰ Ancak yine de bu evreden sonra verilecek fiyatlarla kıyasladığımızda, geçen bu yirmi beş yıllık süreçteki fiyat artışlarının istikrarlı bir şekilde seyrettiği ifade

17 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 165b; Uzun, *İstanbul'un İlaşesinde Devletin Rolü*, 16-17.

18 Örneğin 19 Mart 1788 tarihinde verilen narhta nân-1 aziz'in yüz otuz dirhemi 1 pareye satılırken, 29 Mayıs 1790 tarihinde verilen narhta seksen dirhemi 1 pareye satılmıştır. *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 22a-32a.

19 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 9b.

20 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 94b.

edilebilir.²¹ Çünkü bu dönem bir anlamda kırılma evresiydi. 1805 yılından itibaren fiyatlar çok daha hızlı yükselen bir seyir izlemiş, yirmi parenin altına neredeyse hiç düşmemiştir. Bu yıldan sonra koyun etinin fiyatı 1810 yılında otuz pareye, 1820 yılında kırk pareye, 1840 yılında ise yüz on pareye çıkmıştır. 1778'den 1840'a kadar geçen altmış iki yılda nerdeyse on üç kat artmıştır.²² Koyun eti fiyatına dair defterdeki son kayıt bu tarihte verilen fiyattır. Ancak defterde bu tarihten sonra 1857 yılına kadarki kuzu eti fiyatlarının değişimini izleyebilmekteyiz. Buna göre kuzu eti fiyatlarındaki yükseliş 1840 sonrasında devam etmiş ve 1857'de iki yüz seksen pareye ulaşmıştır. 1840 öncesi dönemde koyun ve kuzu eti fiyatının birbirine yakın bir şekilde seyrettiği dikkate alınırsa koyun eti de 1857 yılında iki yüz seksen pareye ulaşmış olmalıdır.²³ Narh defterindeki kayıtlar 19. yüzyılın ilk yarısındaki bu hızlı fiyat artışlarını genellikle kıtlık, salgın hastalık, ağır geçen kış şartları, otlak alanların yetersizliği gibi faktörlere bağlar. Ancak bu tür gerekçelerle yapılan zamlar aslında dönemsel olarak fiyatlara yansıyan, şartlar değiştiğinde vazgeçilebilen zamlardır. Devlet, sonraki sene bir bolluk olduğunda benzer seviyede bir indirim gitmekten geri durmamıştır. Paranın değer kaybı neticesinde yapılan zamlar ise geri dönüşü olmayan zamlardır. Şevket Pamuk bu dönemdeki hızlı fiyat artışlarını II. Mahmut (1808-1839) dönemindeki paranın değer kaybına neden olan tağşiş uygulamalarına bağlar. Ona göre, 18. yüzyılın sonundan 1850'lere kadar Osmanlı devleti çok güçlü bir enflasyon dalgasıyla karşı karşıya kalmış ve fiyatlar 12 ile 15 kat arasında artmıştır.²⁴

Narh defterindeki yıllara göre verilen koyun ve kuzu eti fiyatları hemen hemen her yıl birbirine yakın fiyatlar olup kimi zaman kuzu eti, kimi zaman da koyun eti bir miktar daha fazla fiyatla satılmıştır. Kasap esnafının koyun ve kuzu etinden elde ettiği kâr oranları da birbirinden pek farklı değildir. Defterde kuzu etine dair ilk kayıt Rûz-ı Hızır'dan birkaç gün önce 3 Mayıs 1799 tarihinde verilen fiyattır. Bu yıl kuzu etinin halka satış fiyatı otuz üç akçe olarak verilmiştir. Müteakip birkaç sene boyunca et fiyatlarında herhangi bir artış olmamış hatta bir miktar indirim dahi gidilmiştir.²⁵ Koyun etinde olduğu gibi kuzu etinde de 1805 yılı fiyatları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra sürekli yirmi parenin üzerinde seyreden kuzu eti fiyatları çok daha hızlı bir yükselme trendine girmiştir. 1840 yılında kuzu eti, koyun etinde olduğu gibi yüz on pareye, 1857 yılında ise iki yüz seksen pareye kadar ulaşmıştır. İlginç olan bir nokta da 1850'lerden sonra artık et fiyatlarının pare hesabı ile değil kuruş hesabı ile ifade ediliyor olmasıdır. Zira Mayıs 1857 tarihinde verilen kuzu eti narhında kasap-

21 Benzer şekilde 18. yüzyılın sonuna kadar parasal açıdan da bir istikrar döneminden söz edilebilir. Osmanlı maliyesi 1787-1792 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşa kadar önceki darbelerle göğüs gerebilmiş ancak bu savaş Osmanlı maliyesini derin bir bunalımın içine sokmuştur. Savaşın ikinci yılında III. Selim tahta geçtiğinde büyük bir tağşiş gerçekleştirilerek kuruşun gümüş içeriği üçte bir oranında azaltılmıştır. Böylelikle 17,4 gram olan kuruşun ağırlığı 12,8'e, içerisindeki saf gümüş içeriği de 9,4'ten 6,9'a indirilmiştir. Bu tarihte Osmanlı kuruşunun Venedik dukası karşısındaki kuru ise bir Venedik dukası beş kuruş doksan akçeye eşdeğerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Pamuk, *Paranın Tarihi*, 156-162.

22 *İstanbul Şer'iye Sicil Defteri (1190-1273)*, 104b-123b-165b-210a.

23 1857 yılında kuzu etine verilen fiyat yedi kuruş, yani iki yüz seksen paredir. Koyun ve kuzu eti fiyatlarının birbirine paralel bir seyir izlediği göz önüne alınırsa koyun eti fiyatının da bu yıllarda buna benzer bir fiyattan satıldığı söylenebilir. *İstanbul Şer'iye Sicil Defteri (1190-1273)*, 218a.

24 Pamuk, *Paranın Tarihi*, 236.

25 *İstanbul Şer'iye Sicil Defteri (1190-1273)*, 10b-14b-18b-19b-21b-22a.

ların altı buçuk kuruşa (260 pare) aldıkları kuzu etinin kıyyesini yedi kuruşa (280 pare) satabilecekleri belirtilmiştir.²⁶

3. Kasap ve Kanadarların Elde Ettiği Kâr Oranları

Osmanlı devleti tüm esnaf ve tüccar gruplarının elde ettiği kâr oranlarını daima belirli bir düzeyde tutma, herhangi bir grubun ciddi bir sermaye birikimiyle aşırı güçlenmesini önleme arzusundadır. Osmanlı esnafının meşru kabul edilen genel kâr haddi %5 ile %15 arasındadır, bu da daha çok %10'a yakın bir oran olarak gerçekleşir.²⁷ İncelediğimiz narh defterinde koyun veya kuzu etinin kıyyesini kasap esnafının celep ve çiftlik ashabından hangi fiyatla satın aldığı, üzerine ne kadar kâr ilave ederek halka satış yaptığına dair bol veri bulunmaktadır. Buna göre kasap esnafının elde ettiği kâr oranları tarif ettiğimiz Osmanlı esnafının genel kâr oranları ile benzerlik arz eder.²⁸ Ancak bir taraftan da devlet, koyun eti bir temel tüketim maddesi olduğundan kasap esnafının elde ettiği kâr oranını mümkün merteye düşük seviyede tutmak arzusundadır. Bu amaçla halkın her daim ihtiyaç duyduğu et ve benzeri ürünler üzerinde sıkı bir denetim söz konusu olmuştur. Örneğin 3 Mayıs 1779 tarihinde koyun etine verilen narhta kasapların yirmi yedi akçeden celeplerden aldıkları etin kıyyesini, üzerine üç akçe kâr ilave ederek halka otuz akçeye satmaları kararlaştırılmıştır. Bu da %11,1'lik bir kâr anlamına gelir. Zaman zaman kasap esnafının talebi doğrultusunda belirlenen fiyatın bir miktar üzerinde bir fiyatla et satışına da müsaade edilmiştir. 2 Ocak 1801'de kebab narhına verilen i'lamda kış mevsiminin gelmesiyle koyunun artık daha kıt bulunması ve nakliyesinin daha güç olması nedeniyle et fiyatlarında bir değişikliğe gidilmesi gerektiği belirtilmişti. Buna göre kasapların on üç pareye aldıkları koyun etinin kıyyesini on dört pareye satabilecekleri kendilerine bildirilmişti. Ancak kasap esnafı eti bu fiyattan satmaları halinde *harap olacaktırlarını*, iki pare zamlı satmaları durumunda ancak kâr elde edebileceklerini belirterek itiraz etmişlerdi. Bundan iki gün sonra esnafın bu talebi kabul edilmiş, koyun etinin kıyyesini on beş pareden satmalarına müsaade edilmiştir. Bu gelişmeyle kasap esnafının %15,3'lük bir kâr oranı elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bu oran, olağan dönemler için yüksek görünse de esnafın et bulmada zorluk çektiği dönemler için makul kabul edilebilir.²⁹

19. yüzyılın ortalarına doğru fiyatların yüksek seviyelere ulaştığı yıllarda, kasap esnafının aldığı etin alış ve satış fiyatı arasındaki fark da rakamsal olarak açılmıştır. Kasaplar koyun etini artık alış fiyatının üzerine nispeten daha yüksek miktarda bir ilave yaparak satmak mecburiyetindeydiler. Örneğin kasap esnafı celeplerden aldığı koyun etinin kıyyesini 1800 öncesi dönemde 3, 4 akçelik kâr ilave ederek satarken, 1840 yılında yüz pareye alınan koyun etinin kıyyesini on pare kâr ilave ederek yüz on pareye satabiliyordu. Ancak bu satış yine %10 kâr anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla fiyatların bu denli yükselmiş olması esnafın elde ettiği kâr oranında ciddi bir değişikliğe sebep olmamaktadır. Hatta fiyatların daha düşük seyrettiği

²⁶ İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 106a-210a-218a.

²⁷ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 75.

²⁸ Bk. Tablo 1. Mayıs 1785 tarihinde bazı meyve-sebze, hububat ve diğer gıda maddelerine verilen narhta bazı ürünlerin alış ve satış fiyatları şu şekildedir: İzmir beylercesi üzümün kıyyesinin alış fiyatı on yedi akçe, satış fiyatı on sekiz akçe; soğanın kıyyesinin alış fiyatı altı akçe, satış fiyatı yedi akçe; bulgurun kıyyesinin alış fiyatı on beş akçe, satış fiyatı on altı akçe; taze kaşkaval peynirinin kıyyesinin alış fiyatı kırk akçe, satış fiyatı kırk iki akçedir. Dolayısıyla diğer esnaf grupları da satışlardan %10 civarı bir kâr elde etmektedir. İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 19a.

²⁹ İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 77b.

1790'lı yıllarda kasap esnafı zaman zaman %20'ye ulaşan bir kâr ile satış yapabilişti. 19. yüzyılın ortalarına doğru bu oran genellikle %10'un biraz altında seyretmiştir.³⁰

Koyun ve kuzu etinin halka arzında bir diğer aracı unsur ise kasap esnafına bağlı olarak çalışan kanadar (قندار) diye tabir olunan kimselerdi. Selhânelerde kesilen hayvanların etleri kasap dükkanlarında bu kişiler vasıtasıyla halka satılıyordu. Bir anlamda bu kişiler dükkanlarda tezgahtar vazifesi görüyorlar ve yaptıkları iş karşılığında elde edilen kârdan bir pay alıyorlardı. Dolayısıyla bu durum kasap esnafının kâr oranlarına ve et satış fiyatlarına yansıyor. ³¹ Belgelerde kanadarların kazançlarını hangi yöntemlerle temin ettiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin 24 Ağustos 1737 tarihli bir kayıta kasap kanadarlarının günlük elli akçe yevmiye ile kasaplara hizmet edecekleri bildirilmişti. ³² Bundan daha eski başka bir kayıta da Minho isimli bir zimminin otuz akçe yevmiye ile on üç buçuk sene boyunca Rizo isimli bir kasaba kanadarlık hizmeti yaptığı belirtiliyordu. ³³ Kanadarların bir başka kazanç şekli de, kasap dükkanlarında sattıkları her bir kıyye etten belli bir oranda pay almak şeklinde kendini gösteriyordu. 26 Haziran 1726 tarihli bir kayıta kanadarların sattıkları her bir kıyye et için yarım akçe pay alacakları belirtilmişti. ³⁴ Bizim incelediğimiz narh defterindeki kayıtlarda ise; kanadarların, selhânelerde kasaplar tarafından kesilen hayvanların etini belirlenen narh ile kasap esnafından toptan aldığı, üzerine belli bir miktar kâr ilave edip kanadarlar için belirlenen narh üzerinden halka sattıkları görülmektedir. Söz konusu kayıtlardan kanadarların eti satın aldıkları ve sattıkları fiyatları tespit etmek de mümkün olmaktadır. Örneğin Nisan 1844'te verilen narhta, kasap esnafı kuzu etinin kıyyesini ceplerden doksan pareye satın almış, kanadarlara da üzerine altı pare kâr ilave ederek doksan altı pareye satmıştı. Kanadarlar ise bu rakama dört pare kâr ilave ederek halka yüz pareden satmıştı. Gerçekleşen bu alışverişte kasapların kâr oranı % 6,6, kanadarların kâr oranı ise % 4,1'di. ³⁵ Bundan bir yıl sonra ise, çiftlik ve mandıra ashabı İstanbul'a bol miktarda kuzu getirebileceklerini bildirince, kasap ve kanadarların kârlarında birer pare indirim yapılması kararlaştırılmış; kasapların kârı altı pareden beş pareye, kanadarlarınki ise dört pareden üç pareye indirilmişti. Şüphesiz kasap ve kanadarların kâr oranlarının düşürülmesi arzın genişlemesine bağlı olarak kuzu fiyatlarındaki düşüşle ilintiliydi. Nitekim aynı dönemde kuzu etinin kıyyesi seksen yedi pareye kasaplara, doksan iki pareye kanadarlara ve doksan beş pareye halka satılmıştı. Buna göre kasapların kârı %5,7, kanadarların kârı %3,2 olmuştu. ³⁶

Kasap esnafı ve kanadarlar arasında zaman zaman gerek alacak verecek meselelerinden gerekse et tartım işinin usulüne uygun yapılmamasından kaynaklanan anlaşmazlıklar çıkıyordu. 1738 tarihli bir kayda göre, selhânelerden gece kasap dükkanlarına getirilen etin kanadarlarca sabah tartıda eksiği olmayan (tâmmü'l-ayâr) kantar ile tartılıp her iki taraf için çetele tutulması, ardından etin tekrar selhâneye gönderilip burada yeniden tartılarak çetele tutulması gerektiği bildiriliyordu. Belgede, kanadarlar tarafından tartılan etin tekrar selhâneye gönderilip tartılacağı belirtilmesi ilginçtir. Buradaki kayıta yanlış anlaşıl-

30 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 68a-210a.

31 Uzun, *İstanbul'un İşesinde Devletin Rolü*, 14.

32 *İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1138-1151)*, İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 24, 116a.

33 *Bab Mahkemesi Şer'îye Sicil Defteri, (1077)*, İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 3, 34a.

34 *İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1138-1151)*, 16a.

35 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 212b.

36 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 213b.

maya neden olan bir kâtip hatası yoksa, iki grubun birbirinden emin olmaları amaçlanmış olmalıdır. Dolayısıyla tarafların birbirlerine haksızlık etmemesi garanti altına alınacak, herhangi bir şüpheli hal kalmayacaktır. Belgede ayrıca kanadarların, halka satış yaparken eti doğru tartmaları ve narh üzerinden satış yapmamaları tembihlenmektedir.³⁷

Kasapların ve kanadarların et satışından elde ettikleri kazanç oranlarına dair nispeten yeterli veriye sahibiz ancak elimizde koyun ve kuzu yetiştiren çiftçiler ile celeplerin kâr oranları hususunda çok sağlıklı bir değerlendirme yapabilecek rakamlar bulunmamaktadır. Olağan şartlarda onların kâr oranları da diğer esnaf gruplarından çok farklı olmasa gerekir. Olumsuz iklim şartları ve salgın hastalıklardan doğan kayıplar, barınma ve nakliyeyle yaşanabilecek güçlükler onların kazançlarındaki risk oranını kasap esnafına göre daha fazla öne çıkarmaktadır. Fiyat tespitinde yapılan mülâhazalarda bazı senelerde bu türlü olağanüstü şartlardan doğan ciddi kayıplar yaşadıklarını ve İstanbul'a yeterli miktarda canlı hayvan getiremediklerini belirtmişlerdir. Böyle durumlarda bir de kendilerine devletin önerdiği fiyattan memnun olmayıp küllî mutazzarır oluruz diye yakınmaları onların bazen zararına satışlar yapmak zorunda kaldıklarını gösterir. Zira üretici için mallarını elden çıkarmamak gibi bir seçenek tamamen iflas anlamına gelebilirdi.³⁸

Tablo 1: Koyun Eti Fiyatlarının Yıllara Göre Değişimi ve Kasap Esnafının Elde Ettiği Kâr Oranları

NARH VERİLEN TARİH	KASAPLARA SATIŞ FİYATI (AKÇE)	HALKA SATIŞ FİYATI (AKÇE)	KÂR ORANI
22 Eylül 1778 ³⁹	24 akçe	27 akçe	%12,5
3 Mayıs 1779 ⁴⁰	27 akçe	30 akçe	%11,1
4 Eylül 1779 ⁴¹		24 akçe	
31 Temmuz 1781 ⁴²		24 akçe	
10 Temmuz 1788 ⁴³	21 akçe	24 akçe	%14,2
Eylül 1789 ⁴⁴	30 akçe	[33 akçe]	%10
16 Temmuz 1791 ⁴⁵	30 akçe	33 akçe	%10
28 Kasım 1791 ⁴⁶		50 akçe	
6 Temmuz 1792 ⁴⁷		39 akçe	
9 Temmuz 1793 ⁴⁸	33 akçe	36 akçe	%9,09

37 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1138-1151), 116a.

38 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 157a-167a.

39 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 9b.

40 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 10b.

41 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 12a.

42 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 15a.

43 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 23b.

44 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 29a.

45 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 37b.

46 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 40a.

47 İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1190-1273), 41a.

48 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 51a.

6 Mayıs 1794 ⁴⁹		45 akçe	
18 Mayıs 1794 ⁵⁰		45 akçe	
30 Mayıs 1794 ⁵¹	38 akçe	42 akçe	%10,5
13 Temmuz 1794 ⁵²		39 akçe	
29 Ocak 1795 ⁵³	36 akçe	39 akçe	%8,3
29 Mayıs 1795 ⁵⁴		42 akçe	
17 Ağustos 1795 ⁵⁵		36 akçe	
29 Eylül 1795 ⁵⁶		39 akçe	
1795 ⁵⁷		36 akçe	
30 Ocak 1797 ⁵⁸	[42 akçe]	45 akçe	%7,1
19 Ocak 1798 ⁵⁹		45 akçe	
29 Haziran 1798 ⁶⁰	30 akçe	36 akçe	%20
12 Ocak 1799 ⁶¹	33 akçe	36 akçe	%9,09
24 Mart 1799 ⁶²	36 akçe	45 akçe	%25
14 Mayıs 1799 ⁶³		42 akçe	
26 Eylül 1799 ⁶⁴	30 akçe	36 akçe	%20
15 Eylül 1800 ⁶⁵	30 akçe	36 akçe	%20
2 Ocak 1801 ⁶⁶	39 akçe	45 akçe	%15,3
9 Eylül 1801 ⁶⁷		36 akçe	
24 Aralık 1801 ⁶⁸	39 akçe	45 akçe	%15,3
1 Mayıs 1803 ⁶⁹	39 akçe	45 akçe	%15,3

49 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 56b.

50 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 57b.

51 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 57b.

52 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 57b.

53 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 61b.

54 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 62a.

55 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 62a.

56 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 62b.

57 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 62b.

58 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 65b.

59 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 67b.

60 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 68a.

61 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 69b.

62 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 71a.

63 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 71b.

64 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 72a.

65 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 75a.

66 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 77b.

67 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 85a.

68 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 87a.

69 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri* (1190-1273), 92a.

1803 ⁷⁰		48 akçe	
28 Eylül 1805 ⁷¹	54 akçe	60 akçe	%11,1
15 Temmuz 1807 ⁷²	51 akçe	57 akçe	%11,7
10 Ekim 1807 ⁷³		60 akçe	
4 Eylül 1808 ⁷⁴		75 akçe	
3 Kasım 1808 ⁷⁵	66 akçe	72 akçe	%9,09
10 Mart 1809 ⁷⁶	81 akçe	90 akçe	%11,1
5 Mayıs 1809 ⁷⁷	75 akçe	81 akçe	%8
16 Mayıs 1809 ⁷⁸	81 akçe	90 akçe	%11,1
9 Haziran 1809 ⁷⁹	66 akçe	75 akçe	%13,6
20 Şubat 1810 ⁸⁰	81 akçe	90 akçe	%11,1
6 Mayıs 1810 ⁸¹	81 akçe	90 akçe	%11,1
22 Temmuz 1810 ⁸²	69 akçe	78 akçe	%13,04
19 Mayıs 1811 ⁸³	96 akçe	105 akçe	%9,3
Nisan/Mayıs 1811 ⁸⁴	102 akçe	111 akçe	%8,8
11 Temmuz 1811 ⁸⁵	69 akçe	78 akçe	%13,04
21 Temmuz 1812 ⁸⁶	69 akçe	78 akçe	%13,04
30 Temmuz 1813 ⁸⁷	78 akçe	87 akçe	%11,5
10 Mayıs 1814 ⁸⁸	78 akçe	87 akçe	%11,5
12 Mart 1815 ⁸⁹	102 akçe	111 akçe	%8,8
16 Eylül 1815 ⁹⁰	78 akçe	87 akçe	%11,5

70 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 94b.

71 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 104b.

72 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 110a.

73 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 110b.

74 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 114b.

75 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 117a.

76 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 119a.

77 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 119b.

78 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 120a.

79 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 120a.

80 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 122b.

81 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 123b.

82 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 123b.

83 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 125b.

84 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 125b.

85 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 126a.

86 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 130b.

87 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 132b.

88 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 136b.

89 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 148a.

90 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 152a.

29 Nisan 1816 ⁹¹	102 akçe	111 akçe	%8,8
30 Ağustos 1816 ⁹²	78 akçe	87 akçe	%11,5
28 Ağustos 1817 ⁹³	84 akçe	93 akçe	%10,7
10 Ekim 1819 ⁹⁴	84 akçe	93 akçe	%10,7
26 Ocak 1820 ⁹⁵	84 akçe	93 akçe	%10,7
1820 ⁹⁶		120 akçe	
9 Eylül 1820 ⁹⁷	84 akçe	93 akçe	%10,7
6 Mayıs 1821 ⁹⁸	108 akçe	120 akçe	%11,1
2 Temmuz 1822 ⁹⁹	102 akçe	111 akçe	%8,8
19 Ağustos 1822 ¹⁰⁰	96 akçe	105 akçe	%9,3
31 Ağustos 1823 ¹⁰¹	96 akçe	105 akçe	%9,3
23 Haziran 1826 ¹⁰²		90 akçe	
13 Ağustos 1827 ¹⁰³	90 akçe	99 akçe	%10
23 Temmuz 1828 ¹⁰⁴	96 akçe	105 akçe	%9,3
15 Haziran 1829 ¹⁰⁵	120 akçe	132 akçe	%10
13 Temmuz 1830 ¹⁰⁶	150 akçe	165 akçe	%10
15 Eylül 1830 ¹⁰⁷	165 akçe	180 akçe	%9,09
3 Kasım 1830 ¹⁰⁸	198 akçe	216 akçe	%9,09
27 Mayıs 1832 ¹⁰⁹		270 akçe	
31 Mayıs 1832 ¹¹⁰		240 akçe	
11 Mayıs 1833 ¹¹¹		261 akçe	

91 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 153b.

92 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 155b.

93 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 158a.

94 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 164b.

95 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 164b.

96 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 165b.

97 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 166a.

98 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 167a.

99 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 170a.

100 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 170b.

101 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 172b.

102 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 182b.

103 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 187b.

104 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 192b.

105 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 193a.

106 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 194a.

107 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 194a.

108 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 194a.

109 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 196a.

110 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 196b.

111 *İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273)*, 196b.

4 Eylül 1834 ¹¹²		276 akçe	
20 Ekim 1839 ¹¹³		270 akçe	
20 Mart 1840 ¹¹⁴	300 akçe	330 akçe	%10

Tablo 2: 1770-1840 Yılları Arasında İstanbul'da Koyun Eti Fiyatları ile Tüketici Fiyatları Endeksindeki Değişim

DÖNEM	NARH KAYITLARINA GÖRE KOYUN ETİ FİYATLARI (AKÇE)	TÜKETİCİ FİYATLARI ENDEKSİ ¹¹⁵	TÜKETİCİ FİYATLARI ENDEKSİNDE DEĞİŞİM	KOYUN ETİ FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİM
1771-1780	27	17,8	1	1
1781-1790	27	17,9	1,01	1,00
1791-1800	40,09	24,2	1,36	1,48
1801-1810	66,8	35	1,97	2,47
1811-1820	95,6	50,6	2,84	3,54
1821-1830	124,3	66,4	3,73	4,60
1831-1840	274,5	137,4	7,72	10,17

Tablo 2, 1770-1840 yılları arasında onar yıllık dönemler halinde koyun eti fiyatlarını göstermektedir. Yetmiş yıllık süreçte birim miktar (kıyye) koyun etinin narh fiyatlarındaki değişim dikkat çekici düzeydedir. Bu dönemde İstanbul'da koyun eti fiyatının sürekli yukarı doğru hareket ettiği, toplamda 10 katı aşan oranda arttığı görülmektedir. İncelemeye konu olan tarih aralığı Osmanlılarda enflasyonun en yüksek olduğu dönemdir.¹¹⁶ Fiyatların sürekli yükseliş trendinde olduğu bu dönemde narh uygulamasının diğer dönemlere kıyasla görece düzenli gerçekleştirilmiş olması da anlamlıdır. Ele alınan tarih aralığında et fiyatlarındaki artışın genel fiyatlardaki değişimle karşılaştırılması da konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. İstanbulluların et tüketimini etkileyebilecek bir durumun ortaya çıkıp çıkmadığına dair bir tahmin yapabilmek için bu sorgulama önemli görünmektedir. Bu amaçla Tablo 2'ye Pamuk'un tüketici fiyatları endeksi verileri de eklenmiştir. Aynı döneme ilişkin Pamuk'un verdiği tüketici fiyatları endeksi ortalamaları hesaplanarak, endeksteeki değişim ile koyun eti fiyatındaki değişim karşılaştırılmıştır. Buna göre, 1770-1840 yılları

¹¹² İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 197b.

¹¹³ İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 209b.

¹¹⁴ İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 210a.

¹¹⁵ Bu makalede kullanılan, referans alınan tüketici fiyatları endeksi Şevket Pamuk'un çalışmasına dayanmaktadır. Çok daha uzun dönemli olarak Osmanlılarda fiyatlar ve ücretlerin ele alındığı Pamuk'un çalışmasının özellikle tüketici fiyatları endeksi ve bu endeksin bizim ele aldığımız döneme ilişkin rakam ve bulguları kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, (Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 16-17.

¹¹⁶ Osmanlılarda paranın değer kaybının yüksek olduğu, diğer bir ifadeyle enflasyonun aşırı arttığı dönemler söz konusudur. Dikkat çeken iki aşırı enflasyon döneminden ilki 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar geçen dönemde yaşanmış ve bu süreçte fiyatlar yaklaşık beş kat artmıştır. İkinci ve çok daha güçlü bir enflasyon dalgasıyla karşı karşıya kalınan dönem ise 18. yüzyılın sonlarından başlayıp 1850'lere kadar uzanan dönemdir. Fiyatlar bu süre zarfında 12 ile 15 kat artmıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Pamuk, *500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, 7.

arasında koyun etinin birim fiyatı 27 akçeden 274,5 akçeye yükselirken, genel olarak tüketici fiyatları 17,8 akçeden 137,4 akçeye yükselmiştir. Bu dönem boyunca koyun eti fiyatlarındaki artış 10,17 kat olarak gerçekleşirken tüketici fiyatlarındaki artış 7,72 kat düzeyinde kalmıştır. Dolayısıyla et fiyatlarının genel fiyatların artış ortalamasına göre yaklaşık %32 daha fazla yükseldiği söylenebilir.

Elimizde bir veri olmadığından İstanbul halkının incelenen dönem boyunca et tüketim miktarında bir değişim olup olmadığını kesin olarak saptayamıyoruz. Ancak koyun eti fiyatının görece aşırı yükselmesinden ötürü İstanbulluların koyun eti tüketim miktarında önceki yıllara göre azalma yaşanmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte, et fiyatlarındaki bu yüksek artış dönem içinde yaşanan siyasi gelişmelerle de ilişkilendirilebilir. Özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki kimi ana tedarik alanlarının kaybedilmiş olması, koyun tedarik alanlarının daralmasına veya değişmesine neden olduğundan koyun fiyatlarını genel fiyat seyrine göre daha fazla artırmış olabilir.

Koyun eti fiyatına ilişkin temel kaynağımızdaki narh kayıtlarında gözlemlenen bu artış düzeyinin diğer bazı temel gıda maddeleri bağlamında gerçekleşip gerçekleşmediğini görmek de anlamlı sonuçlar üretebilir. Çalışmamızın temel kaynağı olan İstanbul Kadılığı'nın 201 numaralı sicili, kapsadığı yıl aralığı itibarıyla olduğu kadar içerdiği çok sayıda ürüne ait narh kayıtları bakımından da zengin bir kaynaktır. Koyun eti fiyatlarındaki artışı aynı sicilde yer alan ve temel tüketime konu olan birkaç gıda maddesinin narh fiyatlarındaki değişim ile karşılaştırabiliriz. Bu amaç için kullanışlı görünen, koyun eti gibi incelenen uzun dönem boyunca narh verilmiş ve yeterince fiyat bilgisi içeren, üç gıda maddesini yani un, zeytinyağı ve halis sütün verilerini incelemeye dahil ettik.

Tablo 3: Narh Kayıtlarına Göre 1770-1840 Yılları Arasında İstanbul'da Un, Zeytinyağı ve Halis Süt Birim Fiyatlarındaki Değişim

DÖNEM	TÜKETİCİ FİYATLARI ENDEKSİ	TÜKETİCİ FİYATLARI ENDEKSİNDE DEĞİŞİM	UN FİYATI ¹¹⁷ (AKÇE)	UN FİYATINDA DEĞİŞİM	ZEYTİN-YAĞI FİYATI ¹¹⁸ (AKÇE)	ZEYTİN-YAĞI FİYATINDA DEĞİŞİM	HALİS SÜT FİYATI ¹¹⁹ (AKÇE)	HALİS SÜT FİYATINDA DEĞİŞİM
1771-1780	17,8	1	9,5	1	46,8	1	9	1
1781-1790	17,9	1,01	17,5	1,84	45,6	-0,1	10,4	1,1
1791-1800	24,2	1,36	17,7	1,86	80	1,7	16,6	1,8
1801-1810	35	1,97	32,8	3,45	113,8	2,4	25,5	2,8
1811-1820	50,6	2,84	37,5	3,94	173,2	3,7	32,3	3,5
1821-1830	66,4	3,73	42	4,42	---	---	42	4,6
1831-1840	137,4	7,72	---	---	360	7,6	139	15,4

117 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 2a-192b.

118 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 3a-201b.

119 İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273), 2b-212b.

Tablo 3'te görüldüğü üzere İstanbul'da un fiyatları 1830 yılına kadar geçen 60 yıllık sürede 4,42 kat artmıştır. Bu dönemdeki koyun etindeki fiyat artışı ise un fiyatlarına benzer şekildedir. 1830'a kadar koyun etinin fiyatı 4,60 kat artmıştır. Koyun etinde asıl ciddi fiyat artışı ise 1830-1840 arası dönemde yaşanmıştır. Ancak narh defterinde bu dönemdeki un fiyatlarından mahrum olduğumuz için bir kıyaslama yapma imkanına sahip değiliz. Tüketici fiyatları endeksinde 1830-1840 arasındaki periyotta ciddi bir yükselişin olduğunu göz önüne alırsak un fiyatları da bu 10 yılda iki kattan fazla artmış olmalıdır.

Zeytinyağı fiyatlarında ise tüketici fiyatları endeksinde yakın bir artışın olduğu görülmektedir. Geçen 70 yıllık süreçte tüketici fiyatları endeksi 7,72 kat artarken zeytinyağı fiyatı 7,6 kat artmıştır. Koyun etinin fiyatı ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi 10 katın üzerinde bir artış göstermiştir. Buradan hareketle taşıyış ve ciddi fiyat artışlarının yaşandığı bu süreçte temel gıda maddesi sayılabilecek her bir ürünün fiyatının aynı oranda artış göstermediği sonucuna varılabilir. Zeytinyağı gibi, bazı ürünlerde görülen farklı fiyat artış trendi muhtemelen bu ürünlere has üretim, tüketim ve tedarik özellikleri gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Halis sütün fiyatında diğerleriyle kıyaslanamayacak bir yükselme kaydedilmiştir. Bu ürünle ilgili 1830'a kadar olağan bir fiyat artışı trendi görülürken 1830-1840 yılları arasında çok ciddi bir fiyat artışı meydana gelmiş, fiyatlar bu on yılda 3 kattan fazla artmıştır. 1770-1840 yılları arasında ise sütün fiyatında 15 katı aşan bir artış gerçekleşmiştir. Bu, fiyatı 10 kat artan koyun etinden daha fazla bir artıştır.

Tablo 4: 1770-1840 yılları Arasında İstanbul'da Bir Neccârın (Vasıflı İşçi) Aldığı Günlük Ücret ve Bu Ücretle Alınabilecek Temel Tüketim Maddelerinin Miktarı

DÖNEM	İSTANBUL'DA BİR NECCÂRIN ALDIĞI GÜNLÜK ÜCRET (AKÇE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK KOYUN ETİ MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK UN MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK ZEYTİNYAĞI MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK HALİS SÜT MİKTARI (KIYYE)
1771-1780	80,2	2,9	8,4	1,7	8,9
1781-1790	119,8	4,4	6,8	2,6	11,5
1791-1800	148,9	3,7	8,4	1,8	8,9
1801-1810	231,6	3,4	7,06	2,0	9,0
1811-1820	381,6	3,9	9,08	2,2	11,8
1821-1830	552	4,4	13,1	---	13,1
1831-1840	1041	3,7	---	2,8	7,4

Tablo 4'te Şevket Pamuk'un verdiği verilerden hareketle, 1770-1840 yılları arasında İstanbul'da çalışan ve vasıflı işçi diye nitelendirilen bir neccârın aldığı günlük ücretin onar yıllık periyotlarla ortalamaları verilmiş ve bir günlük bu ücretle ne kadar koyun eti, un, zey-

tinyağı ve halis süt alabileceği hesaplanmıştır. Tabloda bir neccârın yevmiyesinin 70 yılda 80 akçeden 1041 akçeye kadar yükseldiği görülmektedir. Bu da 13 kat civarında bir artış anlamına gelmektedir.¹²⁰ Buna göre bir neccârın ücreti koyun eti, un ve zeytinyağına oranla daha fazla artış gösterirken, fiyatı 15 kat artan süttten daha az artış göstermiştir. Tablodaki en dikkat çeken detay da 1800 sonrası temel tüketim ürünlerinin fiyatlarında ciddi oranda artış görülse de bir işçinin alım gücünün zamlardan bu denli etkilenmediğinin görülmesidir. Örneğin 1800'lerin başında bir neccâr bir günlük kazancıyla 3,7 kıyye koyun eti satın alabilirken 1840'ta ise bu miktar yine 3,7 kıyyedir. Bir işçi için alım gücünün geçen 70 yıl zarfında düşmediğini, hatta bazı periyotlarda arttığını tablodaki günlük alınabilecek un, zeytinyağı ve süt miktarları da doğrulamaktadır.

Tablo 5: 1770-1840 yılları Arasında İstanbul'da Bir Duvarcının (vasıflı işçi) Aldığı Günlük Ücret ve Bu Ücretle Alınabilecek Temel Tüketim Maddelerinin Miktarı

DÖNEM	İSTANBUL'DA BİR DUVARCININ ALDIĞI GÜNLÜK ÜCRET (AKÇE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK KOYUN ETİ MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK UN MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK ZEYTİNYAĞI MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK HALİS SÜT MİKTARI (KIYYE)
1771-1780	75	2,7	7,8	1,6	8,3
1781-1790	85,7	3,1	4,8	1,8	8,2
1791-1800	139,2	3,4	7,8	1,7	8,3
1801-1810	248,7	3,7	7,5	2,1	9,7
1811-1820	333,4	3,4	8,8	1,9	10,3
1821-1830	489,2	3,9	11,6	---	11,6
1831-1840	971,6	3,5	---	2,6	6,9

Tablo 5'te yine vasıflı işçi diye nitelendirilen bir duvarcının 1770-1840 yılları arasında 10'ar yıllık dönemler halinde aldığı günlük ücret miktarı verilmiş ve bu ücretle alabileceği koyun eti ve diğer temel gıda maddelerinin miktarı verilmiştir.¹²¹ Buna göre bir duvarcının geçen 70 yıl zarfında alım gücünde, kısmi dalgalanmalar olsa da ciddi bir düşüşün olmadığı görülmektedir. Hatta 1770'lerde bir duvarcı bir günlük ücretiyle 2,7 kıyye koyun eti alabilirken 1830-40 arası dönemde 3,5 kıyye koyun eti satın alabilmektedir. Bu durum un, zeytinyağı ve halis süt için de benzerlik arz eder. Yani temel tüketim maddeleri ciddi oranda zamlansa da hemen hemen aynı oranda işçi ücretlerine de zam gelmiştir. Yani devlet yüksek fiyatlar karşısında ele aldığımız meslek grubunun ezilmesine müsaade etmemiştir.

120 Pamuk, 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 194-195.

121 Pamuk, 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 194-195.

Tablo 6: 1770-1840 yılları Arasında İstanbul'da Bir İrgatin (Düz işçi) Aldığı Günlük Ücret ve Bu Ücretle Alınabilecek Temel Tüketim Maddelerinin Miktarı

DÖNEM	İSTANBUL'DA BİR İRGATIN ALDIĞI GÜNLÜK ÜCRET (AKÇE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK KOYUN ETİ MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK UN MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK ZEYTİNYAĞI MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK HALİS SÜT MİKTARI (KIYYE)
1771-1780	30	1,1	3,1	0,6	3,3
1781-1790	46,6	1,7	2,6	1	4,4
1791-1800	60	1,5	3,3	0,7	3,6
1801-1810	142,9	2,1	4,3	1,2	5,6
1811-1820	240,8	2,5	6,4	1,3	7,4
1821-1830	387,5	3,1	9,2	---	9,2
1831-1840	840	3	---	2,3	6

Tablo 7: 1770-1840 yılları Arasında İstanbul'da Bir Rençberin (Düz işçi) Aldığı Günlük Ücret ve Bu Ücretle Alınabilecek Temel Tüketim Maddelerinin Miktarı

DÖNEM	İSTANBUL'DA BİR RENÇBERİN ALDIĞI GÜNLÜK ÜCRET (AKÇE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK KOYUN ETİ MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK UN MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK ZEYTİNYAĞI MİKTARI (KIYYE)	BİR GÜNLÜK ÜCRETLE ALINABİLECEK HALİS SÜT MİKTARI (KIYYE)
1771-1780	48,7	1,8	5,1	1	5,4
1781-1790	67,1	2,4	3,8	1,4	6,4
1791-1800	85,6	2,1	4,8	1,07	5,1
1801-1810	157	2,3	4,7	1,3	6,1
1811-1820	201,4	2,1	5,3	1,1	6,2
1821-1830	310	2,4	7,3	---	7,3
1831-1840	535,2	1,9	---	1,4	3,8

Tablo 6 ve Tablo 7' de ise Şevket Pamuk'un düz işçi diye belirttiği bir ırgat ve bir rençberin aldığı günlük ücret ve bu ücretle ne kadar koyun eti ve diğer gıda ürünlerini satın alabileceği verilmiştir.¹²² Geçen 70 yıllık süre zarfında ırgat ve rençberin alım gücünün düşmediği kısmi dalgalanmalar olsa da alım gücünün arttığı görülmektedir. Bu durum hem koyun eti hem de diğer ürünler için aynıdır. O halde ele aldığımız ikisi vasıflı ikisi düz işçi olan dört meslek grubunun paranın değer kaybı ve hızlı fiyat artışları karşısında alım gücünün düşmediği sonucu çıkarılabilir. Ancak bu bilgidен hareketle tüm İstanbul halkının alım gücünün

122 Pamuk, 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 194-195.

düşmediği hatta kısmen arttığı sonucuna ulaşmaktan imtina etmek gerekir. Farklı meslek ve esnaf gruplarında buna tezat oluşturabilecek sonuçlara ulaşılabilir. Kaldı ki bazı temel gıda maddelerinde devlet halkın ezilmesine müsaade etmese de gıda maddeleri dışındaki tüketim maddeleri ve hizmet sektörüne yönelik harcamalarda alım gücünün düşmüş olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bizim bu bilgilerden çıkarabileceğimiz sonuç devletin artan gıda fiyatları karşısında halkın ezilmesine müsaade etmediğidir. En azından belli meslek gruplarında durum böyledir. Ancak bu durumun tüm İstanbul halkı için geçerli olup olmadığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Bizim ele aldığımız dört işçi grubu İstanbul halkı içerisinde sadece bir kesitten ibarettir.

SONUÇ

1770'lerden 1840'lara kadar İstanbul'da koyun fiyatlarını odağına alan bu çalışmada anlamlı bulgulara ulaşmak amacıyla ücretler de dikkate alınmıştır. Araştırmanın önemli tespitlerinden biri, dönem boyunca koyun etinin, 10 katı aşan bir artış göstermiş olmasıdır. Oysa aynı dönemde genel fiyatlardaki artış, yaklaşık 7 katla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla koyun etindeki fiyat artışının fiyatlar genel ortalamasının üstünde seyrettiği anlaşılmaktadır. Bu bulgu kıymetli olmakla birlikte, fiyat artışlarının toplum üzerindeki etkisini doğru anlamaya imkân vermediğinden incelenen dönemdeki fiyat artışlarıyla ücret artışları karşılaştırılmıştır. Dönem boyunca neccâr ve duvarcı ustası gibi hizmet sektöründe çalışan kimselerin ücretlerindeki artışla, esas aldığımız sicildeki dört malın (et, un, zeytinyağı ve süt) fiyatlarındaki artış ortalaması hemen hemen aynı düzeyde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu iki usta grubunun alım gücünün sabit kaldığını söylemek mümkündür. İnşaat çalışanları arasında ırgat ve düz işçilerin ücretleri ise, yukarıda sözü edilen ustalara göre daha fazla artmış görünmektedir. Dolayısıyla bu grupların dönem içinde alım güçlerinin arttığı gözlenmiştir.

Sonuç olarak verimliliğin düşük, nakliye imkânlarının sınırlı olduğu bu dönemde devletin en temel ödevlerinden biri, halkın ihtiyaç duyduğu temel tüketim maddelerinin piyasada bol ve dolayısıyla uygun fiyatla bulunmasını sağlamaktır. Sosyal devlet olmanın bir diğer yönü de, fiyatlardaki genel artış düzeyiyle ücretler arasında uyumluluk üretmek, fiyatlardaki artış oranının ücret artış oranının üzerine çıkmamasına gayret etmektir. Bu anlamda incelenen dönemde devletin fiyat ve ücret politikasının hem üreticiyi/esnafı hem de tüketiciyi kollayan bir yanı olduğu söylenebilir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri:

- Bab Mahkemesi Şer'îye Sicili (1077)*. İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 3.
İstanbul Şer'îye Sicil Defteri (1190-1273). İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 201.
İstanbul Şer'îye Sicili Defteri (1138-1151). İSAM, Kadı Sicilleri Kataloğu, 24.
Manisa Şer'îye Sicil Defteri (1056). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meşihat, 90.

2. Araştırma-İnceleme Eserleri:

- Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu, Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Bilgin, Arif. "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'un İktisadi Yönetimi". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Siyaset ve Yönetim-2, Demografi*. ed. Coşkun Yılmaz. 174-180. İstanbul: İSAM, 2015.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı 1453-1650*. İstanbul: kitabevi Yayınları, 2004.
- Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Yayınevi, 2005.
- Güçer, Lütfi. "XVI. yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 13/1-4 (1952), 79-98.
- Güran, Tevfik. "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839)". *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*. İstanbul: Eren Yayınevi, 1998.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Hidrellez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/313-315, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Pamuk Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan. 43 (1987), 111-150.
- Uzun, Ahmet. *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1857)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

Reflections of Ottoman Studies: A Contextual Analysis of University Education in Bangladesh

OSMANLI
ARAŞTIRMALARININ
YANSIMALARI:
BANGLADEŞ'TE ÜNİVERSİTE
EĞİTİMİNİN BAĞLAMSAL BİR
ANALİZİ

MD ANISUR RAHMAN*

ABSTRACT

The main aim of this paper is to explore the current situation of Ottoman studies in the universities of Bangladesh. It surveys the first-hand data showing that universities' interest in this field and investigates course-contents of the different universities of Bangladesh in which Ottoman history being introduced. Accordingly, the primary sources in doing so are syllabi, curriculum, course packages, and research publications of the Bangladeshi academic environment, which are also the basis of the study's conceptual framework. The article follows a holistic approach via describing and analyzing the topic through primary and secondary sources. It also compares and interprets the data with building a cause-effect relationship of the phenomenon. It, finally, presents recommendations regarding the prospects of Ottoman studies in Bangladesh.

Keywords: Bangladeshi academia, Ottoman studies, Turkey, Content analysis, Publications.

ÖZ

Bu makalede, Bangladeş üniversitelerindeki Osmanlı araştırmalarının mevcut durumu konu edilmektedir. Çalışmada ilk olarak üniversitelerin Osmanlı araştırmalarına ilgisini gösteren veriler tespit edilmekte ve sonrasında, Osmanlı tarihi çalışmalarının yer bulduğu üniversitelerin ilgili ders içerikleri incelenmektedir. Araştırmanın birincil kaynakları, aynı zamanda çalışmanın kavramsal çerçevesinin de temelini oluşturan ders özetleri, program müfredatları ve Bangladeş üniversitelerinde Osmanlı tarihi alanında üretilen yayınlardır. Makale, olguyu birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden tanımlayıp analiz eden bütüncül bir yaklaşım benimsemektedir. Ayrıca söz konusu veriler neden-sonuç ilişkisi içinde karşılaştırılmakta ve yorumlanmaktadır. Çalışmada son olarak, Bangladeş'teki Osmanlı araştırmalarının geleceği hakkında bazı öngörü ve öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bangladeş akademisi, Osmanlı çalışmaları, Türkiye, İçerik analizi, Yayınlar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 26 Temmuz 2021 | Date Received: 26 July 2021
Kabul Tarihi: 9 Ekim 2021 | Date Accepted: 9 October 2021

ATIF | CITATION

Rahman, Md Anisur. "Reflections of Ottoman Studies: A Contextual Analysis of University Education in Bangladesh", *Kadim* 2 (October 2021), 91-111.

* Assistant Professor, Department of Islamic History and Culture, Faculty of Arts, Jagannath University, Dhaka, Bangladesh. Ph.D. Fellow, Department of History, Institute of Social Science, Sakarya University, Sakarya, Turkey. E-mail: md.rahman@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0704-990X.

INTRODUCTION

The establishment of Dacca University (henceforth the University of Dhaka) in 1921 was a turning point for the development of higher education in Bangladesh. In subsequent decades, three major public universities were founded in Chittagong, Rajshahi, and Jahangirnagar, through which Muslim middle class emerged and the Bangladesh society became enlightened. The numbers of such institutions gradually raised to forty-six public and one hundred and seven private universities in which some universities include Ottoman history courses in their undergraduate and graduate curricula. In this regard, this research would allow us to get a general overview of Ottoman studies in higher education of Bangladesh including the engagement of researchers, professors, and intellectuals who write research articles, books and accordingly pursue Ph.D. degrees in this field. The paper also evaluates the literature produced by Bangladeshi academicians. Students' and researchers' fascination with studying Ottoman history for its wider context, the Turkish language is an obstacle since most people do not know it. This problem is partly because of the scarcity of works on Ottoman history written in Bangla. Finally, this article surveys the development and limitations of Ottoman studies in Bangladesh, and it presents some recommendations.

Bengal's Connectivity with Turkey: Historical Legacies and Its Continuity

Islamic life and legacy have influenced many spheres of Bengali life starting with the Turkish and Muslim conquests in the early thirteenth century. The following three centuries are regarded as the most constructive period in Bengal's history since the Bengali state and identity had developed in that period. For instance, known as '*Shah-i-Bangal*' (King of Bengal), Shamsuddin Ilyas Shah (d.1358) was the first Muslim ruler who united the whole Bengal.¹ The Turkish presence intensely influenced the Bengali language, art, culture, literature, justice, and administration. The mobility of Turkish artists, administrators, artisans, Muslim *Ulema* (theologist), and people of different professions from Central Asia and Afghanistan shaped the Muslim civilization in Bengal.² Muslim cultural integrity continued and was influenced later by the Mughals. Unfortunately, Muslim identity and cultural heritage fell into crisis in the mid of the eighteenth century because of the British colonial rule, which continued till 1947. Against the cycle of imperialist rule Bengali Muslim show their inclusive sympathy towards the Ottomans, and they vehemently denied British conspiracy towards Khilafat. However, Bengal's relation with Turkey was continued, and its reflections can be seen in the writings of Kazi Nazrul Islam, the national poet of Bangladesh. Since the independence of Bangladesh in 1971, Turkey and Bangladesh have increased the mutual understanding and cooperation to make economic, commercial, educational, and cultural connectivity. Some universities of Bangladesh have opened courses in Ottoman history since the 1920s; as a result, the new generation has bridged a good intellectual interaction with Turkish history and civilization. In recent years, Turkish drama serial like; *Kuruluş Osman*, *Diriliş Ertuğrul*, *Muhteşem Yüzyıl* and *Payıthat Abdülhamid* has been telecasted

1 Abdul Karim, *Banglar Itihas: Sultani Amol [History of Bengal Sultanate Period]* (Dhaka: Jatiyo grantho Prokashon [National Book Publishing], 1999), 73.

2 Richard M Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760 A.D.* (Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 1993), 21.

with popular image in Bangladeshi television channels which created a good perception of Bangladeshi mass towards Turkey.

Ottoman Studies at the Universities of Bangladesh: A Case-Study

Following western academia, modern education system was introduced and developed in Bangladesh, during the British colonial rule in which Bengali scholars played a vital role. British Government in India established the Dhaka University in 1921, and within a decade, it became the pioneer institution in East Bengal (present-day Bangladesh). On the eve of founding the University of Dhaka, the Department of History was one of the twelve teaching departments with eminent historian Dr. Ramesh Chandra Majumder as Professor and Chairman. Islamic History was incorporated in the undergraduate and graduate curriculum of this department in 1929 that was a significant development to study and research Muslim history and civilization in Bangladesh. In the context of Islamic History, Ottoman history came to touch in the department's syllabus. Later in 1948, a fully-fledged Department, Islamic History and Culture was established under the Faculty of Arts, the breakthrough initiative to study and research the emergence of Muslim identity and its development in Bengal and the beyond.

From the very beginning of its inception, the Department of Islamic History and Culture offered comprehensive undergraduate and graduate programs in the political, socio-economic, and cultural history of the Muslim world. The Master's syllabus of this department is designed into three separate domains; Group A- "History of the Modern Muslim States," Group B- "Socio-Economic History of Medieval Muslim States," and Group C- "History of Muslim Art and Archeology" of which first domain covers the modern history of the Muslim world including Ottoman history and the history of Turkish Republic. A course entitled "Turkey and the Balkan Muslim States since 1774" through which critical phases of Ottoman history after the treaty of '*Küçük Kaynarca*'; especially Ottoman-Europe relation, modernization in the Empire, the Eastern Question, Balkan Wars, and Ottoman's engagement in the First World War are being widely taught. This course critically examines the end of the Caliphate, the rise of the Modern Republic of Turkey and its political developments. In addition, the crisis of Turkish democracy and military engagement in Turkish politics, consequently the military coup of 1960, 1971, and 1980 is analyzed. The second domain covers the history of the medieval period of Islam under which there is a course on 'Socio-cultural and Economic History of Muslim World: Arab World, Turkey, Iran and Central Asia (Since 1517)'. Within the scope of this course, a brief account of the social phenomenon under the Ottoman rule, especially the *Millet system*; Ottoman reforms in the era of *Tanzimat*, conflicts of Islam, and secularism have been interpreted. Accordingly, the last domain covers the Muslim's contribution to world art and archaeology through the study of architectural remains and other available visible sources. Within its contexts, Ottoman art, architecture, and archaeology get special attention. Ottoman mosque architecture in the early era and its changing style after the conquest of Constantinople, especially the architectural dexterity of *Mimar Sinan*, Ottoman miniature painting, and its influences in world art is studied.³ The

3 Department of Islamic History & Culture, *Syllabus for Masters in Islamic History and Culture* (Dhaka: University of Dhaka, 2011).

Department of Islamic History and Culture offers a course on Ottoman history as ‘History of the Ottomans’ at the undergraduate level. This course has been designed to provide a general idea of Ottoman history, from the establishment of this dynasty in 1289 to the fall of the Ottoman Sultanate and Caliphate in 1924.

The Department of History, University of Dhaka has introduced a course on ‘West Asia in Modern Times’ at the undergraduate level in which modern Turkish history is precisely taught as a part of West Asian history. At the graduate level, the Department of History has three distinct branches. Among the three branches, Group-C has been designed as ‘international history’ in which there is a course entitled “West and Central Asia in Modern Times (Selected Topics)” where some particular issues like the domestic policy of Turkey after Mustafa Kemal Atatürk, external relation of Turkey, especially with Western countries, has given specific emphasis.⁴

As the second public university of Bangladesh, Rajshahi University was established in 1953 and started its academic functions from the session 1954-55 by eight Departments, as the Department of History was one of them. Islamic History was a part of the History Department from its very inception, and in November 1956, Islamic History and Culture emerged as a full-fledged department under the Faculty of Arts.⁵ From the very beginning Ottoman history was incorporated significantly of those departments. As we have found three particular branches in Masters level curricular in the department of Islamic History and Culture, University of Dhaka; its reflection can be seen in the curricular of Rajshahi University as well. Statistics show that the Department of Islamic History and Culture, Rajshahi University has four specialized branches in graduate-level which have been designed as Group-A: Politico-Economic and Intellectual History of Islam, Group-B: Middle-East in Modern Times, Group-C: Muslim Art and Archaeology, and Group-D: South and South-East Asia in Modern Times. Among these branches Group-B is specialized in Middle East history. The specific aspects of Turkish history like Ottoman-Europe relation; more specifically Franco-Ottoman, Anglo-Ottoman, Russo-Ottoman relations along with the crisis of the Ottoman history like Eastern Question, Greek War of Independence, Crimean War, Balkan Wars and involvement of Turkey in the First World War has been included as the subject-matter in this course. The significant phenomenon of Turkish histories like Ottomanism, Pan-Islamism, Pan-Turanism, Turkism, Nationalism, and Secularism has been introduced in the syllabus. The political development of modern Turkey, political leadership, parliamentary government and democracy, political transformation, military in the politics, and ethnic crises like Kurds and Armenians are critically studied. In Group-C, Ottoman art and architecture are taught in the contexts of Muslim art and archeology.⁶ The Department of Islamic History and Culture offers three courses on Ottoman history at the undergraduate level. The aim of these courses is to teach the students about the fundamental history of the Ottoman Empire, from 1289-1919. These courses discuss almost all remarkable aspects relating to the emergence of the Turkish Republic as a result of the successful nationalist movement following World War I, dooming the European conspiracy. It explains modernizing policy under Mustafa Kemal;

4 Department of History, *Curriculum of the Department of History* (Dhaka: University of Dhaka, 2018).

5 Rajshahi University (RU), “www.ru.ac.bd & ru.ac.bd/IHC/” (Access 01 May 2021.)

6 Department of Islamic History and Culture, *Curriculum for M A Final Year Session 2019-2020* (Rajshahi: University of Rajshahi, 2019).

political, socio-economic and cultural development of Turkey. Furthermore, Turkish politics, democratic phases and military engagement in politics with its far-reaching consequences are reviewed. Moreover, the recent development of Turkey is also given more emphasis with an evaluation of the Turkish role in the regional and international arena.⁷

The History Department of Rajshahi University offers two courses relating to Ottoman history at the undergraduate level. The course entitled 'History of West and Central Asia, 1258-1774' has been designed to focus on the rise, expansion, characteristics, and the collapse of the Ottoman Empire. Generally, by reading this course, students can get an idea about the geographical features of West and Central Asia, the origin of Mongols, Ilkhanids, Mamluks, and Ottomans as well. Another course entitled 'History of West and Central Asia, 1774-1945', deals with Ottoman history's significant part revealing interactions with European powers. In addition, Ottoman modernization, the crisis in Ottoman history, for instance, Eastern Question and Empire's participation in the First World War, subsequently breakup of the Ottoman Sultanate, and rise of the nation-state have been discussed here. The politico-socio-economic and cultural development of Republican Turkey till 1945 has been focused on this course.⁸ The department has two particular branches at the graduate level, of which Group-B; incorporates a course on 'West Asia and World Politics since 1945'. The course has explored the history of the modern Middle East, rise of the nation-state, geopolitics of the Middle East and Arab-Israel conflict along with Turkish experiments of democracy, political parties, the rise of Islamic parties, foreign policy, mainly Turkish role in West Asia along with world politics have been evaluated.⁹

The University of Chittagong was established in 1966 as the third public university of Bangladesh in the port city of Chittagong. The Department of History was opened at the time of inaugurating the university. This department offers a course on Ottoman history at the undergraduate level as 'History of West Asia, (1258-1919), through which students can get a good idea about the rise of the Ottomans, their administration, politics, military reforms, justice, the crisis of Ottoman history in the nineteenth century, the rise of nationalism, and the fall of the Caliphate.¹⁰ There are three individual branches at the graduate level, Group-C entitled 'Contemporary History and International Affairs' in which a course 'History of West Asia in Modern Times' is offered. Under this course, the modern historical phenomenon of the Middle East is discussed along with some particular aspects of Ottoman history, for instance, the European approaches towards Turks, Turkey as the sick man of Europe, Treaty of Severs and Lausanne, abolition of the Sultanate and Caliphate, *Kemalism*, Turkish foreign policy, Turkish participation in the First and the Second World War, and democratic advancement of Turkey.¹¹

In 1978, the Department of Islamic History and Culture was established at Chittagong University. It is assumed that with the establishment of the Department of Islamic History and Culture; a new episode was opened to study the history of the Muslim world. Although

7 Department of Islamic History and Culture, *Curriculum for B. A. Hon's Session 2019-2020* (Rajshahi: University of Rajshahi, 2019).

8 Department of History, *Curriculum for BA Hon's Session 2019-2020* (Rajshahi: University of Rajshahi, 2019).

9 Department of History, *Curriculum for M A Final Year Session 2019-2020* (Rajshahi: University of Rajshahi, 2019).

10 Department of History, *Syllabus B A Hon's Session 2020-2021* (Chittagong: University of Chittagong, 2020).

11 Department of History, *Syllabus M A Final Year Session 2020-2021* (Chittagong: University of Chittagong, 2020).

officially, there are three distinguished branches at the graduate level but the department only offers courses on modern history, while in their Master's program, a course entitled 'Contemporary History of Turkey, Palestine, and Jordan' is offered. This course describes the political, diplomatic and military history of Turkey. In addition, the modern phenomenon of Turkish history, for instance, the First World War and Turkey, *Kemalism*, Turkish foreign policy, democratic advancement of Turkey, Turkey's engagement in NATO, and the military coup of 1960, are studied.¹² There are two courses on Ottoman history at the undergraduate level as 'History of the Ottoman Turks (1288-1788) and History of the Ottoman Turks (1789-1924)'. Both the courses smeared in detail about the fundamental aspects of Ottoman history, society, culture, justice, administration, economy, army, reforms, treaty, conquest, trade and commerce, foreign relation, the crisis of the Empire, and finally, the downfall of the Ottoman Sultanate and Caliphate.¹³

Jahangirnagar University was established as the fourth public university of Bangladesh in 1970, in which the History Department was one of the inaugural departments. There is a course on Ottoman History in this department entitled 'History of West Asia (From 1453-1945 A.D.)'. Under this course, some selected topics of Ottoman history are visualized especially social conditions of the Ottomans during the French Revolution, Ottoman's territorial expansion, reforms of the Ottomans in the era of *Tanzimat*, problems of Ottomans with peripheral provinces like the Greek War of Independence, Syrian invasion and Muhammad Ali, Russia and the Eastern Question, Western ideas which shackled the Ottomans, like Neo-Ottoman, Constitutional Movement of 1868, Pan-Islamism and Young Turk Movement. At the graduate level, there is a course as 'West Asia and Contemporary World' in which the position of Turkey is determined in the context of the modern political history of the Middle East.¹⁴

Islamic University was established at Kushtia, Bangladesh, as the major international theological center in 1979, at which the Department of Islamic History and Culture came into being in 1991.¹⁵ The department has three branches in the Master's program: A) Socio-Economic and Cultural History of Islam B) Middle-East in Modern Times C) Muslim Art and Archaeology. Among these three branches; group-B offers a particular course on Ottoman and Balkan history namely 'Turkey and the Balkan Muslim States in Modern Times' and in this course, the modern phenomenon of Turkish history, especially modernization of the Ottoman Empire, the crisis of the Ottoman Empire in the late nineteenth century, the First World War and Turkey, reforms of Mustafa Kemal Ataturk, democracy, military in Turkish politics, Turkey and NATO are interpreted. Group-C has been designed to know Muslim art and architectural history in which Ottoman arts and architecture gets a particular concern.¹⁶ At the undergraduate level, there is an introductory course on Ottoman history as 'History of the Ottoman Turks till 1924', in which almost 635 years of Ottoman rule has been elaborately discussed.

12 Department of Islamic History and Culture, *Syllabus M.A Final Year Session 2019-2020* (Chittagong: University of Chittagong, 2017).

13 Department of Islamic History and Culture, *Syllabus for B.A. Hon's Session 2019-2020* (Chittagong: University of Chittagong, 2017).

14 Department of History, *Curriculum* (Savar: Jahangirnagar University, 2017).

15 Islamic University (IU), "iu.ac.bd" (06 May 2021.)

16 Department of Islamic History and Culture, *Curriculum* (Kushtia: Islamic University, 2019).

One of the oldest and largest educational institutions of Bangladesh, Jagannath College, was declared as a public university in 2005 situated in the capital Dhaka.¹⁷ From the beginning of this university, Islamic History and Culture is one of the distinguished departments under the faculty of Arts. This department also has specialized branches in the Master's program which is streamlined to form three groups, each having distinct themes-Group A: Modern Muslim States, Group B: Sociological History of Islam, Group C: Islamic Art and Archaeology. In Group-A, a course has been enlisted on Ottoman history as 'Turkey and the Balkan Muslim States since 1774'. This course has been designed from the treaty of '*Küçük Kaynarca*', and its overall subject-matters are very important to know modern world history in the context of Ottoman modernization. Rather constitutional development of Ottomans, the influence of Ottoman intellectuals in politics and society, Crimean War, Cretan war, Bulgarian Atrocities, treaties like San Stefano, Berlin, Sevres, Lausanne, Nationalist movements- Ottomanism, Pan-Islamism, and Pan-Turkism have got special concern in this syllabus. In addition, the abolishment of the Ottoman Caliphate and Sultanate and the rise of the modern Republic of Turkey are significant parts of this course. Furthermore, the political development of modern Turkey after the fall of the Caliphate, especially Turkish political advancement from one-party democracy to multi-party democracy and Coup d'état in 1960, 1971, and 1980 have been included in the syllabus. Moreover, Turkey's bilateral developments, such as joining NATO and EU, the prospect of democracy, economic and technological development are specified. In Group-B, a course has been designed as 'Development of Muslim Political Thought and Institution Classic, Medieval and Modern'. In this course, the political thought of Mustafa Kemal Atatürk is determined and compared with other prominent Muslim political thinkers. In Group-C the department offers courses on Muslim art and archeology where Ottoman art and architectural history are elaborately studied, including Ottoman miniature painting, its themes, style, and prominent Turkish artists on a large scale. This department offers an introductory course on Ottoman history at the undergraduate level, as 'History of the Ottoman Turks from 1300 C.E. to 1924' to represent a general idea of Ottoman history.¹⁸

The Department of History of Jagannath University was also established in 2005. This department offers a course at the undergraduate level on West Asian history in which some selected facts of Ottoman history from the era of Sultan Suleiman to the Young Turks movement are accounted. History Department has three specialized branches in Masters and in group-C contemporary world history is taught. This group represents a course on 'West and Central Asia in Modern Times' focusing some selected topics on West Asian states. In this course, the domestic policy of Turkey after *Mustafa Kemal* and aspects of Turkish foreign policy are investigated.¹⁹

Khulna University was founded in 1991 and the Department of History and Civilization was opened in 2017 under the school of Arts and Humanities. This department offers an introductory course on Ottoman history at the undergraduate level. Its subject matter is very comprehensive, which overviews the historical background of founding the Ottoman

17 Jagannath University (JnU), "jnu.ac.bd" (Access 16 May 2021.)

18 Department of Islamic History and Culture, *Syllabus for Honours and Masters* (Dhaka: Jagannath University, 2018) & Md. Anisur Rahman (ed.) *Students Handbook, Bachelor of Arts (Honors): 4 Years Program and MA 1 Year Program* (Dhaka: Department of Islamic History and Culture, Faculty of Arts, Jagannath University, 2018), 9-19.

19 Department History, *Syllabus for Honours and Masters* (Dhaka: Jagannath University, 2019).

Empire, its expansion policy, Ottoman-Europe relation, fall of the Ottoman Empire, the rise of modern Turkey, Kemalism and political development of the republic, democracy, and the military coup of 1960.²⁰

As an affiliating university, the National University of Bangladesh was established on 21 October 1992 to impart undergraduate and graduate education through its nearly 2300 affiliated colleges. It includes 275 Government Colleges and 2000 Non-government Colleges, of which more than 770 colleges provide graduate education among 2.8 million students throughout the country.²¹ Department of History and the Department of Islamic History and Culture have existed in most of graduate-level colleges. In the undergraduate syllabus, the Department of History has acquainted a course on Ottoman history named 'History of West Asia 1560-1914', and under this course, Ottoman History from 1560-1914 is indoctrinated. There is a course at the graduate level as 'West and Central Asia in Modern Times', in which modern Turkish history is pretended.²² The department of Islamic History and Culture of this university offers an elementary course on Ottoman History at the undergraduate level in which itemized ottoman history, culture, society, politics, bureaucracy, administration, law and order, justice, war and treaty, foreign relation, Ottoman modernization, Easter Question, Empires' engagement in the First World War and finally fall of the Ottoman Empire are descriptively discussed. In addition, at the graduation level, two courses are adopted focusing on the modern republican history of Turkey and Ottoman architectural history.²³

To provide open and distance learning among the masses (young and age-old who are fall of students); Bangladesh Open University was established on 21 October 1992.²⁴ History is one of the leading departments at the School of Social Science, and this department has introduced two courses in Masters and a course at the undergraduate level about the History of West Asia in which Ottoman history is taught based on some selected topic.²⁵

At present there are 107 private universities of Bangladesh, among them only in the Asian University of Bangladesh; there is a full-fledge Department as 'Islamic History and Civilization', which started its academic functions in 2005 under the faculty of Arts. There are two courses on Ottoman history at the undergraduate level, and a course on the Ottoman history and modern Turkey is offered in the graduate syllabus.²⁶

Statistics show that there are forty-six public universities of Bangladesh among them, four is Agriculture University, one is Veterinary and Animal Sciences University, five is Engineering and Technology University, eleven is Science and Technology University, one Textile University, one Aviation and Aerospace University, one Maritime University, one Medical University and the rest seventeen are General Public University.²⁷ Among

20 Khulna University (KU), "www.ku.ac.bd" (Access 07 May 2021.) & History and Civilization Discipline, *Syllabus for Honours* (Khulna: Khulna University, 2017).

21 National University (NU), "nu.ac.bd", (Access 15 May 2021.)

22 Department of History, *Syllabus for Hon's and Master* (Gazipur: National University, 2014).

23 Department of Islamic History and Culture, *Syllabus for Hon's and Master* (Gazipur: National University, 2009).

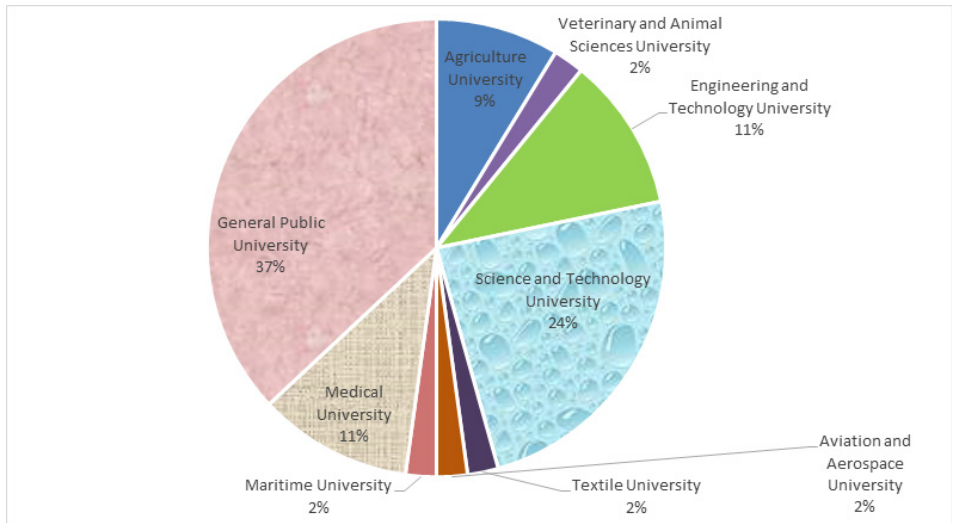
24 Bangladesh Open University (BOU), "bou.edu.bd" (Access 12 May 2021.)

25 School of Social Science, *Students Handbook, Bachelor of Arts (Honors): 4 Years Program, History* (Gazipur: Bangladesh Open University, 2019), 14-50.

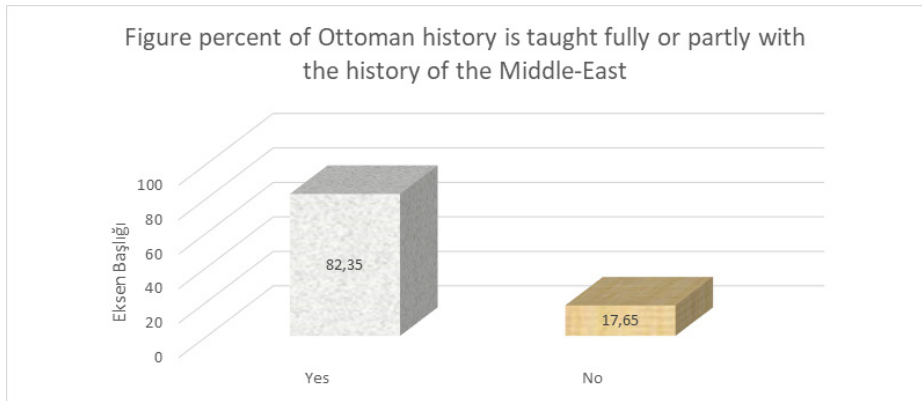
26 Asian University of Bangladesh (AUB), "aub.edu.bd" (Access 13 May 2021.) & Asian University of Bangladesh, *Student Hand Book* (Uttara: Asian University of Bangladesh, 2007), 93-106.

27 University Grants Commission (UGC), "<http://www.ugc-universities.gov.bd/public-universities> and <http://www.ugc-universities.gov.bd/private-universities>" (Access 14 May 2021.)

seventeen General Public Universities of Bangladesh, Islamic History and Culture exist only in five Public Universities as the full-fledged department in which Ottoman History and Civilization is taught broadly. In fourteen universities, the Department of History exists in which Ottoman history is introduced fully or partly with the history of the Middle-East and West Asia. It would be worthwhile to mention that the department of Islamic History and Culture is one of the leading departments which promote the history, culture, civilization, and heritage of the Muslim world. As a vital part of Muslim civilization and cultural history Ottoman studies is consistently recognized as one of the essential areas of research for the teachers and students of Islamic History and Culture.

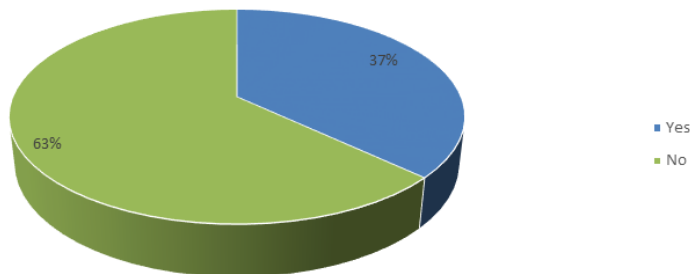

This graph represents the categories of different universities in Bangladesh

This graph presents the status of Ottoman studies as a part of Middle East history in Bangladesh academia.

Figure Percentage Distribution of Department, Islamic History and Culture among the public universities of Bangladesh

This graph represents the status of Islamic History and Culture Department at the universities of Bangladesh, in which Ottoman history is comprehensively studied.

Contents Experiments of the Ottoman History in Bangladesh Academia

Describing the contents of Ottoman History in Bangladesh, we can notify the following perspectives in the undergraduate syllabus of Islamic History and Culture. The course is designed to teach the students a general idea regarding the origin and development of the Ottoman dynasty from 1289 to its fall in 1924. The syllabus covers the significant events of Ottoman history by sequencing the reign of all Ottoman Sultans from *Osman Gazi* to Mehmet VI. The contribution of the Janissaries in the epoch-making battles of the Ottomans, foreign policy of the Empire, Ottoman bureaucracy, especially the role of viziers is comprised in the syllabus. Especial attention is given to the Eastern Question; Greek War of Independence, Crimean War, nationalist movement in the Balkans and treaties with European powers, especially with Russia, England, and France, are evaluated. Ottoman modernization, constitutional movement, the New Ottoman's movements, the Young Turk movement, Ottomanism, Pan-Islamism, Pan-Turkism is integrated into undergraduate syllabus. The Balkan Wars on the eve of the Ottoman's engagement in the First World War is also critically studied. Nationalist Movement, Treaty of Sevres, Treaty of Lausanne, the rise of *Mustafa Kemal, Kemalism*, and politics of modern republic are accounted with great importance. Such course design aims to introduce the learners to the socio-economic, political, cultural, diplomatic, administrative, and military history of the Ottoman Empire.

In graduate, contents are also very comprehensive to understand the modern phenomenon of Ottoman history. The course starts with the discourses of the Ottoman Empire in the eighteenth century. The Ottoman reforms and modernization in Western line from the era of Sultan Selim III (1789-1807) to the reign of Sultan Abdul Hamid II (1876-1909) are speculated. In this respect *Nizam-i-Cedid*, *Sened-i-ittifak*, *Tanzimat Movement*, *Gülhane Hatt-ı Şerif*, *Hatt-ı Hümayun*, Constitution of 1876 are focused. A particular concern is the Eastern Question: The Greek War of Independence, Serbian Uprising, Bulgarian Atrocities, and the Crimean War. Ottoman foreign policy and different treaties like the Treaty of

'*Küçük Kaynarca*', 'Treaty of San Stefano', 'Treaty of Berlin', 'Treaty of Sevres', and 'Treaty of Lausanne' are taught. The constitutional movements in the Empire and the role of the intellectuals like *Ziya Gökalp*, *Namık Kemal*, *Mustafa Fazıl Paşa*, and others are evaluated along with the rise of Young Turks, Ottomanism, Pan-Islamism, and Pan-Turkism. Ottoman Empire's entry in the First World War, the Nationalist Movement, and finally abolition of Sultanate and Khilafat is impended. Modern Republican History of Turkey is studied extensively. The emergence of Republican Turkey, *Mustafa Kemal Atatürk* and *Kemalism*, rise and development of political parties in Turkey, presence of armed forces in politics, *Coup d'état* of 1960, 1971 & 1980, foreign policy of Turkey, Constitutional amendments of 2010, entry of Turkey in EU, regional bodies like Economic Cooperation Organization, Developing-8, Black Sea Economic Cooperation, South-East European Cooperation, and others are also studied. The department also includes lessons in Turkish paintings and architecture, especially the mosque architecture, for instance İznik: Hazi Ozbeks Mosque, Bursa: Mosques of Orhan Ghazi, Ulu Cami, and Yeşil Cami, Edirne: Üç Şerefeli Mosque. Istanbul: Mosques of Fatih, Architecture of Sinan; Şehzade Mehmet Mosque, Süleymaniye Mosque, Mihrimah Sultan Mosque, Sultan Ahmet Mosque (Blue Mosque), Edirne: Selimiye Mosque and others.²⁸ In such a way, the students of the Department of Islamic History and Culture get a broad idea about Ottoman history and civilization. The Department of History of the different universities of Bangladesh offers a course on West Asian history in which Ottoman history and civilization are studied comprehensively, focusing on some selected areas both in undergraduate and graduate syllabus.²⁹

Scholarly publications of Bangladeshi Academician in Ottoman History

Some renowned professors and intellectuals of Bangladesh have written a few valuable books on Ottoman history in Bangla. Most of the books have been enlisted in the syllabus of the Islamic History and Culture and History Department. Students of these departments pursue the following books to know Ottoman history. Statistics show that from 1969 to 2019, almost thirteen books have been published by Bangladeshi academicians. An attempt has been taken to embark on a short review of all the books here.

In 1969 Professor Enam-ul Haque wrote a book on "*Adhonik Iran, Turosko o Mishor*" (*Modern Iran, Turkey and Egypt*). He supplied valuable information about the modern history of Iran, Turkey, and Egypt. In the Turkish part of this book, he discussed the background of the establishment of modern Turkey and gradual political development in the Republican era, especially democracy and military engagement in politics.³⁰ Professor Ashraf Uddin Ahmed, Department of Islamic History and Culture, University of Dhaka, wrote a worthy book on "*Modhojurer Muslim Itibas*" (*History of Medieval Muslim*) in 1976. In his book, Professor Ashraf discussed the origin of Turks, especially Chagatai and Ottomans,

28 This analysis has been made based on the *Syllabus, Curriculum & Student Hand Book* of the Department of Islamic History and Culture of different Universities of Bangladesh.

29 All information has been collected from the *Syllabus, Curriculum & Student Hand Book* of the Department of History of different Universities of Bangladesh.

30 Enam-ul Haque, *Adhonik Iran, Turosko o Mishor [Modern Iran, Turkey and Egypt]* (Dhaka: Bangla Academy, 1969).

along with the rise of the Ottoman dynasty. Wars, pacts, treaties and reforms of the Ottomans had been explored according to the nature of the regimen of the Sultans.³¹ Professor M. Abdul Qader wrote a book on *“Turosker Itihas” (History of Turkey)* in 1978. This book is regarded as a precious compilation of Ottoman history in Bangla. Professor Qader presented here a detailed description of the history of the Ottoman Empire from its establishment in 1289 to the end of the Caliphate in 1924. The significant aspects of Ottoman history; government and politics, administration, revenue, trade and commerce, justice, war and treaty, foreign policy, *Tanzimat*, modernization in the Empire, Ottoman intellectuals and their philosophy, Eastern Questions, Balkan Wars, Ottoman’s participation in the First World War, and the fall of Ottomans have been significantly spoken. Bangladeshi researchers recite this book as one of the essential sources in Bangla about Ottoman history.³² Sofiuddin Juarder, a renowned professor of Islamic History and Culture at the University of Dhaka, conducted two important research studies about Middle East history. His first volume on Middle East history as *“Adhonik Modhoprachho Prothom Khondo” (Modern Middle East Vol.I)*, published in 1978, and second volume as *“Adhonik Modhoprachho Ditiyo Khondo” (Modern Middle East Vol.II)*, in 1987 from Bangla Academy. In these two books, professor Sofiuddin presented a detailed discussion about the discourses of Middle East History. The Ottoman legacy in Middle East history, along with the political development of modern Turkey, has been analyzed in the first volume.³³ Professor Muhammad Ali Asgar Khan; Department of Islamic History and Culture, University of Rajshahi, wrote a book on *“Adonik Torosker Itihas” (History of Modern Turkey)* in 1984. His book is regarded as more authentic and highly informative because he knew the Turkish language and completed his Ph.D. from Ankara University. His book supplies valuable information about the modern history of Turkey, emphasizing the modernization process of the Ottoman Empire and the background history of the foundation of the Modern Republic of Turkey, including *Kemal Atatürk* and his six arrows and later political development of Turkey, the transformation of Turkey from one party Republic to the multi-party Republic. Finally, the military coup of 1960 has been critically analyzed in his book.³⁴

Professor Lutfur Rahman, Department of Islamic History and Culture, Rajshahi University, wrote a worthy book on *“Osmanio Saltanate” (Ottoman Sultanate)* reprinted in 2000. This book supplies valuable information about the foundation of the Ottoman Sultanate and its glory. He focused the reign of all Ottoman Sultans and the nature of their rule, especially treaty, conquest, administration, revenue, justice, and bureaucracy.³⁵ One of the renowned historians of Bangladesh, Professor Emirates of Rajshahi University, A. B. M. Hussain, wrote an important book on *“Moddoprachher Itihas: Ottoman Samrajjo Thake Jatisotta Rasto” (History of the Middle East: From the Ottoman Empire to Nation-State)* in 2011. He wrote this book under a fellowship of the University Grants Commission (UGC)

31 Ashraf Uddin Ahmed, *Modhojurer Muslim Itihas [History of the Medieval Muslims]* (Dhaka: Bangla Academy, 1976).

32 M. Abdul Qader, *Turosker Itihas [History of Turkey]* (Dhaka: Islamic Foundation, 1978).

33 Sofiuddin Juarder, *Adhonik Modhoprachho Prothom Khondo [Modern Middle East Vol.1]* (Dhaka: Bangla Academy, 1978).
Sofiuddin Juarder, *Adhonik Modhoprachho Ditiyo Khondo [Modern Middle East Vol.11]* (Dhaka: Bangla Academy, 1987).

34 Muhammad Ali Asgar Khan, *Adonik Torosker Itihas [History of Modern Turkey]* (Dhaka: Bangla Academy, 1984).

35 Lutfur Rahman, *Osmanio Saltanate [Ottoman Sultanate]* (Dhaka: Islamic Foundation, 2000).

of Bangladesh. It is one of the best researches on Ottoman history in Bangla, and Professor Hussain applied his entire teaching and academic endeavor to write this book. Reading the introductory chapter of this book, a researcher can get an idea about his expertise in Muslim history and civilization. He had profound expertise in Muslim architectural and painting historiography, but at the end of his life, he was able to keep an exigent contribution in Ottoman historiography by composing this book. He critically examined Ottoman history in the Middle East context concerning representing some aspects of the Middle East politics in the first half of the twentieth century. For example, how Arab nationalism emerged in the era of Ottoman decay, and he opined that Middle East crisis is profoundly related to the fall of the Ottoman Sultanate and Caliphate; consequently, British and French were able to occupy Syria, Palestine, Iraq, and very specifically Israel was born in Arab geography. He also discussed the political development of modern Turkey and its influence in the neighboring Arab states.³⁶ The original book of Yahya Armazani *Middle East-Past and Present* was translated in Bangla by Professor Enamul Haque, reprinted in 2008 as “*Moddhopraccho Otit o Bortoman*,” which is regarded as one of the primary sources to know the history of the Middle-East. In this book, a brief history of Turkey has presented.³⁷ Professor Golam Muhammad Rasul, Department of Islamic History and Culture, Rajshahi University wrote a book on ‘*Moddhopraccher Itihas*’ (*History of the Middle East*) reprinted in 2012. This book also purveys much information about the history of the Middle East along with a concise history of Ottomans and modern Turkey.³⁸ Professor Syed Mahmudul Hasan of Islamic History and Culture, University of Dhaka, had expertise in Arab architecture, but at the evening of his life, by using all of his teaching and research experience, had written a book on modern history as “*Adhonik Muslim Bisso: Turosko-Iran-Afghanistan*” (*Modern Muslim World: Turkey-Iran-Afghanistan*) reprinted in 2012. He presented the history of three Muslim countries; Turkey, Iran and Afghanistan. In the first section of this book, the history of modern Turkey in reference to the end of the Caliphate and the political advancement of Republican Turkey has been deeply discussed.³⁹ K. Ali was not a professional historian; he was a lawyer and wrote some books on Islam and Muslim history. Professional historians are reluctant to accept his books due to the lack of reliable sources, but students usually read his books for easy understanding. However, K. Ali wrote a book on Middle East history as “*Moddhopraccher Itihas*” (*History of Middle East*), in which Ottoman history, especially the trends of Ottoman modernization and the background of the decline of the Caliphate, has been presented in chronological order.⁴⁰ Another book on Middle East history as “*Adhonik Juge Poschim Asia*” (*West Asia in Modern Times*) has been written by M. A. Kawser, Associate Professor, Department of History of the University of Dhaka in 2019. In this book, the modern political history of West Asian

36 A B M Hussain, *Moddhopraccher Itihas: Ottoman Samrajjo Thake Jatisotta Rasto* [*History of the Middle East: From the Ottoman Empire to Nation State*] (Dhaka: Bangladesh Bishobidyalay Munjori Commission [University Grants Commission of Bangladesh], 2011).

37 Yahya Armazani, *Middle East-Past and Present*, Trans. Dr. Enam-ul Haque (Dhaka: Jatiyo Grantho Prokasan [National Book Publisher], 2008).

38 Golam Muhammad Rasul, *Moddhopraccher Itihas* [*History of the Middle East*] (Dhaka: Jatiyo Grantho Prokasan, punomurdon, 2012 [Dhaka: National Book Publishing, reprinted, 2012]).

39 Syed Mahmud Hasan, *Adhonik Muslim Bisso: Turosko-Iran-Afghanistan* [*Modern Muslim World: Turkey-Iran-Afghanistan*] (Dhaka: Novel Publishing House, Reprinted 2014).

40 K. Ali, *Moddhopraccher Itihas* [*History of Middle East*] (Dhaka: Azizia Book Dipo., Reprinted 2012).

countries has been presented in which Turkish Republican history depicted. After the end of the Caliphate, how a nation-state was emerged by the leadership of *Mustafa Kemal Atatürk* and his state doctrine, Turkish democracy, and military engagement in Turkish politics have been analyzed in this book.⁴¹ The utmost book on Ottoman history in Bangla has been written by Dr. Mohammad Siddiqur Rahman Khan, Professor, Department of Islamic History and Culture, the University of Dhaka, jointly with M. A. Kawser, Associate Professor of History at the same university as “*Osmani Saltanat Rajniti, Somaj o Sonskriti*” (*Osmani Sultanate Politics, Society and Culture*) in 2019. This book is a bulky volume of Ottoman history in which political discourses and socio-cultural phenomena have been presented. Readers can get a vivid idea about Ottoman history from the foundation to the fall of the Caliphate in 1924, which has been designed within a framework of 16 chapters.⁴²

Besides these books, some historians of Bangladesh have undertaken higher research in Ottoman history in Bangla, English, and Turkish. Professor Muhammad Moezul Islam, Department of History of Rajshahi University, accomplished his coveted Ph.D. from the Department of History, the Ege University of Turkey, in 1994. Under the keen supervision of Professor Tuncer Baykara, Social Science Institute, Ege University, Professor Moezul wrote his Ph.D. dissertation on “*Türkiye’de Yüksek Öğretimin Gelişmesi:1923-1960*” (The Development of Higher Education in Turkey: 1923-1960). Mahmudur Rahman, Associate Professor of the Department of Islamic History and Culture, University of Dhaka, completed his M Phil on *Mustafa Kemal Atatürk* and his research title was “Mustafa Kemal Atatürker Rajnoitik Dorshon” (Political Philosophy of Mustafa Kemal Atatürk) under the supervision of Professor Dr. Mohammad Tawfiqul Haider in 2011. The medium of instruction of his research was in Bangla. Besides this, he wrote some research articles on Turkish history in Bangla.⁴³ Recently some young scholars have also undertaken research in modern Turkish history, for example, Sajib Kumar Banik, lecturer of History, University of Dhaka, has written an article about political Islam in modern Turkey.⁴⁴ However, Bangladeshi historians have a good fascination with Ottoman history. The first woman National Professor of Bangladesh and Professor of the Department of Islamic History and Culture, University of Dhaka; Dr. Sufia Ahmed, who had expertise in 19th and 20th centuries Turkish history, served as Visiting Professor at Bosphorus University, Istanbul from October 1984 to July 1985. In March 1997, the visiting Turkish President, his Excellency Suleiman Demirel, honored her with a personally signed photograph of himself and a citation read by the President at the Turkish Embassy in Dhaka for promoting friendly relation and intellectual contact between Bangladesh and Turkey. She also served as the founder President of the Turkey-Bangladesh Friendship Society (TBFS). The continuation of cooperation can bring a good prospect of exchanging of intellectual discourses between Turkey and Bangladesh.

41 . M. A. Kawser, *Adhonik Juge Poschim Asia [West Asia in Modern Times]* (Dhaka: Itibritto Prokason, 2019).

42 . Muhammad Siddiqur Rahman Khan-M A Kawser, *Osmani Saltanat Rajniti, Somaj o Sonskriti [Ottoman Sultanate Politics, Society and Culture]* (Dhaka: Itibritto Prokashan, 2019).

43 University of Dhaka (DU), “https://www.du.ac.bd/faculty/faculty_details/IHC/1321” (Access 01 July 2021.)

44 Sajib Kumar Banik, “The Rise of Political Islam in Modern Turkey, 1923-1980: Trends and Characteristics”, *Jagannath University Journal of Arts* 8/2 (July-December 2018), 187-206.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

An endeavor has been taken to determine the present status of Ottoman studies in Bangladesh. In conducting this research fundamental sources like the government documents, syllabus, curriculum of the universities, and published works of Bangladeshi academicians regarding Ottoman history have been used. As a result of the presence of Ottoman history in the syllabus and curriculum of Bangladeshi universities, students of the Department of Islamic History and Culture and the Department of History can get a good idea about the contribution of Ottomans in the historical discourses of the human civilizational journey. Statistics show that approximately more than five thousand student graduate from the different universities of Bangladesh with having good knowledge of Ottoman history in every year. To assimilate the knowledge of Ottoman history, Bangladeshi professors and intellectuals from Islamic History and Culture and History Department are keeping vital contributions. The syllabus and curriculum of these departments cover the most significant phases of Ottoman history and modern Turkey. The contribution of Bangladeshi scholars in composing books on Ottoman history has created an opportunity for readers to know Ottoman history in Bangla. Ottoman history, day by day, is going to be a developing interested field by academicians of Bangladesh. However, some limitations can be traced, and in that case, some suggestions would be plausible to increase the further scope of the Ottoman studies in Bangladesh.

There is no Turkish Cultural Centre in Bangladesh in which students, researchers, intellectuals and general people can get excess to know Turkish culture, civilization, and heritage. In that respect, it would be a great leap; the Turkish government can establish a cultural center in Bangladesh to enhance its collaborations as many other countries, e.g., Iran, France, Britain, India, Russia, United States of America, and Germany have been operating their cultural center for disseminating and promoting own language and culture as well. These cultural centers play a vital role in more ways than one to enhance the cultural exchange. Almost all of the general public universities of Bangladesh have a language center in which different language diploma is offered, and in that respect, subsequent embassies always keep direct assistance. The Turkish embassy in Dhaka can take the initiative to open a permanent Turkish language center at any public university in Bangladesh. Knowing Turkish language students and researchers of Ottoman history can be more benefited from utilizing the fundamental sources. Despite having a long tradition of study and research on Ottoman history and civilization in the higher educational institution of Bangladesh, It seems, no research and intellectual exchange collaboration between the countries' universities has existed. In that case, an intellectual exchange program could significantly enhance research and understanding of deeply-rooted relations between the two nations that are largely overlooked. A center of Ottoman studies could be established at the Department of Islamic History and Culture of the any University of Bangladesh through which the academicians of both countries can generate a scope of broad research. Finally, I would suggest a project could be implemented to translate some books of renowned Turkish historians in Bangla that would be conducive to mitigate growing interest on Ottoman understanding.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

1. Journals

Banik, Sajib Kumar. "The Rise of Political Islam in Modern Turkey, 1923-1980: Trends and Characteristics". *Jagannath University Journal of Arts* 8/2 (July-December 2018), 187-206.

2. M Phil/PhD Thesis

Islam, Muhammad Moezul. *Türkiye'de Yüksek Öğretimin Gelişmesi: 1923-1960-The Development of Higher Education in Turkey: 1923-1960*. Izmir: Ege University, Social Science Institute, PhD Dissertation, 1987.

Rahman, Mahmudur. *Mustafa Kemal Atatürker Rajnoitik Dorshon -Political Philosophy of Mustafa Kemal Atatürk*. Dhaka: University of Dhaka, Faculty of Arts, 2011.

3. Published Sources

Ahmed, Ashraf Uddin. *Modbojoger Muslim Itihas [History of the Medieval Muslims]*. Dhaka: Bangla Academy, 1976.

Ali, K. *Moddhopraccher Itihas [History of Middle East]*. Dhaka: Azizia Book Dipo., Reprinted 2012.

Armazani, Yahya. *Middle-East Past and Present*. Trans. Haque, Enam-ul. Dhaka: Jatiyo Grantho Prokasan [National Book Publisher], 2008.

Asgar, Khan Muhammad Ali. *Adonik Torosker Itihas [History of Modern Turkey]*. Dhaka: Bangla Academy, 1984.

Haque, Enam-ul. *Adhonik Iran, Turosko o Mishor [Modern Iran, Turkey and Egypt]*. Dhaka: Bangla Academy, 1969.

Hasan, Syed Mahmudul. *Adhonik Muslim Bisso: Turosko-Iran-Afghanistan [Modern Muslim World: Turkey-Iran-Afghanistan]*. Dhaka: Novel Publishing House, Reprinted 2014.

Hussain, A B M. *Moddopraccher Itihas: Ottoman Samrajjo Thake Jatisotta Rasto [History of the Middle East: From the Ottoman Empire to Nation State]*. Dhaka: University Grants Commission of Bangladesh, 2011.

Juarder, Sofiuddin. *Adhonik Modhobraccho Ditiyo Khondo [Modern Middle East. Vol.11]*. Dhaka: Bangla Academy, 1987.

Juarder, Sofiuddin. *Adhonik Modhobraccho Prothom Khondo [Modern Middle East. Vol.1.]*. Dhaka: Bangla Academy, 1978.

Karim, Abdul. *Banglar Itihas: Sultani Amol [History of Bengal: Sultanate Period]*. Dhaka: Jatiyo Grantho Prokashon [Dhaka: National Book Publishing], 1999.

Kawser, M. A. *Adhonik Juge Poschim Asia [West Asia in Modern Times]*. Dhaka: Itibritto Prokason, 2019.

- Khan, Muhammad Siddiqur Rahman - Kawser, M. A. *Osmani Saltanat Rajniti, Somaj o Sonskriti [Osmani Sultanate Politics, Society and Culture]*. Dhaka: Itibritto Prokashan, 2019.
- Qader, M. Abdul. *Turosker Itihas [History of Turkey]*. Dhaka: Islamic Foundation, 1978.
- Rahman, Lutfur. *Osmanio Saltanate [Ottoman Sultanate]*. Dhaka: Islami Foundation, 2000.
- Rahman, Md. Anisur (ed.). *Students Handbook, Bachelor of Arts (Honors): 4 Years Program and MA 1 Year Program*. Dhaka: Department of Islamic History and Culture, Faculty of Arts, Jagannath University, 2018.
- Rasul, Golam Muhammad. *Moddhopraccher Itihas [History of the Middle East]*. Dhaka: Jatiyo Grantho Prokasan, Punomurdon 2012 [Dhaka: National Book Publishing, reprinted 2012].

4. Government and University Document

- Asian University of Bangladesh. *Student Hand Book*. Uttara: Asian University of Bangladesh, 2007.
- Department History. *Syllabus for Honours and Masters*. Dhaka: Jagannath University, 2019.
- Department of History. *Curriculum for BA Hon's, session 2019-2020*. Rajshahi: University of Rajshahi, 2019.
- Department of History. *Syllabus B A Hon's, session 2020-2021*. Chittagong: University of Chittagong, 2020.
- Department of History. *Curriculum for M A Final Year, session 2019-2020*. Rajshahi: University of Rajshahi, 2019.
- Department of History. *Curriculum of the Department of History*. Dhaka: University of Dhaka, 2018.
- Department of History. *Curriculum*. Savar: Jahangirnagar University, 2017.
- Department of History. *Syllabus for Hon's and Master*. Gazipur: National University, 2014.
- Department of History. *Syllabus M A Final Year, session 2020-2021*. Chittagong: University of Chittagong, 2020.
- Department of Islamic History & Culture. *Syllabus for Masters in Islamic History and Culture*. Dhaka: University of Dhaka, 2011.
- Department of Islamic History and Culture. *Curriculum for B. A. Hon's, session 2019-2020*. Rajshahi: University of Rajshahi, 2019.
- Department of Islamic History and Culture. *Syllabus for B.A. Hon's*. Chittagong: University of Chittagong, 2017.
- Department of Islamic History and Culture. *Curriculum for M A Final Year, session 2019-2020*. Rajshahi: University of Rajshahi, 2019.

- Department of Islamic History and Culture. *Curriculum*. Kushtia: Islamic University, 2019.
- Department of Islamic History and Culture. *Syllabus for Hon's and Master*. Gazipur: National University, 2009.
- Department of Islamic History and Culture. *Syllabus for Honours and Masters*. Dhaka: Jagannath University, 2018.
- Department of Islamic History and Culture. *Syllabus M A Final Year*. Chittagong: University of Chittagong, 2017.
- History and Civilization Discipline. *Syllabus for Honours*. Khulna: Khulna University, 2017.
- School of Social Science. *Students Handbook, Bachelor of Arts (Honors): 4 Years Program, History*. Gazipur: Bangladesh Open University, 2019.

5. Website Sources

- RU, Rajshahi University. "www.ru.ac.bd & ru.ac.bd/IHC/". Access 01 May 2021.
- IU, Islamic University. "iu.ac.bd". Access 01 May 2021.
- JnU, Jagannath University. "jnu.ac.bd". Access 16 May 2021.
- KU, Khulna University. "www.ku.ac.bd". Access 07 May 2021.
- NU, National University. "nu.ac.bd". Access 15 May 2021.
- BOU, Bangladesh Open University. "bou.edu.bd". Access 12 May 2021.
- AUB, Asian University of Bangladesh. "Aub.edu.bd". Access 13 May 2021.
- UGC, University Grants Commission. "<http://www.ugc-universities.gov.bd/public-universities> and <http://www.ugc-universities.gov.bd/private-universities>". Access 14 May 2021.
- DU, University of Dhaka. "https://www.du.ac.bd/faculty/faculty_details/IHC/1321" Access 17 May 2021.

APPENDIX:**A Statistic of the Courses on Ottoman History in Bangladesh Universities**

NAME OF THE UNIVERSITY	NAME OF THE DEPARTMENT	COURSE TITLE	PROGRAM
University of Dhaka	Islamic History and Culture	History of the Ottomans	Undergraduate
		Turkey and Balkan Muslim States since 1774	Graduate
		Socio-cultural and Economic History of the Muslim World: Arab World, Turkey, Iran and Central Asia (Since 1517)	Graduate
		Development of Muslim Architecture in West Asia, Turkey, North Africa and Spain (Since 14th century)	Graduate
		Development of Muslim Painting outside South Asia (Ottoman miniature painting: themes and style, famous Turkish artists is taught here)	Graduate
	History	West Asia in Modern Times	Undergraduate
		West and Central Asia in Modern Times (Select Topics)	Graduate
	University of Rajshahi	Islamic History and Culture	History of the Ottoman Empire, Persia and Afghanistan (1258-1919 A.D.)
Arab States in Asia			Undergraduate
Modern Turkey, Iran, Afghanistan and Central Asian Muslim States Since 1919 A.D.			Undergraduate
Physical and Social Geography of the Middle East			Graduate
European Imperialism and Diplomacy in the Middle East till 1914 A.D.			Graduate
Nationalist Movements in the Middle East			Graduate
Political and Socio-Economic Changes in the Middle East.			Graduate
History		History of West and Central Asia, 1258-1774	Undergraduate
		History of West and Central Asia, 1774-1945	Undergraduate
		West Asia and World Politics since 1945	Graduate

NAME OF THE UNIVERSITY	NAME OF THE DEPARTMENT	COURSE TITLE	PROGRAM
University of Chittagong	Islamic History and Culture	History of the Ottoman Turks (1288-1788 A.D.)	Undergraduate
		History of the Ottoman Turks (1789-1924 A.D.)	Undergraduate
		Contemporary History of Turkey, Palestine and Jordan	Graduate
	History	History of West Asia (1258-1919)	Undergraduate
		History of West Asia in Modern Times	Graduate
Jahangirnagar University	History	History of West Asia (From 1453-1945 A.D.)- Selected Topic	Undergraduate
		West Asia and Contemporary World- Selected Themes	Graduate
Islamic University	Islamic History and Culture	History of the Ottoman Turks till 1924	Undergraduate
		Turkey and Balkan Muslim States in Modern Times	Graduate
Jagannath University	Islamic History and Culture	History of the Ottoman Turks (1300-1924)	Undergraduate
		Turkey and Balkan Muslim States since 1774	Graduate
		Development of Muslim Architecture in West Asia, North Africa and Spain	Graduate
	History	History of West Asia (Selected Topics)	Undergraduate
		West and Central Asia in Modern Times (Selected Topics)	Graduate
Khulna University	History and Civilization	History of the Ottoman and Modern Turkey since 1299 A.D.	Undergraduate
National University	Islamic History and Culture	History of the Ottomans up to 1924	Undergraduate
		History of Turkey, Iran and Afghanistan	Graduate
		History of Muslim Architecture in West Asia, Europe and Africa (13th -18th Century)	Graduate
	History	History of West Asia 1560-1914	Undergraduate
		West and Central Asia in Modern Times	Graduate
Bangladesh Open University	History	History of West Asia (1453-1945)	Undergraduate
		History of West Asia Since 1453	Graduate
		History of West Asia Since 1945	Graduate
Asian University of Bangladesh	Islamic History and Civilization	History of the Middle East 1200-1777	Undergraduate
		History of the Modern Muslim World	Undergraduate
		History of Contemporary Islamic Movement in the World	Graduation

Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur

THE FIRST OTTOMAN STEPS TOWARDS THE INDUSTRIAL REVOLUTION: THE SMALL AND THE BIG STEAMSHIP

LEVENT DÜZCÜ*

ÖZ ABSTRACT

Bu makale, Osmanlı Devleti'nin, Endüstri Devrimine ilk adım atışının iki vapur vasıtasıyla gerçekleştiğini iddia etmektedir. Söz konusu vapurlardan Swift 1828'de ve Hilton Joliffe ise 1829'da İngiltere'den satın alınmıştır. Bu vapurlar Osmanlı ülkesinde bir ilkti. 1760'larda İngiltere'de karada başlayan Endüstri Devrimine Osmanlılar denizcilik üzerinden adım atacaktı. Vapurlar için Osmanlılarda ilk başlarda *buğ* ismi kullanılsa da daha sonra *vapur sefinesi*, *küçük vapur*, *büyük vapur* isimleri tercih edilir olmuştur. Tersane'nin hizmetinde olan bu iki kardeş vapur için Osmanlı bürokrasisi özel bir ad vermeyi nedense son ana kadar gerek duymamıştır. İki vapur diplomaside elçileri bir yerden başka bir yere taşımanın yanı sıra malzeme nakliyatı ve yelkenli gemilerin çekilmesi gibi işlevler görmüştür. Yaklaşık olarak sekiz yıl deniz hizmetinde kalan her iki vapurla Osmanlılar endüstri çağının atmosferine küçük ve sessiz bir giriş yapmıştır. Bu minvalde her iki vapurun Osmanlı'ya mirası iki yönlü olmuştur. Birincisi, Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire'de 1832-1833 yıllarında buhar fabrikaları denilebilecek vapurhanelerin kurulmasına; ikincisi ise Tersane'de vapur inşasına ve ticari filoya ön ayak olmasındır. Vapurlar ömürlerinin son yılında ticaret amacıyla kullanılmak için devlet adamlarının iştirakiyle satın alınmış, böylece deniz ticaret filosunun da temelleri bu iki vapurla atılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Endüstri Devrimi, Bahriye, Buharlı gemi / Vapur, Tersane, Ticaret.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 10 Eylül 2021 | Date Received: 10 Eylül 2021
Kabul Tarihi: 4 Ekim 2021 | Date Accepted: 4 Ekim 2021

ATIF | CITATION

Düzcü, Levent. "Osmanlı'nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur", *Kadim* 2 (Ekim 2021), 113-128.

This article investigates the beginning of the Industrial Revolution in the Ottoman Empire. It claims that the starting point of this process was the arrival of two steamboats in Istanbul. The Ottomans purchased Swift in 1828 and Hilton Joliff in the following year from Britain and these steamers were the first ones in the empire. Thus the Revolution, which started in Britain in the 1760s, entered the Ottoman lands through maritime. Although the word *buğ* was the first name for steamers, later on, the Ottomans preferred the names steamship, small steamer and big steamer. The Ottoman bureaucracy did not give a particular name for these two sister ships that served the shipyard by transporting foreign ambassadors, carrying materials and towing sailing ships until the end. So, the Ottomans tasted the industrial age's atmosphere thanks to these steamships remaining in naval service for almost eight years. The steamboats' legacy to the Ottomans was two-folded. The first is the establishment of steam engine-powered factories (vapurhaneler) in 1832-33. Secondly, since the ships were purchased for commercial purposes in their final years, they pioneered shipbuilding in the commercial fleet. Accordingly, they paved the way for the foundation of the merchant fleet.

Keywords: Ottoman, Industrial Revolution, Steamship/Vapur, Shipyard, Commerce.

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü, ldzucu2100@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9908-4579.

GİRİŞ

Osmanlı'nın ilk vapurlarıyla endüstri çağına geçiş arasında nasıl bir ilişki olabilir? Sorunun cevabı devrimin makine ile doğrudan ilişkisiyle ilgilidir. James Watt'ın, İngiltere'de buharlı makineyi icadıyla birlikte, dünyada bugün Endüstri Devrimi 1.0 dediğimiz yeni bir teknoloji çağı başladı. Walther Kiaulehn'in makine için kullandığı *Demir Melekler* tabiri bu yeni çağı çok iyi açıklar. Makine, icat edilmekle birlikte kömür yataklarındaki suyun tahliye edilmesinde öncelikle kullanıldıktan sonra buharlı tren, buharlı gemi gibi farklı kullanım alanlarında çok büyük ekonomik ve sosyal değişimlere yol açtı. Bugün Endüstri Devrimi 4.0 diye anılan dijital bir dünyada yaşıyoruz ve işte bu devrimin 1.0'ı, 19. yüzyılda İngiltere'nin, kapalı ekonomileri, buharlı teknolojiler aracılığıyla serbest piyasa modeline geçirmeye çalışmasıyla yakından ilgilidir.

Osmanlılar da hiç şüphesiz 1838'de bu yeni ekonomik düzene biraz da mecburi olarak evet diyecektir. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile serbest piyasa sistemine (liberal ekonomi) geçiş yapan/yaptırılan Osmanlılar, bu tarihten yaklaşık 10 yıl önce İngiltere'den iki buharlı gemi (Swift/Sagır/Küçük ve Hilton Joliffe/Kebir/Büyük) satın alarak pek de farkına varamadığı bir süreci mi başlatacaktır? Nasıl oluyor da bu ilk vapurlar Osmanlı açısından bir endüstri çağına girişin ilk adımı olabilir? Bu vapurların alımıyla bilinçli bir endüstri devrimine geçiş mi düşünülmüştü? Elinizdeki makale, Osmanlıların sahip olduğu bu ilk vapurların detaylarına eğiliyor. Satın alımından, yaptıkları seferlere, çeşitli kullanış amaçlarına ve en son deniz hizmetinden çekilmelerine kadar bu iki vapurun hikayesi esasen makalenin üzerinde durduğu hususlardır. Makalede, Osmanlı'ya ait ilk iki vapurun ele alınmasının sebebi, ikisinin de iki yıl içinde arka arkaya alınması ve alındıktan sonra sekiz yıl birlikte Osmanlı denizciliğine hizmet veren tek buharlı gemi olmalarıdır.

Neden bu iki vapuru birlikte ele aldığımızdan kısaca söz etmeliyiz. Osmanlı'nın ilk vapuru olan Swift'i (küçük vapur) ele almak düşüncesiyle yola çıkmışken, Hilton Joliffe'in (büyük vapur) de makaleye eklenmesi bir zaruret olmuştur. Çünkü Osmanlı kayıtlarında her iki vapura ait bilgiler bazen o kadar muğlaktır ki, belgelerde geçen vapurla ilgili bir bilginin gerçekte hangisine ait olduğunu tespit etmek zordur. Bu tür belgeler sayıca fazladır ve bu belgelerde vapur/vapurların isimlerinden söz edilmemektedir. Belki ikinci bir sebep olarak da iki vapurun kader birliği, yoldaşlık yapmış olduğunu söyleyebiliriz. Her iki sebep de bizi iki vapuru birlikte ele almaya zorlamıştır, diyebiliriz.

1. Osmanlı Coğrafyasında İlk Vapurlar

Osmanlıların kendilerine ait ilk vapuru elde etmesinden (1828) yaklaşık 21 yıl önce dünyada ilk vapur üretilmişti. Amerika'da gerçekleştirilen bu icat elbette yukarıda da değindiğimiz gibi makineye dayalı yeni bir teknolojinin ürünüydü. Buharlı gemiler başlangıçta tamamıyla Endüstri Devrimi'nin bir tanımı olan makinenin ahşap teknelere konulmasından başka bir şey değildi. Amerikalı Fulton tarafından 1807'de Clermont adı verilen ahşap teknenin içine Watt-Boulton adlı makine yerleştirilmişti. Dünyanın bu ilk vapur/buharlı gemisi 49,2 m boyunda ve 6,2 m enindeydi.¹ Bu ilk buharlı gemiden sonra İngiltere'de 1812'de

1 Andrew Murray vd., *Shipbuilding in Iron and Wood*, (Edinburg: Neill Compton, 1863), 115.

buharlı gemi inşa edildi ve devamında da başka buharlılar yapıldı. Sözü edilen ilk buharlı gemiler yandan çarklı olup, makine ve kazanları ahşap tekne içinde oldukça fazla yer kaplıyordu. İngiltere’de inşa edilen vapurlar nehirlerde ve daha çok lojistik amaçlı kullanılmış olup, henüz donanmanın savaş gemileri olarak kabul edilmiş değildi.

Yandan çarklı buharlı gemiler hem küçük hem de yavaştı; o nedenle yelkenli gemiler karşısında herhangi bir varlık göstermeleri mümkün görünmüyordu. 1830’larda yandan çarklı buharlı gemiler sayısal olarak fazla olsa bile, yelkenli gemilere karşı herhangi bir denge oluşturabilmiş değillerdi. Bu tür gemiler daha çok nehir ve göllerde, iç denizlerde kullanılıyor ancak büyük denizler ve okyanuslar için henüz elverişli görülüyorlardı. Yelkenli gemilere yardımcı gemiler olarak vazife gören buharlı gemiler açık denizlerde ve okyanuslarda yelken donanımı kullanmak zorundaydı; bu bile henüz 1840’lara kadar yeni teknoloji olan çarklı vapurlara güvenin olmadığını göstermesi açısından yeterliydi.²

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı ülkesinde ilk vapur tecrübesine bakmakta yarar var. Osmanlı hükümetini yönetenler hemen her asır Avrupa’da kullanılan yeni teknolojiyi kendi ülkelerine transfer konusunda kararlı olmuşlardı. Endüstri Devrimi denilen bu yeni paradigma karşısında Avrupa dışında ülkelerin tecrübeleri görünüşte daha pasif ve ithal ikameci bir şekilde sürdü; elbette Osmanlılar da bundan azade değildi.

Osmanlılar vapur denilen yeni teknolojiyi aslında 1828’den önce tanıyorlardı. İngilizlerin İzmir’e gelen vapurları göz önündeydi. Bunun yanında 1825 yılında Mısır valisi Mehmed Ali Paşa’ya bağlı deniz kuvvetleri içinde iki buharlı gemi bulunuyordu. Mısır valisinin bu gemilerinden biri 1818’de inşa edilmiş olan London Engineer’dır.³ Rusya da ilk buharlı gemisini 1815 gibi erken bir tarihte edinmişti.⁴

Osmanlı’nın ilk vapurundan yaklaşık üç yıl önce Mısır donanmasına katılmış olan bu vapurla ilgili daha detaylı bilgiye şu an için sahip değiliz. Osmanlı hükümeti bu vapurdan ne kadar etkilenip de İstanbul’a ilk buharlı gemileri sipariş verdi, bunu tam olarak bilemiyoruz; ancak Osmanlı kıyılarına 1820’lerde vapurların az da olsa geliş gidiş yaptıklarını hesaba katarsak bunların Osmanlı yöneticilerini etkilediğini söylemek mümkündür.

2. Sagir/Küçük Vapur (Swift) ve Özellikleri

Osmanlıların vapur teknolojisine adım atışları Navarin Deniz Savaşı’ndan (1827) sonraya rastlar. Bu savaşta Osmanlı hemen hemen bütün yelkenli savaş gemilerini kaybetti. Navarin’in doğrudan bir sonucu olmasa da tarihte yelkenlilerin bu son büyük savaşından sonra Avrupa’da buharlı savaş ve ticari gemi kullanımı yaygınlaştı.⁵ Osmanlılar buharlı gemi teknolojisinde baştan sona kadar genelde İngiltere’ye yakındı. Hem gemi alımında hem de

2 Lawrence Sondhaus, *Naval Warfare 1815-1914*, (New York: Taylor and Francis e-Library, 2001), 32; Her ne kadar yelkenliler yandan çarklı vapurlara karşı ilk zamanlar üstünlüğünü korusa da bu kısa sürmüştür. Pervanenin 1830’ların ikinci yarısında icat edilmesi, yelkenli gemilere kesin darbeyi vuracaktır. Bk. Ali Fuat Örenç, "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, ed. A. Sefa Özkaya (İstanbul: Kronik, 2019), 396.

3 John L. Comstock, *History of the Greek Revolution*, (New York, 1829), 350.

4 Henry Preble, *A Chronological History of the Origin and Development of Steam Navigation*, (Philadelphia: L.R. Hamersly & Co, 1895), 99-100.

5 Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi* 46 (Haziran 2012), 78-79.

uzmanlardan yararlanma yolunda Osmanlı yöneticileri bu ülkeyi tercih etti. Bu tercihin ilk adımı 1828'de atıldı ve Osmanlılar, İngiltere'ye ait Swift vapuruna talip oldu. Swift, İngiltere adına İzmir'e gidip gelen bir vapurdu. Vapur, 1801'de yelkenli bir gemi olarak inşa edilmiş olup, sonradan gemiye makine ve aksasının monte edildiği anlaşılıyor. Gemi, Londra'da bir firma tarafından işletilmişti ve 5 mile yakın bir hıza sahipti.⁶ Geminin boyu 32,4 m, eni 9,8 m, su kesimi 3,03 m'di. Yelken donanımına sahip olan geminin 40 beygir kuvvetinde makinesi, iki çarkı, iki kazanı ve bir de topu vardı.⁷

Vapur için Osmanlı kayıtlarında "buhar ile yürür sefine" tabiri kullanılmıştır. Geminin kaptanı Kelly isimli bir İngiliz'di. 12.000-15.000 kile⁸ kadar ağırlık taşıyabilen Swift, Türkiye'de bulunan İngiliz Tüccar Black'e gönderilmişti. Tüccar Black, Bâbîâlî'ye verdiği bir takrirden vapur/buğ gemisi hakkında detaylı malumat vermeyi ihmal etmedi. Verdiği bilgilere bakacak olursak vapur iki yıl önce (1826) Londra'da inşa olunmuş (buharlı gemi olarak yeniden tasarlanmış) ve satılmak üzere İzmir'e getirilmişti. İzmir'e gönderilen gemi beğenilmesi durumunda satın alınacak, aksi halde Tüccar Black tarafından İzmir'de işletilecekti. O da olmazsa İngiltere'ye geri gönderilecekti. Buğ gemisinin neferleri Müslüman olur ise (vapur fenni/teknîğini tam öğrenmedikleri var sayılarak) sayı 20 kişi, ancak nefer eğer Frenk/Avrupalı ise bu sayı 12 kişi olmalıydı. Gerekğinde personel sayısı 200 kişiye kadar çıkarılabılırdi. Black'e göre vapur 10 top taşıyabilirdi. Vapur kapak, firkateyn ve korvet gibi yelkenli gemileri arkasına bağlayıp akıntıdan yukarı taşıyabiliyor ve rüzgâra karşı hareket edebiliyordu.⁹ Black, Swift için "Bu gemi gerçi güzel şey ama küçük denir" dedikten sonra ve daha büyüğü talep edilirse mahallinden on güne kadar getireceğini ve bedelinin ise 600.000 kuruş olacağını belirtmişti.¹⁰

Swift'in satın alınması sırasında yapılan yazışmalara bakıldığında geminin alımında Osmanlı yöneticilerinin olumlu fikre sahip olduğu görülür. Bunlardan Serasker Mehmet Hüsrev Paşa, kendi ifadesiyle buğ gemisinin (Swift vapurunun) Tersane için faydalı olacağını düşünüyordu. Daha da ileri giderek istendiğinde böyle bir geminin İstanbul'daki Tersane'de de inşa edilebileceğini, vapur için gerekli olan kömür madeninin bile İstanbul yakınlarında Büyükdere'de bulunduğunu belirtmekten geri durmamıştı. Serasker paşaya göre vapurun iadesi de düşünülebilirdi, ancak Kaptan Paşa İzzet Mehmed bu konuda istekliydi ve onun gayreti bu alımda rol oynamıştı.¹¹

Kaptan paşanın ısrarı hem serasker paşadan hem de padişah tarafından iyi karşılanmıştı.¹² Kaptan paşanın vapurla bizzat ilgilenmesi muhtemelen vapurun alınmasında büyük rol oynadı. Kaptan paşa, Swift/Buğ vapurundan verim alınacağını düşünüyordu. Kaptan paşaya

6 Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği 1825-1855*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2017), 201.

7 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri -Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d)*, 8886, 369.

8 Kile hesabı bütün Osmanlı coğrafyasında aynı değildi. Yelken devrinde gemilerin istiağ sınırını belirlemek için 36 kile 1 tonilato (ton) kabul edilirdi. Bk. Cengiz Kallek, "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/570; bu hesaba göre yukarıda verilen kile miktarları 333-416 tonilata karşılık gelmektedir.

9 Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 201.

10 Henüz daha ilk vapur alımı gerçekleşmemişken ikinci vapur için de Black'in öneride bulunması dikkat çekicidir. Bk. BOA, HAT, 27922-N.

11 BOA, HAT, 27922-S.

12 BOA, HAT, 28018.

göre bu vapur, Boğaz'dan yelkenli gemi ve kayık taşımada işe yarayacaktı. Yine ona göre bu işten para kazanmak dahi mümkündü.¹³

Vapur Artin bazirgan marifetiyle İngiliz tüccar Black'ten alınmıştı. Geminin maliyeti Osmanlı'ya 320.000 kuruşa mal olmuştu. Osmanlı kayıtlarından bu satın alımın 13 Mayıs 1828 tarihinde gerçekleştiğini anlıyoruz.¹⁴

Swift vapuru İstanbul'a 20 Mayıs 1828'de varacaktır. Geminin içinde tanıdık bir seyyah da vardır: Charles Mac Farlane. Vapurlar ilerlerken şiddetli rüzgârlar ve dar boğazlardan geçtiklerini daha çok betimlerle anlatan Mac Farlane, bu yolculuğun Türkler arasında buharlı geminin avantajlarını düşündürdüğünü, halkın şaşkın bakışları arasında ve büyüğü bir panoramının ortasında vapurun İstanbul'a ulaştığını belirtir. Swift bu taraflarda görülen ilk buharlı gemiydi. Vapurun Karadeniz'de hızlı geçişi de halkı etkilemiş gibiydi.¹⁵

3. Kebir/Büyük Vapur (Hilton Joliffe) ve Özellikleri

Swift vapurundan bir yıl sonra yine İngiltere'den başka bir vapur daha satın alınacaktır. İlk vapura göre daha büyük olan bu vapur sultana satılmak üzere Osmanlı sularına getirilmişti.¹⁶ Orijinal adı Hilton Joliffe adlı vapur 38,8 m boyunda, 6,8 m eninde, su kesimi ise 3,9 m'di. Vapur 1824'de İngiltere'de inşa edilmişti. Scott & Sinclair yapımı tek silindirli basit bir buhar makinesine sahip olup 30 Mayıs 1829'da Osmanlı Devleti tarafından satın alındı.¹⁷ Vapurun maliyeti ile ilgili şimdilik elimizde sadece bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre vapur 625.000 kuruşa mal olmuş ve yine Tüccar Black'ten temin edilmiştir.¹⁸ Vapurun alımı ile ilgili bilgiler gerek arşiv kayıtlarında gerekse literatürde oldukça sınırlıdır. Bu sebeple ikinci vapurun satın alım süreci, teknik özellikleri gibi konular için şimdilik mevcut bilgilerle iktifa etmek gerekecektir.

Yukarıdaki sınırlı bilgilere karşın 1832'de İstanbul'da bulunan Amerikalı James E. De Kay vapur hakkında bazı bilgiler vermektedir. Verdiği bilgilere güvenecek olursak, vapur yaklaşık olarak 200 ton ağırlığında olup makine gücü 80 beygirdi. Resmi işlerde kullanılması için vapura epey masraf yapılmıştı. Vapurun yatacak yeri, geminin ortasında bulunan ve içinde altı ranzanın olduğu genişçe bir kamaradan müteşekkildi. Bu kısım ayrıca maunla kaplanmıştı. Vapurun kış tarafı ise kaptana tahsis edilen iki kamara ve padişah için ayrılmış

13 BOA, HAT, 28403.

14 BOA, MAD, 8886, 370; Nurcan Bal, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesinde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 12; bu vapurun fiyatı ile ilgili Düzcü'nün eserinde verilen 625.000 kuruş, muhtemelen ikinci vapur Hilton Joliffe ait olmalıdır. Yukarıda tüccar Black'in ikinci vapur için ön gördüğü 600.000 kuruşa birlikte düşünüldüğünde 625.000 kuruşun ikinci vapura ait olduğunu söylemek mümkündür. Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 202; yazar Maliyeden Müdevver defterindeki meblağ yerine Hatt-ı Hümayun fonunda yer alan bir belgeyi kullanmıştır. Ancak söz konusu belgede vapur satın alımı ile ilgili yine tüccar Black ile pazarlık yapılmış olması ve belgede bu ikinci vapura ait herhangi bir atf bulunulmaması yanılgıya sebep olmuş gibi görünmektedir. Bu belgenin Swift değil de Hilton Joliffe ait olabileceğini ima eden hicri yılın 1244 olmasıdır. Bu tarih miladi 1828-1829'a karşılık gelmektedir. Bkz, BOA, HAT, 46521.

15 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, (London: Saunders and Otley, 1829), 1/245-246.

16 Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, Etc., and of a Cruise in the Black Sea, With The Capitan Pasha, In The Years 1829, 1830 and 1831*, (London: Saunders and Otley), 1/108.

17 Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 204.

18 BOA, HAT, 46462. Vapurun maliyeti ile ilgili maliyeden müdevver defterlerinden daha detaylı taramalara ihtiyaç vardır. Yaptığımız taramalarda henüz bir bilgiye tesadüf edemedik.

olan bir kamaradan oluşuyordu. Padişah adına hazırlanmış olan bu mekanda “Yerleri Wilton halısıyla döşenmiş, içinde en pahalı ipek satenlerle kaplanmış iki yatak, bir divan, alaturka tarzında mermer bir tuvalet vb. bulunan küçük ama harikulade bir kamara yer alıyordu.”¹⁹

4. İlk Buharlı Gemilerin İsim Sorunu

Hilton Joliffe vapuru Osmanlı adına alındıktan sonra tıpkı birinci vapur gibi Tersane hizmetine girmiştir. Artık Osmanlıların iki vapuru bulunmaktaydı; o zaman ortaya başka bir sorun çıkacaktı: Vapurların isimleri. Hilton Joliffe vapurunun boyu ve eni Swift'e göre daha büyük olduğundan bu vapura Kebir, Swift'e ise Sagir denilmiş olmalıdır. Zira kaynaklarda 1829'dan sonra bu isimler kullanılmıştır. Kebir ve Sagir isimleri gemi ismi midir? Kanaatimizce değil. Osmanlılar her iki vapur için buğ, buğ sefinesi, vapur, kebir (büyük) vapur, sagir (küçük) vapur isimlerini kullanmıştır. Ancak buradaki büyük-küçük tabirleri gemi ismi olarak kullanılmayıp, sadece vapurları birbirinden ayırma amacı taşımaktadır. İlk kez deniz envanterine vapur türünü ekleyen Osmanlılar ilginçtir bu gemilere başlangıçta buğ ve vapur dışında isim kullanmıyor. Buğ ve vapur ismi de özel isim olarak değil, geminin cinsini anlatmak için kullanılmaktaydı. O zaman şunu söylemek mümkün görünüyor: Osmanlı yöneticileri bu ilk vapurlara uzun süre isim vermemiştir. Ancak bu durum 1838'den itibaren inşa edilen ve satın alınan vapurlar için geçerli değildir. Osmanlı buharlı gemi tarihinde sadece Swift ve Hilton Joliffe için söz konusudur.²⁰

Her iki vapur için isim verilmediğini, hatta Osmanlı bürokrasisinin daha çok küçük ve büyük vapur adıyla bu vapurları zikrettiğini kayıtlardan izleyebiliyoruz. Bu vapurlardan ilki için sadece kayıtların birinde Sagir ismi geçmektedir. 1835-36 yılına ait bir kayıтта saraydan çıkan bir iradede *Sagir nam vapur sefinesi* ifadesinin kullanılması da bu ilk vapurun isminin tür ismi iken giderek özel bir isme doğru belleklerde kaldığını gösteriyor.²¹ Bu kayıt sırasında ilk vapur henüz aktif olarak deniz hizmetindedir. Ancak sadece bir arşiv kaydı bizim bu iddiamızı çürütüyor. Küçük vapurun ya da diğer adıyla Sagir'in (Swift) 1836 yılı sonlarına doğru kaza yaptığı sırada kayıtlara geçen bir takrirden isminden Mütevekkil-i Hüda diye söz edilmektedir. Belgede geçen “Akdemce beyan olduğu üzere İzmir'e sevk olunan *Mütevekkil-i Hüda nam sagir vapur* Seddülbahir civarında” ifadesine bakacak olursak, söz konusu küçük vapur Swift'ten başkası değildir.²² Küçük vapura burada bir ad verildiği anlaşılıyor. Bu isim daha önceki yıllarda Swift için kullanılmamıştır. Vapurun deniz hizmetinden çekileceği zaman böyle bir ismin verilmesi ne anlama geliyor? Bu durumda biz ilk vapur için Mütevekkil-i Hüda ismini kabul etmek zorunda mıyız? Bu konu daha detaylı arşiv taramalarını gerektirmektedir, ki bu da iğneyle kuyu kazmak diyebileceğimiz bir uğraş ve zaman alacaktır.²³

19 James E. De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar (Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009), 235.

20 Hüsnü Tengüz, eserinde bu iki Osmanlı vapurlarından Kebir (Büyük) ve Sagir (Küçük) diye söz ederken Sürat ismini kullanmaz. Hüsnü Tengüz, *Osmanlı Bahriyesinin Mazisi*, (İstanbul:Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1995), 44; Hayati Tezel ise 1828'de alınan gemi için Sürat ismini kullanır ve daha sonra iki vapurun alındığını bunlara da Kebir ve Sagir dendiğini belirtir ki burada Tezel yanlışlığı düşmüştür. Hayati Tezel, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi* (İstanbul: Deniz Basımevi, 1973), 1/403.

21 BOA, HAT, 27184.

22 BOA, HAT, 52041.

23 Bu ilk vapurun ismi sorunu Osmanlı Arşivi'nde hatt-ı hümayun ve maliyeden müdevver defterlerinde geçen bilgilerden ancak çıkarılabilir, diye düşünüyoruz. Yine de ilk vapura sadece buğ gemisi (ilk zamanlar), küçük vapur, sagir vapur tabirlerinin tür isimleriyle daha çok anıldığını söyleyelim.

Burada hemen şunu da düzeltmeye çalışalım. Osmanlı'nın İngiltere'den satın aldığı ve deniz envanterindeki ilk vapuru olan Swift gemisi için Türkçe literatürde genelde 'Sürat' ismi kullanılmaktadır.²⁴ Ancak Osmanlılar Swift vapuru alındıktan sonra bu gemiye Sürat ismini vermemişlerdir. Yukarıda da değinildiği gibi genelde vapur, buğ, küçük vapur gibi isimler Osmanlı kayıtlarında geçmektedir. Peki o zaman Sürat ismi nereden çıktı? Osmanlı gemi envanterlerinde Sürat ismi var, ancak bu vapur için değil, daha ileriki dönemlerde bazı gemiler için kullanılmaktadır. İlk vapur Swift'in anlamının sürat, süratli olmasından hareketle bu ismin muhtemelen Osmanlı'nın son dönemlerinde ya da Cumhuriyet devrinin ilk yarım yüz yılında deniz tarihçileri tarafından kullanıldığını iddia edebiliriz. Ancak bu ilk vapura Sürat isminin ilk kez kimin tarafından verildiğini ortaya çıkarmak şu an için zor görünmektedir.

5. Sagir/Küçük ve Kebir/Büyük Buharlı Geminin Deniz Hizmetinde Kullanılması

Osmanlı denizciliğine kazandırılan ilk buharlı gemi (Swift) için Bâbü'lî'de bir tartışma olduğu izlenimini ediniyoruz. Gemi tersane ve donanmada mı yoksa ticaret işlerinde bir tüccar gemisi olarak mı kullanılacaktı? Bu soru ile ilgili bir kayıt bize biraz da olsa ipucu veriyor. Sadrazamın yazmış olduğu bir takirde, buğ gemisinin ticari amaçlarla kullanılması gerektiği ileri sürülmüştü.²⁵ Ancak sonucun öyle olmadığını biliyoruz. Sadece ilki değil ikinci buharlı gemi de Tersane hizmetine verildi. Deniz hizmetinden çekilmelerine sadece son bir yıl kala iki vapur deniz ticaretinin hizmetinde ömrünü tamamladı. Şimdi bu vapurların deniz hizmetinde nasıl kullanıldığına yakından bakılabilir.

Her iki vapur Tersane hizmetinde olarak seyrüsefere başlamıştır. Bazen bir yelkenli geminin çekilmesinde bazen de Bâbü'lî'den bir yöneticinin, yabancı bir görevlinin bir yerden başka bir yere yolcu edilmesinde, eşya taşınmasında vapurların kullanıldığını görüyoruz. Sadece İstanbul'da da değil Akdeniz'e kadar açılan bu ilk vapurların seyrüsefer alanları yine de Marmara'dan öteye pek de aşmamıştır. Burada şunu da hemen söyleyelim: bu vapurlar düzenli seferler yapmak için kullanılmamıştır. Her iki vapura ait bilgilerin oldukça az olduğunu da hatırlatarak, bu vapurların deniz hizmetlerine dair örneklerle geçebiliriz.

İlk kayıtlardan biri hicri 1244'e (miladi 1828-1829) aittir. Bu kayıta İngiltereli Tüccar Black'ten 1.250 kiseye (625.000 kuruş) alınan vapur gemisinin, İngiliz elçiyi İstanbul'a getirmek için Boğaz'a gittiğini görüyoruz.²⁶ Bu bilgiden sözü edilen vapurun hangisi olduğu kesin olarak ifade edilmemiş olsa da vapurun bedelinden ikincisi olduğunu anlıyoruz. İkinci vapur (kebir/büyük) satın alındıktan sonra Osmanlı kayıtları bunlar arasında bazen büyük-küçük diye ayırım yapmaktadır. Bazen de sadece vapur denilerek bilgi verilmektedir. Bu tür belgelerde hangi vapurun kullanımda olduğunu anlamak güçleşmektedir. Tam da bu dediğimiz bilgiye uygun başka bir örnek olay yaşanmıştır.

İkinci seyrüsefer (vapur ismi kayıta belirtilmemiştir) bu kez 1829 yılının Ağustos ayında Tekirdağ'a yapılmıştır. İstanbul'dan Amedi Efendi alınarak hareket edilmiş ve saat 10.00 sıralarında Tekirdağ'a varılmıştır. Burada bir süre bekleyen buhar gemisinin Gelibolu'ya doğru

24 Sürat isminin ilk kullanıldığı akademik eserlerden biri için bk. Ali İhsan Gencer, *Bahriyede Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 116.

25 BOA, HAT, 27927-T.

26 BOA, HAT, 46462.

gönderilmesi bir aralık düşünülmüşse de daha sonra bundan vazgeçilmiş, gemi bir süre daha Tekirdağ'da kalmıştır.²⁷

Tersane hizmetinde olan bu iki buharlı geminin hizmetleri doğal olarak daha çok Boğaziçi, Bahr-i Sefid Boğazı (Çanakkale) ve Marmara'da gerçekleşiyordu. Kış aylarında yelkenli gemilerin pek de kullanılmadığını hesaba katarsak vapurların ne kadar değerli olduğunu anlamak mümkün olabilir. Yelkenliler yılın kasım ile mayıs ayları arasında genelde Tersane'de yatıyordu. O cihetten bakıldığında ve Osmanlı'yı yönetenlerin, vapurların kış aylarında da çalışabildiğini görmeleri buharlı gemilere yönelmelerini sağlamış olmalıdır. 1830 yılının Ocak ayında bu iddiayı doğrulayan bir örnek yaşanmıştı. Rusya elçisi 9 Ocak günü bir fırkateynle birlikte Akdeniz'den Bahr-i Sefid Boğazı'ndaki Yeniköy adlı köye gelmişti. Elçinin İstanbul'a gelmesi sırasında hava şartları pek iyi değildi. Elçi kara yoluyla da gelemeceğini bildirince, Bahr-i Sefid Boğazı muhafızı olan Ali Paşa, Sadaret'e yazdığı kaimesinde Tersane-i Âmir'e'den bir adet çarh sefinesinin (vapur) gönderilmesini talep etmişti.²⁸ Bu isteğin nasıl karşılandığını ve iki vapurdan hangisinin gönderildiğini tam olarak bilmiyoruz fakat bu isteğin karşılandığını tahmin etmek pek güç değil. Ayrıca kış ayı gibi bir mevsimde sadece vapurların seyrüsefer yaptığını düşündüğümüzde ve elbette yabancı bir elçinin karşılanması söz konusu olduğunda bunun geri çevrilmeyeceğini düşünebiliriz.

1830'da vapurların yine diplomatik ilişkileri sağlamada kullanıldığını görüyoruz. Rusya murahhası Orlof'un İstanbul'a gelmesi gerektiğinde, vapurlardan birinin Tekirdağ'a gönderilmesi gündeme gelmişti. Bunun için vapurlardan biri, bir cumartesi günü Miralay Reşid Bey'in sorumluluğunda Tekirdağ'a gönderilmişti.²⁹ Benzer bir görevlendirme 1834-35'de Rusyalıların yapacağı ateş talimini takip etmek amacıyla yapılmıştı. Hünkâr İskelesinde gerçekleştirilecek olan talimi izlemek için Kethüda Bey ve Reis Efendi vapurlardan biri ile gidecekti.³⁰ 1835'de ise vapurlardan biri bu kez Karadeniz tarafına diplomatik amaçlı bir seyrüsefer icra edecektir. Sırp Başknezi Miloş Bey, İstanbul'a ziyaret gerçekleştirmek istediğini Bâbüâlî'ye bildirmiş, kara ya da deniz yollarından hangisinin uygun olduğunu sormuştu. Kendisine verilen cevapta Adakalesine ya da Fethülislam'a ve oradan da Vidin, Rusçuk ve Varna'ya kayıklarla varılacağı belirtilmiş, devamında ise Varna'dan vapur sefinesine binip buradan İstanbul'a varmasının daha rahat ve ehven olacağı iletilmiştir.³¹

Tersane'de bulunan bu iki vapur, diplomasinin dışında nakliyat işinde de kullanılmıştır. Bu nakliye işlerinden biri de surre alaylarını taşıma işidir. Hac mevsiminden önce yola çıkan surre alaylarına ait eşyaların İstanbul'dan Üsküdar'a taşınması işinde vapurlar önemli vazife icra edecektir.³² İmparatorluğun sonuna kadar bu işi vapurlar yerine getirecektir. Surre alayları ile kutsal beldelere gönderilmesine karar verilen bazı eşyaların da vapur ile bazı iskelelere taşınması işine tesadüf ediyoruz. Yine 1835'de, Gördoş'ta imal edilen kalıçelerin İstanbul'dan Mihaliç iskelesine taşınması işi gündeme geldiğinde sadrazam Tersane'den küçük vapuru talep etmiş; bu talebe padişah onay vermişti.³³

27 BOA, HAT, 43752; Adolphus Slade'e göre Tekirdağ'a giden vapurda Mehmed Sadık Efendi, defterdar, Anadolu kazaskeri Abdulkadir Bey bulunuyordu. Bkz, Adolphus Slade, *Records of Travels*, 379.

28 BOA, HAT, 43376.

29 BOA, HAT, 43144.

30 BOA, HAT, 46277.

31 BOA, HAT, 44925.

32 BOA, HAT, 50772.

33 BOA, HAT, 27184.

İlk buharlı gemilerin yukarıda belirttiğimiz vazifelerinin yanında belki en öne çıkanlardan biri yelkenli gemilerin yedekte çekilmesi idi. Aslında dünyada da benzeri örnekler görmek mümkündür. Yelkenlilerin bilhassa kışın yaşadıkları sorunlarda buharlı gemiler genelde kurtarıcı rol oynuyordu. En büyüğünden en küçüğüne yelkenli gemilerin yedeğe alınarak bir yerden başka bir yere çekilmesi vapurların yelkenlilere karşı üstünlüğünün açık bir göstergesiydi. Tersane-i Âmire'deki vapurların İstanbul Boğazı'nda bu tür işleri yaptığını biliyoruz. Bu örneklerden biri 1834-35 yılında Ruslara ait İstanbul'da bulunan bir yelkenlinin Karadeniz Boğazı'na çekilmesi idi.³⁴

İki vapurun deniz hizmetine dair yukarıdakiler dışında pek örnek bulmak mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi vapurların verimli olmayışlarıdır. İki vapuru da İstanbul'da görmüş olan James E. De Kay'a göre her ikisinin makineleri de eskiydi. De Kay'ın bu vapurlar hakkındaki şu tespiti vapurların etkinliğini göstermesi açısından kayda değerdir: De Kay, iki buharlı gemiye ait vapur teknolojisinin "çocukluk döneminin ilginç bir örneğini" oluşturduğunu düşünüyordu. Bunun yanında her ikisi en fazla altı deniz mili hız yapabiliyordu.³⁵ De Kay'ı doğrulayan en önemli hususlardan biri vapurların alındıktan kısa bir süre sonra arızalanmaları ve tamir görmeleri idi. Zaten ömürlerinin sekiz yıl olması da bunu kanıtlar niteliktedir.

Vapurlardan Sagir (Swift) alındıktan bir yıl sonra (1829) arızalanmış ve tamir işlemi için Tersane'de yelkenliler gibi karine edilmesine karar verilmişti. Ancak konunun uzmanları bunu kabul etmemişlerdi. Gereçlerinde vapurun çark, makine ve kazandan oluşması sebebiyle tamirinin yelkenli gibi yapılamayacağı ve vapur teknoloji ilmini bilen kişilerin Tersane'de bulunmayışı ileri sürülmüştü. Bundan yaklaşık dört yıl sonra (1833) iki vapur da Rodos Mutasarrıfı Hasan Bey'in nezaretinde tamir edildi.³⁶

6. Vapurların Kömür İhtiyacı

Tersane hizmetinde bulunan vapurların en önemli sorunu enerji kaynağı olan kömürün tedarikiydi. Her iki vapurun da ihtiyacı olan maden kömürü İngiliz tüccarlar aracılığı ile karşılanıyordu. Anladığımız kadarıyla vapurlar için karşılanan bu kömürler öncelikle Rodos Adasına getirilmekteydi. 1 Eylül 1832'de İzmir İhtisap Nazırı Tahir Bey'in yazdığı bir şukkada kömür ihtiyacını daha iyi anlıyoruz. Buna göre İngiltere himayesinde olan Colen adlı kaptan yedi günde Rodos'a İngiltere'den maden kömürü getirilmiş, kömürler Rodos mutasarrıfına teslim edilmişti. Bunun üzerine donanma hizmetinde olan vapur gemisi de kömür almak için Rodos'a gelmiş, donanmaya ait savaş gemileri 35 mil açıklarda beklemişti.³⁷

Vapurlar için kömür alımı hemen her yıl sürmüştür. Aşağıda vereceğimiz tablo bunu kanıtlar niteliktedir:³⁸

34 BOA, HAT, 46162.

35 De Kay, 1831-1832 *Türkiye'sinden*, 236.

36 Küçük vapur için 80,5 kiyye zift, 3 kiyye üstüğü, 200 kiyye serme çivi; Büyük vapur için de 39 adet koğuş tahta, 36 kiyye üstüğü, 132 kiyye zift ve 630 adet çiviye ihtiyaç duyulmuştu. Bk. Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 237.

37 BOA, HAT, 20129.

38 Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 345; bu vapurlara gereken kömürü bazen Türk kaptanlar kendi gemileriyle taşıyorlardı. Bunlardan biri Vizeli Ali kapudandı. Bk. BOA, C.BH, 6485, 28 Cemaziyelevvel 1249 / 13 Ekim 1833.

Tablo 1: Vapurlar İçin Satın Alınan Kömür Miktarı ve Masrafı

KULLANIM YERİ	SATIN ALINAN TÜCCAR	MİKTAR (KIYYE)	BİRİM FİYATI (PARE)	TOPLAM TUTAR (PARE)	TOPLAM TUTARI (KURUŞ)	YIL
Vapur	?	20.787	8,5	176.689	4.417 kuruş 9 pare	1833
Vapur	Black	118.958	9	1.070.622	26.765,5 kuruş 2 pare	1834
Vapur	Black	16.118	10	161.180	4.029,5	1834
Vapur	Giovanni Ranto?	114.645	6	687.870	17.196,5 kuruş 10 pare	1835

7. Vapurların Hisse ile Satışı: Ticarî Vapur Filosunun Temelleri

Tersane-i Âmire'ye ait olarak birkaç yıl hizmet vermiş olan küçük ve büyük vapurlar için 1836 yılının Ağustos ayı farklı bir seçenek sunacaktı. 1830'ların başlarında gerek Boğaziçi gerekse Marmara ve Akdeniz ile Karadeniz'de diğer devletlerin tüccarlarına ait vapurların sıkça görülmesi her iki vapurun hisse usulüyle devlet adamlarına satış işlemlerinin yapılmasını sağladı. Anadolu ve Rumeli'deki bazı şehirlerin vali, mütesellim, muhasıl ve voyvodaları gibi yöneticileri her iki vapura hisse ile ortak edilerek vapurlar birer ticaret gemisi haline getirildi. Bunun gerekçesini Trabzon valisi Osman Bey 13 Ağustos 1836 tarihli bir şukkasında izah eder. Osman Bey, bugünlerde ecnebi vapurların İstanbul, İzmir ve sair bazı sahillere gidip geldiğini; yabancı vapurların böyle çokça Osmanlı ülkesine gelip gitmelerinin bazı cihetler açısından mahzurlar doğuracağını belirtir. Bu mahzurların ne olduğunu yazmadan doğrudan çözüme geçen Osman Bey'e göre bazı munasip kişilerle vapur gemileri satın alarak ticaret yapılabilir ve elde edilen gelir de sahipleri arasında dağıtılabildi. Bu amaçla bir teşebbüs yapılacağından, öncelikle Tersane-i Âmire'deki *küçük ve büyük vapurların* uygun bir bedel ile satışı gerçekleştirilebilir.³⁹

Taşradaki yöneticilerin, muhtemelen Bâbiâli eliyle bu iki vapuru satın almaya teşvik edilmesiyle artık küçük ve büyük vapurlar birer ticaret gemisi olacaktır. Her iki vapurun hisse ile satış fiyatları ve satın alan kişiler farklıydı. Büyük vapur 25 hisse itibarıyla her bir hissesi 50.000'er kuruştan toplam 1.250.000 kuruşa, küçük vapur ise toplam 25 hisse itibarıyla her bir hissesi 25.000'er kuruştan toplam 625.000 kuruşa hissedarlarına satıldı. Bu hissedarlar ve sahip oldukları hisse miktarı aşağıdaki gibiydi.⁴⁰

39 BOA, HAT, 51804-E; bu şukka gibi daha başka taşra yöneticileri de gönderdikleri şukkalarda Tersane vapurlarına hisse yoluyla talip olduklarını Bâbiâli'ye bildirmişlerdi. Bk. BOA, HAT, 51804-F; HAT, 51804-C; HAT, 51804-Ç; HAT, 51804-D.

40 BOA, Bâb-1 Âsafı Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNSNMH.d), 11-185, 3 Ramazan 1254 / 20 Kasım 1838, 387-389; A.DVNSNHMH.d., 11-519, 3 Ramazan 1254, 387-389.

Tablo 2: Büyük Vapurun Hissedarları ve Hisse Miktarı

HİSSEDARIN ADI	HİSSE MİKTARI	KURUŞ
Vidin Muhafızı Hüseyin Paşa	3	150.000
Aydın Muhassılı Yakup Paşa	3	150.000
Rumeli Valisi Hamdi Paşa	3	150.000
Saruhan Mütesellimi Hacı Eyüb Ağa	3	150.000
Filibe Nazırı Mustafa Ağa	3	150.000
Tırnova Voyvodası Derviş Bey	2	100.000
Kıbrıs Muhassılı Hacı Mehmed Ağa	2	100.000
Midilli Nazırı İsmail Bey	2	100.000
Balıkesir Mütesellimi Şerif Ağa	2	100.000
Soma ve Kırkağaç Voyvodası Hacı Bilal Ağa	2	100.000
Toplam	25	1.250.000

Tablo 3: Küçük Vapurun Sahibi Kişiler ve Hisseleri

HİSSE SAHİBİNİN ADI	HİSSE	KURUŞ
Trabzon Valisi Osman paşa	3	75.000
Selanik Valisi İbrahim Paşa	2	50.000
Tırhala Mutasarrıfı Emin Paşa	2	50.000
Kütahya Muhassılı Hafız Paşa	1	25.000
Silistre Valisi Said Paşa	2	50.000
Teke Mutasarrıfı Osman Paşa	1	25.000
İçil Muhassılı Yusuf Paşa	1	25.000
Sabık Rodos Muhassılı Şükrü Paşa	2	50.000
Sofya Mütesellimi Hüsrev Paşa	1	25.000
İzmir Voyvodası ve İhtisap Nazırı Hüseyin Bey	2	50.000
Kastamonu Sancağı Mütesellimi Dede Ağa	2	50.000
Bursa Mütesellimi Halil Kamli Ağa	2	50.000
Tavaslı Oğlu Osman ağa	2	50.000
Drama Nazırı Emin Bey	2	50.000
Toplam		625.000

İki vapur her ne kadar yukarıdaki hissedarlar tarafından satın alınsa da yönetimlerinden başkaları sorumluydu. Vapurlar, el değiştirdikten sonra Hayriye tüccarlarından el-Hac Mahmud Efendi ve Avrupa tüccarından biri tarafından yönetilmiştir. Vapurların tüccarlar eliyle yaptıkları masraf ve geliri aşağıdaki gibiydi.⁴¹

41 BOA, A.DVNSNMH.d, 11-185, 3 Ramazan 1254 / 20 Kasım 1838, 387-388; A.DVNSNHMH.d., 11-519, 3 Ramazan 1254, 387-388.

Tablo 4: Tüccarlar Tarafından Vapurlar İşletilirken Yapılan Masraflar

MASRAF TÜRÜ	KURUŞ
Asitane'de satın alınan 25,50 ton kömür bedeli	16.542,5
Kömür dellaliyesi	185
Kömürün Tarabya'da bulunan mahzen ücreti	846,5
<i>Kebir vapurun</i> İzmir tarafından satın alınıp verilen kömür bedeliyle müteferrik masrafları	2700
Yakup Paşa'nın gidişinde <i>kebir vapura</i> verilen revgan bedeli	1150
Toplam	23.064
Kılavuz ücreti	300
Defter, harita ve kağıt bedeli	450
<i>Küçük vapura</i> İzmir'de verilen kömür bedeli	925
Trabzon Valisi Osman Paşa'yı götürürken Tarabya'dan verilen kömür nakliye mavna ücreti	1893,5
<i>Kebir vapurun</i> celbinde <i>sagir vapura</i> verilen revgan bedeli	1013,5
Toplam	27.646
Devletlü beyefendi tarafından kaptana verilen	2000
Trabzon'dan avdetinde Kaptan Kelly'e verilen odun bedeli	1697
Kılavuz ücreti	300
Revgan bedeli	1248
Ali kaptan marifetiyle kömür alınması için yapılan masraf	344
Toplam	33.235,5
Kömür masrafı	295
Üsküdar'a nakil masrafı	208
İzmir'de olan kömür bedeli	3570,5
Kapudan Kelly'e receb ayı mahiyesi	6000
Toplam	43.496
Kaptan Kelly'e şaban ayına mahsuben verilen	500
Ali kaptana receb ayının yarısı ve taifelerine verilen	1320
Pusula ile müteferrik masraf	708
<i>Sagir vapurun</i> Trabzon tarafından dönüşünde yapılan tamirat	2666
Gemi levazımı evani nühas ve sair bedeli	873,5
Toplam	49.564
Asitane'de mevcut kömür	60.468
İşbu kömürlerin navlundan hariç sekiz gün geçiş için verilen	4360
İzmir ve Gelibolu'da mevcut tahminen 800 kantar miktarı bedeli	7000
Toplam	125.110,5

Ali kaptana kumanya için verilen	3000
Beylikçi Efendi'ye verilen imtiyaz ücreti	2000
Marangoz mahiyesi ve demirci mahiyesi	480
Frenkçe yazıcı ücreti	2400
Müteferrik masraf	1140,5
Toplam	134.491
Oda kirası	500
Türkçe katip mahiyesi	1200
Revgan-1 zeyt ve don bedeli	2386
Boğaz gümrükçüsü Sair Ağa'ya pusulayla verilen	2000
Gelibolu gümrükçüsüne kömür navlunu	220
Toplam	140.797
Kebir vapurun kazaya uğramasında Hüseyin Bey tarafından yapılan masraflar	175
İzmir'de kömür mahzeni ücreti	380,5
Gelibolu'da kömür namıyla verilen	786,5
Azin? bazirgana kömür bedeli	12.789
Kömürlerin mağaza ücreti	717,5
Toplam	162.099 kuruş

Tablo 5: Vapurların Geliş Gidişlerindeki Geliri

GELİRİN KAYNAĞI	GELİR (KURUŞ)
Erzurum Valisinden	15.000
Trabzon'dan avdetinde olan navlun	4050
İzmir'e varışında	4405
İzmir'den dönüşünde	3880
Son defa İzmir'e giderken	3919
Toplam	31.254 kuruş

Her iki vapurun hissedarlarına satılıp tüccar gemilerine dönüştürülmeleri önemlidir; çünkü atılan adım vapurlardan müteşekkil bir deniz ticaret filosu kurma girişimidir. Ancak bu ilk mütevazı adım 1836 ve 1837 yılında deniz hizmetinden çekilmeleri ile son bulmuştur. Yine de bu adımın semeresini vereceğini ve birkaç yıl sonra Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyasının kurulması ile taçlanacağını biliyoruz.⁴²

42 Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası için bk. Arzu T. Terzi, "Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası", *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklere Denizcilik Semineri Bildiriler*, (İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2005), 147-154; Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 167-168.

8. İlk Buharlı Gemilerin Kazazede Olması ve Deniz Hizmetinden Çıkarılması

Osmanlı hükümeti ilk buharlı gemilerini sekiz yıl kullandıktan sonra 1836'ye gelindiğinde vapurlardan birine artık veda etmek zorunda kalacaktır. Tam olarak tarihi belli değilse de Aralık ayının ortalarında İzmir'e gitmiş olan küçük vapur (Sagır/Mütevekkil-i Hüda) Seddülbahir civarlarında Şahin tabyası önünde hava muhalefeti nedeniyle kaza yapmış ve karaya oturmuştu. Durumu araştırmak üzere Tersane-i Âmir'e den Said Efendi, Bahr-i Sefid Muhafızı Vasıf Paşa'nın yanına gönderildi. Vapurun yanına varan Said Efendi gerekli incelemeleri yapmış ve durum hakkında bilgi vermişti. Verdiği bilgilere göre vapurun karaya oturduğu yer kumsaldı. Vapurun demir ve bakırdan tüm aletleri ile çark ve kazanı dağılmamıştı. Zayi olan sadece vapurun teknesiydi. Bu sırada vapurun 30'a yakın mürettebatı bulunuyordu. Gemiye nezaret eden Vasıf Paşa, vapura ait küçük malzemeleri çıkartarak muhafaza altına almayı ihmal etmemişti. Ancak bu vapurun kazan ve çarklarının çıkarılması işlemi henüz yapılamamıştı. Bunun için de Tersane'den bir adet dolaplı sandala ihtiyaç vardı. Bunun için Tersane'ye dolaplı sandal siparişi yapıldı. Vapurun çark, kazan ve diğer aletlerinin Tersane'de işe yarayacağı ve kullanılacağı düşünülüyordu. Konu kaptan paşaya havale edilerek gerekli işlemin yapılmasına karar verildi.⁴³

Küçük vapurun kazanı yeniydi ve bu yüzden Tersane'de bulunan büyük vapura konulması da gündeme gelmişti. Kazaya uğrayan vapurun kurtarılması işinden ayrıca gümrük emini de sorumluydu. Gümrük emini kaza yerine personel göndererek vapurun bazı aletlerini çıkartıp, Vasıf Paşa'ya teslim etti. Ancak kazanı henüz denizden çıkarılamamıştı. Bunun için Tersane'den bir dolap istenmesi yanında cerraskal tekniğini bilen Ali kaptan adında birinin tayin edilmesine karar verildi. Sadece dolap ve Ali kaptanın gelmesi yetmiyordu; çok sayıda ameleye de ihtiyaç vardı. Bunu yapabilmek için uygun kazalardan amele toplanması gerekiyordu. Kış mevsimi tam olarak bastırmadan bu işlemlerin yapılması ve vapurun kazan ve diğer bazı malzemelerinin denizden çıkarılıp bir gemiyle Tersane-i Âmir'e gönderilmesi elzemdi.⁴⁴

Küçük vapurun kazan ve diğer aletlerinin çıkarılması işlemi sürerken sadrazamın kaleme aldığı bir yazıdan vapura ait kazanın kırıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre vapurun kırılan kazanı diğer büyük vapur için uygun değildi. Bu durumda büyük vapur için de yeni bir kazan siparişi verilmesi gündeme geldi. Söz konusu büyük vapur için yeni bir kazan siparişi İngiltereli tüccar Laymon'a verilecekti.⁴⁵ Farklı bir arşiv kaydı büyük vapurun çürüyüp işe yaramaz hale geldiğini aktarır. Vapurların bu şekilde deniz hizmetinden çekilmesiyle birlikte Kaptan Kelly ve oğlunun iki buharlı gemiye yaptıkları kaptanlıklar böylece son bulur. Her ikisi Tersane hizmetine alınır ve Kelly'ye 1.500, oğluna da 950 kuruş maaş bağlanır.⁴⁶ İkinci vapurun sessiz sedasız işe yaramaz hale gelmesiyle birlikte artık iki vapurun devri de kapanacaktır.

SONUÇ

1828 ve 1829'da satın alınan iki buharlı gemi ile Osmanlı Devleti, nev'i şahsına münhasır bir endüstri devrimi sürecine girmiş oluyordu; ancak görülecek ki bu biraz da sessiz ve sedasız

43 BOA, HAT, 52041, 13 Ramazan 1252 / 22 Aralık 1836.

44 BOA, HAT, 49022-A.

45 BOA, HAT, 49020; A.DVNSNMH.d, 11-185, 3 Ramazan 1254 / 20 Kasım 1838; A.DVNSNHMH.d., 11-519, 3 Ramazan 1254 / 22 Aralık 1836, 389.

46 BOA, HAT, 51804, 14 Safer 1253 / 20 Mayıs 1837.

bir geçiştir. Konu sadece ilk iki vapurun alınması ve sekiz yıl gibi kısa bir süre için hizmet vermiş olması değildir. Kullanım süresine bakıldığında verimi oldukça düşük bu vapurların Osmanlı'ya bıraktığı miras büyüktür. Makineye, buhara dayalı yeni bir kültürün başta İstanbul olmak üzere Boğazlar, Marmara ve Ege denizinde meydana getirdiği yeni alışkanlığı bir kenara not etmek gerekir. Sadece bürokrasinin değil, İstanbul halkının buharlı gemiyle tanışması ve bunu içselleştirmesi yönüyle de küçük ve büyük vapurların faydalı olduğunu iddia edebiliriz. Bâbîâli, vapurların kış aylarında yaptıkları seyrüseferleri gördükçe buhar çağının yararlarını görüyordu. Bundan dolayıdır ki 1832'de önce Tersane bünyesinde vapurhaneler adıyla makineye dayalı errehane⁴⁷, dökümhane ve haddehane açılmıştı.⁴⁸ Ardından birkaç yıl sonra da Dolmabahçe'de Tophaneyeye bağlı bir vapurhane açılacaktır.⁴⁹

Küçük ve Büyük Vapur, yeni vapurların inşası için de büyük bir miras bıraktı. Her iki vapurun 1828-1836'ya kadar olan hizmetleri Bâbîâli adına yeni vapurların bir an önce elde edilmesi hususunda öğretici olmuştu. Daha 1836-1837'lerde hükümet, inşa edilmek üzere yeni iki ticaret vapurunun bir an önce filoya katılması taraftarıydı.⁵⁰ Küçük ve Büyük Vapurun Tersane-i Âmire hizmetinden alınıp hemen bir kumpanya şeklinde hisse ile tüccar hizmetine verilmesi Türk deniz ticaret tarihi ve denizcilik tarihinde de bir ilk olarak kaydedilmelidir. İleri de kurulacak olan Hazine-i Hassa (1840 başlarında) ve Şirket-i Hayriye (1851) vapur şirketlerinin iptidai de olsa temeli demek doğru olacaktır. Sadece ticari alanda değil deniz kuvvetleri anlamında da bu ilk iki vapur öğretici olmuştur. Hemen 1837'de Tersane-i Âmire'nin Aynalıkavak sahasında Eser-i Hayr, 1838'de Mesir-i Bahri, 1839'da Tair-i Bahri savaş vapurları inşa edilmeye başlanmıştır.

Satın alındıklarında da deniz hizmetinden çekildiklerinde de her iki vapurun aralarında bir yıl vardı. Bu nedenle ikisine kardeş vapurlar demek doğru olacaktır. Adları konusunda tam bir kesinlik olmasa da biz bu iki kardeş vapura belgelerin daha çok isimlendirmesiyle küçük vapur ve büyük vapur diyebiliriz. İki vapurun varlığı özellikle 1830'larda yabancı vapurlar karşısında Osmanlı açısından prestij olarak düşünülebilir. Osmanlılar, yabancıların Marmara ve Akdeniz'de artan vapurları karşısında bu vapurlar sayesinde tecrübe edinmişler ve 1836-1837 gibi erken bir tarihte hem savaş hem de deniz ticaret filosu kurma konusunda karar alabilmişlerdir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

47 Kereste kesiminin makine ile yapıldığı imalathane. Bk. Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 414.

48 Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya*, 163-164.

49 BOA, HAT, 29276; C.İKTS, 1652; C.BH, 1941.

50 BOA, HAT, 51681.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (BOA):

Bab-ı Asaî Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNSNMH.d.), *Cevdet-Babriye* (C.BH), *Cevdet-İktisat* (C.İKTS), *Hatt-ı Hümayun (HAT)*, *Maliyeden Müdevver Defterleri* (MAD).

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

Bal, Nurcan. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Babriyesinde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Cormstock, John L. *History of the Greek Revolution*. New York: 1829.

De Kay, James E. *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009.

Düzcü, Levent. *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017.

Gencer, Ali İhsan. *Babriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Babriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

Kallek, Cengiz. "Kile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/568-571. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 25/570.

MacFarlane, Charles. *Constantinople in 1828*. 1 Cilt. London: Saunders and Otley, 1829.

Murray, Andrew vd. *Shipbuilging in Iron and Wood*, Edinburg: Neill Compony, 1863.

Örenç, Ali Fuat. "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi* 46, (Haziran 2012), 37-84.

Örenç, Ali Fuat. "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*. ed. A. Sefa Özkaya. İstanbul: Kronik, 2019, 395-423.

Preble, Henry. *A Chronological History of the Origin and Development of Steam Navigation*. Philadelphia: L.R. Hamersly & Co, 1895.

Slade, Adolphus. *Records of Travels in Turkey, Greece, Etc., and of a Cruize in the Black Sea, With The Capitan Pasha, In The Years 1829, 1830 and 1831*. London: Saunders and Otley, 1/108.

Sondhaus, Lawrence. *Naval Warfare 1815-1914*. New York: Taylor and Francis e-Library, 2001.

Tengüz, Hüsnü. *Osmanlı Babriyesinin Mazisi*. İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 1995.

Terzi, Arzu T. "Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası", *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri Bildiriler*. 147-154. İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 2005.

Tezel, Hayati. *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi I*, İstanbul: Deniz Basımevi, 1973.

XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tedavül Eden Ayarı Bozuk (Kırkık) Akçelerin İktisadi Hayata Etkileri*

THE EFFECTS OF
COUNTERFEIT COINS ON
THE OTTOMAN ECONOMICS
DURING THE SECOND HALF
OF THE SIXTEENTH CENTURY

FARUK AKAR**

ÖZ ABSTRACT

Bir mübadele aracı olarak para, farklı zaman ve mekânlarda üretilmeye başlanmış ve zamanla devletlerin varlığını ve gücünü gösteren bir birim haline gelmiştir. Öte yandan, para kullanımının giderek yaygınlaşması çeşitli nedenlerle ayarının bozulmasına yönelik kalpazanlık girişimlerine yol açmıştır. Çalışmanın amacı, XVI. yüzyılın ikinci yarısında tedavüldeki ayarı bozuk akçelerin iktisadi hayat üzerindeki etkilerini, maliye ahkâm defterlerine yansıyan davalar üzerinden incelemektir. Bu maksatla kalpazanlık ve ayarı bozuk akçelere dair hükümlerin yer aldığı defterler incelenmiş ve elde edilen bulgular ile çalışma şekillenmiştir. Bu bağlamda, başlangıç kısmında Osmanlı para politikasından genel hatları ile bahsedildikten sonra ikinci bölümde, ayarı bozuk akçelerin para piyasası ve kamusal alan üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise kalpazanlık ve ayarı bozuk akçe ile ilgili hususların, merkezi idare tarafından nasıl teftiş edildiği ve mahkeme sürecinin nasıl işlediğine değinilmiştir. İncelenen dönem boyunca, çok sayıda yerli ve yabancı ayarı bozuk akçenin tedavülde olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı tebaasının hemen her kesiminden insanın, tedavüldeki ayarı bozuk akçeler ile bir şekilde ilişkisi olduğu görülmektedir. İktisadi hayatı tehdit eden bu süreç, Osmanlı mahkemelerinin ciddi uğraşı alanı haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayarı Bozuk Akçe, Kalpazanlık, Mahkeme, Maliye Ahkâmı, Teftiş.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Mart 2021 | Date Received: 15 March 2021
Kabul Tarihi: 9 Haziran 2021 | Date Accepted: 9 June 2021

ATIF | CITATION

Akar, Faruk. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tedavül Eden Ayarı Bozuk (Kırkık) Akçelerin İktisadi Hayata Etkileri", *Kadim* 2 (Ekim 2021), 129-144.

* Bu makale, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan 41 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 987/M. 1579-1580) (s. 1-252) başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 1farukakar@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3731-8368.

GİRİŞ

İktisadi hayatın en başat unsurlarından biri olan para, tarihsel süreçte birçok toplumun/ devletin mübadele aracı olarak oldukça önemli rol oynamıştır. Zamanla farklı adlarla ve değerli madenlerle basılan para, devletlerin kudretlerini temsil etmesinin yanı sıra bağımsızlık ve otorite göstergesi haline gelmiştir. Nitekim İslam devletlerinde hutbe okutmak ve sikke bastırmak egemenliğin en önemli sembolleri olarak kabul edildiğinden, Osmanlı padişahları da bu usulü devam ettirmişlerdir.¹

XIV. yüzyılda Anadolu'nun ticaret yolları üzerindeki bir beylikten XVI. ve XVII. yüzyılda uluslararası ticaret ve maden akışının tam ortasında kalan bir imparatorluğa dönüşen Osmanlıların, iktisadi düzen ve siyasi otoritenin devamlılığı için para politikasını esaslı bir şekilde ele almaları gerekmiştir.² Bu politika, iç dengelerin korunması amacıyla paranın ülke içindeki dolaşımının düzenlenmesi, hâkimiyet sembolü olarak ülkenin her tarafına ulaştırılması ve bunun için de darphanelerin kurulmasını zorunlu kılmıştır.³ Bu nedenle Osmanlılar, XV. yüzyılda kendisinden önceki Türk-İslam devletlerini izleyerek ticari ve idari önemi olan şehirlerde ve maden yataklarının yakınlarında çok sayıda darphane kurmuşlardır.⁴

Osmanlılar, ülkenin çeşitli kentlerinde darphane kurmalarına rağmen para darbı hususunda klasik dönemin iktisadi, coğrafi ve teknik zorluklarından bir hayli etkilenmişler ve bu durum, paranın tedavülünde de kendini göstermiştir. Bu nedenle iktisadi sistemin devamlılığı ve para talebine cevap verebilmek adına esnek bir para politikası takip etmişlerdir. Bu maksatla kendi sikkelerinin yanında yabancı paraların piyasada dolaşımına da izin vermişlerdir. Böylece büyüyen ekonominin para ihtiyacını daha kolay karşılayabilmişlerdir.⁵

Öte yandan, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve mali koşulları hızla bozulmaya başlamış ve parasal istikrar ve genişleme önemli ölçüde zarar görmüştür. XVI. yüzyılın başlarında elde edilen askeri başarılar ile imparatorluğa yeni katılan bölgelerden merkeze akan gelirler, devlet maliyesini güçlendirmiştir.⁶ Ancak 1578'den sonra İran'a karşı girişilen savaşlar, Osmanlı maliyesi açısından yıkıcı sonuçların doğmasına neden olmuştur. Akabinde 1593'ten 1606'a kadar süren Avusturya savaşlarında, ateşli silahlarla donatılan piyade birliklerine duyulan ihtiyaç, yeniçerilerin sayısının artırılmasını ve sekban denilen paralı asker toplanmasını gerektirmiştir. Bu durum, nakit ihtiyacı ile birlikte devleti mali bir krize doğru sürüklemiştir. Barış zamanlarında ise işsiz kalan ve maaş alamayan paralı askerler, kırsal alanlarda Anadolu halkından haraç toplamaya kalkışmışlardır. Ayrıca tımarlarını yitiren tımarlı sipahilerin de bu gruplara katılmaları, celali olarak bilinen bu eşkiya

1 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 5, 14.

2 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 17.

3 Mustafa Öztürk, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/803.

4 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 31; Halil Sahillioğlu, "Darphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/502.

5 Öztürk "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", 10/803; Ali Akyıldız, "Para" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/164.

6 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 125-127.

çetelerinin oluşmasına ve Anadolu'da tarımsal üretimin ve vergi gelirlerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur.⁷

Osmanlıların mali istikrarını bozan diğer bir etken de dönemin kıtalararası para ve değerli maden akışları idi. Avrupa ekonomisinin coğrafi sınırlarının genişlemesi ve Amerika'nın keşfi, XVI. yüzyılda Avrupa'ya büyük miktarda değerli maden akışına neden olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise kıtalararası maden akışı daha da artmış ve büyük boy Avrupa gümüş sikkeleri, Osmanlı piyasalarında görülmeye başlanmıştır.⁸ Gümüş sikkelerin altına nazaran bollaşması mal fiyatlarını yükseltmeye, gelirleri ise düşürmeye başlamıştır. Bununla birlikte, kıymetli maden fiyatlarının Doğu'da yüksekliği, bu bölgelere kıymetli maden ve para akımını ortaya çıkartmıştır.⁹ Ayrıca piyasada gümüşün bollaşması altın/gümüş oranının yükselmesine neden olmuştur. I. Selim ve I. Süleyman devrinde vezin bakımından istikrarlı bir dönem geçiren akçe, II. Selim'den itibaren değerini kaybetmeye başlamıştır. Nitekim tüm bu olumsuz eğilimler, merkezi devleti ek gelir kaynakları yaratmaya zorlamış ve 1580'lerin başında 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilirken 1585'teki tağşişten sonra 850 akçe kesilmesine neden olmuştur.¹⁰ Ayrıca bu dönemde, taşra darphanelerinde akçelerin çoğunun vezin itibariyle eksik kesilmeleri, tedavüldeki sahih/gerçek akçelerin kenarlarından çalınmasına neden olmuş ve kalpazanlık¹¹ faaliyetlerinin artmasına yol açmıştır.¹²

III. Murad döneminde hız kazanan kalpazanlık faaliyetlerinde, sarraflar tarafından akçelerin kırılması akçenin veznini düşürürken kalpazanlar tarafından kesilen kalp akçelerin resmî akçelerle karışması ve piyasaya sürülmesi, tedavüldeki akçenin kıymetini iyice belirsiz hale getirmiştir. Bu durumda devlet, resmî rayıcı korumak adına sık sık *cedid* akçe çıkarıp eski akçeleri yasaklayarak bu olumsuz durumu engellemeyi amaçlamıştır.¹³ Ayrıca tağşişlerin ekonomiyi çıkmaza soktuğu ve çeşitli nedenlerden dolayı tedbir alınmakta geç kalındığı zamanlar, akçe kırkıcılığına zemin hazırlamıştır. Piyasada ağırlığı düşük akçelerin artış göstermesi sarraf, kuyumcu ve kalpazanlar tarafından sağlam akçelerin kenarlarının kırılarak gümüşünün çalınmasına neden olmuştur. Bu durum, kırkık akçe olarak ifade edilen ayarı bozulmuş akçelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hükümdarlar ise piyasadaki karışıklığı önlemek adına zaman zaman sikke tashihi politikasına başvurmuşlardır. Bu şekilde, yeni akçeler ya eski standart üzerinden ya da ağırlığı bir miktar düşürülüp piyasaya sürülerek karışıklığın giderilmesi hedeflenmiştir.¹⁴ Ancak kalpazanlık faaliyetlerinin gün

7 Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi - I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 19.

8 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 128.

9 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları" *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3/25.

10 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 128.

11 Akçenin taklidi olarak kalp para kesen şahısları ifade eden kalpazan deyimi, Osmanlı vesikalarında kallab, kalpzen, sikkezen, zebânzedi tabirleri ile de ifade edilmektedir. Konu ile ilgili terminoloji için bk. Orhan Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 3/180-181.

12 Halil Sahillioğlu, *Kuruluşun XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Doktora Tezi, 1958), 64.

13 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 38-39.

14 Halil Sahillioğlu, "Akçe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/227; Aynı metalden kesilen sikkelerin kıymetlerinin tespiti ile kalpazan ve akçe kırkıcıların takibindeki ihmaller nedeniyle tedavüldeki paralar bozuk, kırık ve içine ayar karıştırılmış şekilde tağşiş edilmiş duruma gelmiştir. Bu nedenle zaman zaman sikke tashihi zorunlu bir hale gelmiştir. Sahillioğlu, *Kuruluşun XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 71.

geçtikçe artıp ülkenin geniş coğrafyasına¹⁵ yayılması neticesinde, kalpazanlık ve akçe kırkıcılığı ile kalp ve ayarı bozuk akçe kullanımının önlenmesi için çeşitli yaptırımlar uygulanarak bu sürecin önüne geçmeye çalışılmıştır.

Kalb kelimesi, “sahte, taklit, resmî ve sahih olmayıp bir sahtekâr tarafından takliden ve kıymetsiz bir madenden yahut eksik olarak yapılmış sikke, kalp akçe” olarak tarif edilir.¹⁶ Çalışmaya konu olan belgelerde ise kalp sikkelerin yanı sıra “hurde, kırkık ve kemayar” akçe kullanımının yaygın olduğu görülmektedir. Bu akçeler, kalpazanların imal edip piyasaya sürdükleri kalp akçelerden farklı olup devlet darphanesinde basılmış sahih/gerçek sikkelerin kenarlarından bir miktar maden kırkılarak/kesilerek ayarı (vezni) bozulmuş akçeleri ifade etmektedir.¹⁷ Her ne kadar bu işi yapanlar daha çok kalpazan olsa da çalışmaya konu olan belgelerdeki tüm akçelerin kalp akçe olarak belirtilmesi hatalı bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca kalp paraların dönem dönem muhtevaları da değişebilmekteydi.¹⁸ Bu nedenle çalışmada bahsi geçen kalp akçeler belgelerde yer aldığı şekliyle kullanılmış, “hurda, kırkık ve kemayar” akçeler/sikkeler ise “ayarı bozuk akçe” şeklinde ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki kalpazanlık faaliyetleri¹⁹ ile ilgili müstakil çalışmalar bulunmakla beraber, bu makalenin amacı, ayarı bozuk (kırkık) akçelerin iktisadi hayat üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, kalpazanlığın ve ayarı bozuk akçelerin para piyasasındaki teknik ve toplumsal etkileri ele alınacak olup devletin bu konu ile nasıl başa çıkabildiğini ortaya koyabilmek için de teftiş ve mahkeme sürecine değinilecektir. Çalışmamızda, Osmanlı Arşivi’nde bulunan Maliyeden Müdevver, Mühimme ve Kamil Kepeci gibi defter serileri, kullanılan başlıca kaynaklardır.

1. Kalpazanlık ve Ayarı Bozuk Akçelerin Osmanlı Para Politikasına Etkileri

Osmanlı mali sistemi, diğer geleneksel ülkelerde olduğu gibi madeni para rejimine dayanıyordu.²⁰ Bu rejimin temelini ise *akçe* denen gümüş sikkeler teşkil ediyordu.²¹ Osmanlı parası, Orhan Bey’in 1326 yılında ilk Osmanlı akçesini bastırmasından Fatih’in 1479’da ilk altın (sultânî) parasını bastırıldığı tarihe kadar tek üniteli bir sistemdi. Bu tarihten itibaren ise çift (altın-gümüş) madene dayanan bir sistem dönemi başlamıştı.²²

Osmanlı Devleti’nin XVI. yüzyıla kadar altın (sultânî) ve gümüş akçeye dayalı bir para düzeni vardı. Ayrıca günlük küçük işlemlerde kullanılan bakır mangır ya da pullar da tedavül ediyordu. Ancak yeni fetihler neticesinde merkeze uzak bölgelerde bu para düzenini sürdürme olanağı kalmadı. Çünkü imparatorluğa yeni katılan bölgelerin daha önceden

15 Kalpazanlık faaliyetlerinin görüldüğü bölgeler hakkında bk. Kılıç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık Faaliyetleri”, 3/181.

16 Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2014), “Kalb”, 1078.

17 Kalpazanlık ve akçe kırkıcılığı için bk. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 209-214.

18 Tedavül eden kalp madeni ve kâğıt paraların sosyo-ekonomik etkilerini inceleyen bir çalışma için bk. Muharrem Öztel, “Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık ve Sahte Para 1818-1914: Kalpazanlığın ve Tedavül Eden Kalp Paraların Sosyo-Ekonomik Etkileri”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2018), 304-317.

19 Kılıç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık Faaliyetleri”, 3/180-187.

20 Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, 3/24.

21 Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*, 36.

22 Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, 3/25; Akyıldız, “Para”, 34/164.

oluşturulmuş para düzenleri vardı. Bu nedenle Osmanlılar, imparatorluk genelinde yeni bir para düzeni kurmak için bu bölgelerde pragmatik ve esnek davrandılar. İmparatorluğun tüm altın sikkeleri, uluslararası standartlarda birleştirildi ve altın sikkelerde sultani adı verilen sikke, imparatorluk genelinde tek Osmanlı sikkesi haline getirildi. Gümüş sikkelerde ise yeni eyaletlerin ticari ilişkileri ve para sistemleri dikkate alınarak imparatorluk içinde farklı para bölgelerinin (Mısır'da pare/para, İran'da şahı, Kırım'da kefevi, Tunus'ta nasri akçe gibi) oluşmasına izin verildi ve ufak tefek değişikliklerle var olan para birimlerinin kullanımı tercih edildi.²³

Öte yandan, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *guruş* denen iri gümüş Avrupa sikkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmeye başlanması, gümüşün altına nazaran bollaşmasına ve mal fiyatlarını yükseltip gelirlerin düşmesine neden oldu.²⁴ Bu durum, parasal dalgalanmalara neden olmakla birlikte, 1566'da²⁵ akçenin gümüş içeriğinin azaltılmasını gerektirdi. Ayrıca 1570 ve 1580'lerde gümüşün resmî kurunun²⁶ piyasa kurunun altında kalması akçelerin kenarlarının kesilmesini yaygınlaştırdı ve bu dönemde, düşük ayarlı sikkelerin üretim ve tedavülünün artmasının yanı sıra piyasaya bol miktarda kalp sikke sürülmesine neden oldu.²⁷

Kalpazanlık (kalp sikke kesme) faaliyetleri, çeşitli usullerle uygulanırdı. Bunlardan ilki, düşük ayarlı ve içerisinde yeteri kadar gümüşün bulunmadığı paralar imal edilmesidir. Bu şekilde bakırla karışık akçe veya gümüş karışık altın para üretilirdi. Kalp akçe veya para kesiminde uygulanan diğer yöntem ise *kırkık* akçe veya eksik ağırlıklı para kesimi şeklinde idi. Kalpazanlar, ellerine geçirdikleri sahipsiz ayarlı akçelerin kenarlarını kırarak elde ettikleri gümüşten eksik ayarlı sikkeler keserek piyasaya sürüyorlardı.²⁸ Böylece hem haksız kazanç elde ediyorlar hem de Osmanlı para sisteminde karışıklıklara neden oluyorlardı.

Nitekim 1565 yılında, Filibe taraflarında kalp akçe ve altın (flori)²⁹ işleyen pek çok kalpazana rastlanması, incelenen dönemde kalpazanlığın yaygınlığını ve para üzerindeki etkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.³⁰ Bununla birlikte, 1572 yılında Belgrad ve Koçaniye taraflarında bulunan çok sayıda kalpazanın gizlice kalp akçe kesmeleri, piyasaya bol miktarda düşük ayarlı akçe sürülmesine ve bu olumsuz sürecin hız kazanmasına neden olmuştur.³¹ Bu şekilde, kalpazanlık faaliyetlerinin giderek artması, para piyasasında bu tür kalp akçelerin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır. Mesela 1576'da, Edirne'de bazı kalpazanların bazı kimseler yardımıyla kalp akçe kesip tedavüle sokmaları, halkın birçok ticari işlemde

23 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 85-86; Akyıldız, "Para", 34/164.

24 Tabakoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları", 3/25; Akyıldız, "Para", 34/164.

25 Semendire sancakbeyi ve kadılarına yazılan hüküm, 1565 yılında 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmesinin kararlaştırıldığı ortaya koymaktadır. Bu kayıt, akçenin gümüş içeriğinin 1566'da değil 1565 yılında azaltıldığı göstermektedir. BOA, MAD, No. 2775, 432/944.

26 Gümüş akçe ve altının (sultâni) resmî kur değerleri hakkında bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 58.

27 Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 128.

28 Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri", 3/181-182.

29 1565 tarihli bir kayıta, 1564 yılında Mısır vilayetinden *Hızâne-i Âmiri*'ye gönderilen florilerin hükümet merkezindeki kontrolünün ardından, 35.000 sikke florinin kemayar olduğu anlaşılmıştır. BOA, MAD, No. 2775, 580/1307.

30 BOA, MAD, No. 2775, 158/325; 1565 yılında, Köstendil sancağında ve ona tabi vilayet kadılıklarında da kalpazanlık faaliyetlerine rastlanması, kalpazanlığın Balkanlar'daki yayılımını göstermesi açısından önemlidir. BOA, MAD, No. 2775, 265/557.

31 BOA, KK, No. 67, 184/661.

bu kalp akçeleri kullanmalarına neden olmuştur.³² Burada belirtilmesi gereken husus, kalpa-zanların genellikle darphanelere yakın bölgelerde ortaya çıktıkları ve darphane görevlileri ile iş birliği içinde bulduklarıdır. Bu şekilde, hem kalp akçe kesimi hızlanmış hem de piyasaya sürümü kolaylaşmıştır.

Piyasaya sürülen kalp akçelerin gündelik alışverişlerde kullanımının yaygınlaşması, tedavüldeki altın ve guruşun resmî kurunu da etkilemiştir. 1579 yılında, Aydın ve Saruhan sancaklarında halkın *hurde, kırkık ve kemayar* akçe kullanımı ile altın 70 ve guruş 60 akçeye kadar yükselmiştir.³³ Yine aynı yıl içerisinde Aydın ve Saruhan sancaklarında, ayarı bozuk akçe kullanımı devam ederken altının 70 ve guruşun 50 akçeden işleme alınması üzerine, altının 60 ve guruşun 40 akçe ile işlem görmesi emredilerek resmî kurları belirtilmiştir.³⁴ Ancak her ne kadar kur değerleri belirlense de 1579'da Aydın ve Saruhan sancaklarında, ayarı bozuk para kullanımının giderek yaygınlaştığı ve hatta âdet haline getirildiği görülmektedir.³⁵

Piyasada kullanılan kalp ve ayarı bozuk akçeler, altın ve guruşun değerini önemli ölçüde düşürmekle birlikte, tedavüldeki yabancı menşeli paralar da bu durumdan nasibini almışlardır. Mesela 1579 yılında, Rum vilayetinde guruş 45, altın 65 ve *şâhin*'in³⁶ ise 7,5 akçe hesabına göre kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Şu halde, XVI. yüzyılın ikinci yarısında ayarı bozuk akçelerin çeşitli kentlerde birçok ticari işlemde resmî rayicinin ötesinde kullanıldığı ve enflasyona neden olduğu söylenebilir. Ayrıca ticari işlemlerde kullanılan ayarı bozuk akçeler, her ne kadar enflasyona sebep olsa da halkın bu akçelerle işlem yapmaya alıştığı ya da bu duruma çanak tuttuğu da ifade edilebilir.

Öte yandan, toplumun her kesiminin ayarı bozuk akçe kullandığını söylemek söz konusu değildir. 1580 yılında Kütahya ve Karahisar halkı, vilayetlerinde kullanılan akçenin son derece hurda olmasının yanı sıra, altın ve gümüşün kırkılıp gümüşün 55 ve altının 75 akçeden işlem görmesi nedeniyle ticari işlemlerinde bir hayli zarara uğramışlar ve bu konuda şikâyetçi olmuşlardır.³⁸ Bu husus, istisnai durumunu korumakla beraber, Kütahya ve Karahisar bölgesinde halkın ekonomik anlamda zor durumda kaldıklarına ve ayarı bozuk (kırkık) akçelerin, Osmanlı ülkesinin birçok noktasına sirayet ettiğine işaret etmektedir.

Ayarı bozuk akçelerin tedavüldeki yaygınlığı, akçenin resmî rayicinin bozulmasına ve tarafların zarara uğramasına neden olmakla birlikte, çeşitli ikmal yollarının da engellenmesine yol açmıştır. 1579 yılında, Rodos kadısı merkeze gönderdiği arzda "... *bu makûle hurde akça ol vilâyette zühür itmekle rençber tââyifesi etrafından Rodos'a zahîre getirmeyip kıst olmağa sebep olmuştur*" ifadesi ile bu konuya açıklık getirmiş ve akçeleri merkeze göndermiştir. Merkezde yapılan inceleme neticesinde ise hakikaten akçelerin düşük ayarlı olup 450 akçenin 100 dirhem gelmesi gerekirken 1.100 akçenin 100 dirhem geldiği ve ayarının fazlasıyla bozulduğu

32 BOA, MAD, No. 7534, 1676/4901.

33 BOA, A. {DVNSMHHM, No. 41, 11/21.

34 BOA, A. {DVNSMHHM, No. 41, 16/32.

35 BOA, A. {DVNSMHHM, No. 41, 56/118.

36 Şâhi, XVI. yüzyılın ikinci yarısında darb edilen İran menşeli gümüş sikkedir. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 82.

37 BOA, A. {DVNSMHHM, No. 41, 201/455; II. Selim devrinden 1579 tarihine kadar şâhinin resmî rayici yaklaşık 7 akçe idi. Bk. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 89-90; Şâhi, yüzyılın ortalarında 6 akçeden 1580'lerde 8 akçeye kadar yükselmiştir. Bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 98.

38 BOA, A. {DVNSMHHM, No. 41, 484/1017.

anlaşılmıştır.³⁹ Bu durum, tedavüldeki akçenin yaklaşık olarak %244,44 civarında bir değer kaybına uğratıldığını göstermekle birlikte oldukça enteresandır.⁴⁰ Görünen o ki, kalpazanlık faaliyetleri neticesinde kalp ve ayarı bozuk akçeler, imparatorluğun birçok noktasına farklı değer birimleriyle yayılarak tedavülünü arttırmış ve Osmanlı para politikasını önemli ölçüde etkilemiştir.

1.1. Ayarı Bozuk (Kırkık) Akçelerin Mukâta'a/İltizâm Sistemine Etkileri

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, kalpazanlık ve akçe kırkma faaliyetlerinin Osmanlı para politikası üzerinde olumsuz tesirlere neden olmasının yanı sıra mîrî mâla ve mukâta'a/iltizâm sistemine de zarar verdiği görülmektedir.

Bilindiği üzere, iltizâm sistemi ile hazineye gelir sağlamak amacıyla belirli bir mekânla sınırlı mukâta'a birimlerinin vergi toplama hakkı, müzayedeler sonucu belirlenen ve bir miktarının peşin ödenmesi istenen bir bedel karşılığında sınırlı bir süre ile devredilirdi. Vergi toplama işini üstlenen kişilere de mültezim denirdi.⁴¹

İncelenen dönemde, piyasaya iyice yayılan ayarı bozuk akçelerin vergi tahsili sırasında mültezimlerin ve diğer vergi tahsildarlarının karşısına çıkması, para politikasında olduğu gibi vergi sistemi üzerinde de olumsuz tesirler uyandırmıştır.

Mesela 1579 yılında, Aydın sancağında ayarı bozuk akçelerin yaygınlığı hazineye yarar akçe tahsil etmeyi oldukça güç hale getirmiş ve bu durum, mîrî mâlin ve mültezimlerin zarara uğramasına neden olmuştur.⁴² Şu halde, merkezi hükümetin mümkün olduğunca sahih ayar akçe tahsil edilip hazineye bu doğrultuda akçe getirilmesini temenni ettiği ve kesinlikle ayarı bozuk akçe kabul etmemeye çalıştığı söylenebilir. Ancak uygulamada ise bu durumun önüne geçmenin pek mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1579'da, Aydın ve Saruhan sancaklarında yaygın bir şekilde tedavül eden ayarı bozuk akçeler, *havâss-ı hümayûnda*⁴³ tahsil edilen akçelerin hazineye yaramamasına ve mîrî mâlin fazlasıyla zarara uğramasına yol açmıştır.⁴⁴

Bununla birlikte, ayarı bozuk akçelerin tedavülünün yaygınlaşması tahsilât sırasında akçe hususunda çeşitli sorunlara yol açmıştır. 1580 yılında, Kütahya ve Karahisar'da ayarı bozuk akçelerin yaygınlığı, nevrız irsaliyesinin⁴⁵ tahsilâtı sırasında 100.000 akçe teslim edenlerin 30.000 akçe zarara uğramalarına neden olmuştur. Çünkü akçelerin kırılması, tahsilât sırasında altın ve guruşun resmî kurun ötesinde 15 akçe fazladan alınmasına neden olmuş;

39 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 34/70.

40 Halil Sahillioğlu, III. Murad'ın yaptığı devalüasyondan sonra akçe kırkma ve kalpazanlık faaliyetlerinin devam ettiğini ve 100 dirhem gümüşten 800 akçe yerine 1.500 hatta 2.000 akçe kesildiğini ifade etmiştir. Bu ifadeye göre, 1579 yılında 100 dirhem gümüşten 1.100 adet kesilmesi oldukça fazladır. Bk. Sahillioğlu, *Kurulduğundan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 66.

41 Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/154-155.

42 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 56/118.

43 Osmanlı Devleti'nde has ve hassa (çoğulu havas) padişah ve/veya yüksek mevkideki memurların yıllık gelirleri en az 100.000 akçeye varan şahsi mülk, arazi ve dirliklerini ifade etmekle birlikte havass-ı hümayun ise padişah haslarını ifade eder. Cengiz Orhonlu – Nejat Göyünç, "Has", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 16/268).

44 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 11/21.

45 İrsaliye, Osmanlı Devleti'nde taşradan hükümet merkezine gönderilen mukâta'a bedelleri ile diğer paraları ifade eder bir terimdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), "İrsaliye", 2/81.

guruş 55'e ve altın 75'e alınarak devlete teslim edilmiştir.⁴⁶ Bu şekilde tahsildarlar, vergileri akçenin belirlenen rayiç fiyatı üzerinde tahsil ederek vergi mükelleflerini zora sokmuşlardır. Böylece, hem tahsil edilen mîrî mâlin hileli olmasına hem de reayanın bu işlemde %30 zarara uğramasına neden olunmuştur.

Öte yandan, tedavüldeki guruş, altın ve şâhînin resmî rayicin üzerinde kullanılması, mukâta'a sistemine zarar veren bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. 1579 yılında, Rum vilayetinde mukâta'ât nâzırı olan Yardım'ın, bu durumdan fazlasıyla muzdarip olduğu görülmektedir. Çünkü bu durum, guruş ve altının tam olarak alınmasının önüne engel koyarken şâhînin⁴⁷ de hazine için tahsil edilememesi, mîrî mâla ve mezkûr Yardım'ın iltizâmına zarar vermiştir.⁴⁸ Şâhînin hazine için kabul edilmemesinin, piyasa ve resmî kur değerleri arasındaki farktan kaynaklandığı düşünülebilir. Şu halde, tedavüldeki yerli ve yabancı hemen her çeşit akçenin düşük ayarda kullanımı, mültezimleri ve dolayısıyla devlet gelirlerini önemli ölçüde etkilediği söylenebilir.

Tedavüldeki ayarı bozuk akçelerin mukâta'a/iltizâm sistemini sekteye uğratan bir diğer nedeni de reayanın ellerindeki ayarı bozuk akçeleri tahsildarlara kabul ettirme çabalarıdır. 1579 yılında mukâta'a nâzırı Bahşayış'ın, Eskiil, Turgud ve Bayburd kazalarındaki Atçeken oğullarından adet-i ağnam vergisi talep ettiğinde, bazı kişilerin vergilerini ayarı bozuk akçelerle ödemek istedikleri görülmektedir. Nitekim hazineye yarar akçe talep edildiğinde ise "...vilâyetimizde cârî olan akça budur" denilerek, hazineye yarar akçe vermekte sorun çıkarttıkları ve mezkûr nâzırın iltizâmına fazlasıyla zarar verdikleri anlaşılmaktadır.⁴⁹ Görüldüğü üzere, ayarı bozuk akçelerin piyasada bu kadar yaygın bir şekilde tedavül etmesi, hem hazineye hem de mültezimlere büyük zarar vermiştir.

1.2. Kamu Görevlilerinin Kalp ve Ayarı Bozuk Akçelere İlişkin Faaliyetleri

İncelenen mahkeme kayıtlarında, kamu görevlilerinin kalp veya ayarı bozuk akçe hususunda birçok kez kanun dışı faaliyetlere karıştıklarına rastlanmaktadır. Bu duruma sebep teşkil eden etkenlerin; kalpazanlık faaliyetlerinin artması, tedavüldeki akçelerin giderek ayarının bozulması, vergi tahsili hususunda artan sorunlar ve kamu görevlilerinin kolay para kazanmanın cazibesine kapılmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca ayarı bozuk akçelerin tedavülünün beslenmesi ve ülkenin birçok yerine yayılmasında, ödeme işlemlerinde bu tür ayarı bozuk akçe kullanımının da etkisi olduğu düşünülebilir. Nitekim 1579 yılında nâzır Mehmet'in, Rodos Kalesi muhafızlarının mevaciblerinin⁵⁰ ödenmesi için 1578 tarihinde gönderdiği akçelerin ayarının bozuk olduğu ve kullanılmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştır.⁵¹ Yine aynı yıla ait başka bir belgede, nâzır Mehmet'in mevacib ödemeleri için

46 BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 484/1017.

47 1578-1590 arasında İrana karşı girişilen savaş sırasında büyük miktarda bastırılan şâhilerin, 1579'da hazine için tahsil edilememesi enteresandır. Bu durumun, resmî değeri şişirilen şâhilerin ihracat ödemelerinde yaşanan sorunlardan kaynaklandığı söylenebilir. Bk. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, 90.

48 BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 201/455.

49 BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 212/474.

50 Mevacib, Osmanlılarda memur ve askerlere verilen maaş karşılığında kullanılmış bir terimdir. Erhan Afyoncu, "Mevacib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/418-419.

51 BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 134/299.

Rodos'a⁵² gönderdiği 396.000 akçenin ayarının bozuk olduğu ve masraflar için harcanması- na engel teşkil ettiği gösterilmiştir.⁵³ Bu iki belgedeki nâzırın aynı kişi olduğu düşünülürse haksız kazanç elde edebilmek için birçok kez ayarı bozuk akçe ile işlem yaptığı hatta bu işlemi adet haline getirdiği söylenebilir. Kalpazanlarla irtibatlı olması da muhtemeldir.

Kamu görevlilerinden kaynaklı bir diğer usulsüz işlem ise ayarı bozuk akçelerin tebdiliydi. 1579 yılında Rum vilayetinde altın, guruş ve şâhînin resmî rayicin üzerinde kullanılması akçelerin tebdilini gerektirmiş ve vilayetdeki toprak kadısına⁵⁴ gönderilmiştir. Ancak kadı, bu akçelerin tebdiline engel olarak mali işlemlerin aksamasına neden olmuştur.⁵⁵ Şu halde, guruş 45, altın 65 ve şâhînin 7,5 akçe hesabı üzerine tedavül ettiği piyasa ortamında, kadının tebdile mani olması, ayarı bozuk akçelere ilişkin kanunsuz tasarruflarını akla getirmektedir. Aynı yıla ait başka bir belgede, irsaliye için ödenmesi gereken meblağın ayarı bozuk akçe ile ödenmesi üzerine kadılarına müracaat edildiği gösterilmiştir. Kadıların ise bu işlemde, akçeleri tam değerinde tebdil etmeyerek 1.000 akçenin tebdiline 300-400 akçe vererek tebdil ettirdikleri anlaşılmaktadır.⁵⁶ Kadıların, akçe tebdiline mani olmaları ve/veya akçeleri değerinin altında tebdil etmelerine istinaden, hâlihazırda yeterince ayarı bozuk olan akçelerden her fırsatta nemalanmaya çalıştıkları söylenebilir. Nitekim 1565 yılında, ellerinde birer miktar kalp akçe ile yakalanan iki şahsın akçeleri rehine konulmuşken Yenişehir kadısı Mevlana Musa ve naibi, emanetteki akçenin 20 akçesini alıp 5-6 akçesini kalp yazmışlardır. Üstelik “yirmi akçede altı akça çok değildir, eyü akçedir” denilerek, geriye kalan akçeleri mezkûr şahıslara geri vermişlerdir.⁵⁷ Bu durum, akçenin rayiç değerini sarsacak bir uygulama olmakla birlikte, 1.000 akçede 300 akçenin kalp akçe olarak değerlendirileceği anlamına geliyordu ki haklı olarak halkın tepkisini de çekmekte idi.

Öte yandan, kamu görevlilerinin kalpazanlık ile kalp ve ayarı bozuk akçe hususunda reayaya çeşitli şekillerde zulmettiklerine rastlanmaktadır. 1579 yılında, Kula sakinlerinden Satı ve Safer adlı kimselerin kalpazan olmayıp ve bu konuda sabit suçları bulunmamasına rağmen, havass-ı hümayun eminleri Yusuf ve Süleyman'ın, “siz kallâbsız” diyerek suç isnat ettikleri ve kanuna aykırı dört bin akçelerini alarak onlara zulmettikleri görülmektedir.⁵⁸ Anlaşılan o ki eminler, iltizâm şartlarını yerine getirememişler ve taahhüt ettikleri meblağı karşılamak için reayaya kanun dışı yaptırımlarda bulunmuşlardır. Aksi halde eminlerin malları müsadere edilebilir ya da gerektiğinde hapsedilebilirlerdi.⁵⁹

52 Orhan Kılıç, konu ile ilgili çalışmasında bu hükmü kullanmakla beraber, Rodos şehri Edirne olarak zikredilmiştir. Bk. Kılıç, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri”, 3/182.

53 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 34/70.

54 Toprak kadıları, gerek merkezde gerekse eyaletlerde tahkiki gereken meseleleri teftiş eden ve köylülerin ehl-i örf ile ilgili şikâyetlerini değerlendirip mahkeme kurabilen seyyar kadılar idi. Bk. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, (Ankara: TTK, 1995), 128.

55 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 201/455.

56 Şikâyet nedeninin tedavüldeki kalp akçeler olup tahsilât sırasında alınmamasına rağmen, kadıların “bâzârlarda râyic olan akçayı al, nakıs eyleme” şeklindeki ifadeleri, kalp akçelerden kazanç sağlayıp tedavülünü beslediklerini akla getirmektedir. BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 220/488.

57 BOA, MAD, No. 2775, 574/1291.

58 BOA, A.İDVNSMHHM, No. 41, 15/28.

59 Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-1963), 147.

Ayrıca tahsil edilecek vergiler için ayarı bozuk akçe teklifinde buldukları ve bu hususta, reayaya şiddet uyguladıklarına da rastlanmaktadır. 1579 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere naip, mültezim, mütekait sipahi ve bazı leventlerden oluşan bir grup, reayadan mirî rüşûm için toplanacak akçeyi ayarı bozuk akçe üzerinden almayı teklif etmişlerdir. Ancak tekliflerinin kabul edilmemesi üzerine, reayanın çadırlarını basıp zulmetmişlerdir.⁶⁰ Yine konuya ilişkin başka bir belgede, Sorkuncuk köyü ahalisinin vergilerini sahih ayar akçe vermelerine rağmen, emin ve amillerin sahih ayar akçe kabul etmeyip “*dördi bir dirhem çâker akça*” talep ettikleri gösterilmiştir.⁶¹ Bu durum, kamu görevlilerinin kalpazanlar ve/veya akçe kırkıcıları ile işbirliği yaparak reayadan zorla ayarı bozuk akçe toplamaya çalıştıklarını ve haksız kazanç elde edebilmek için çeşitli yollar aradıklarını akla getirmektedir. Bu hususta verilebilecek belki de en somut örnek, darphanelerde çalışan görevlilerdir.⁶²

Osmanlı merkezi idaresi, darphane ve darphane görevlileri üzerinde muayyen bir denetim mekanizması⁶³ geliştirmiş olsa da uygulamada çeşitli usulsüz işlemlerle karşılaşmaktadır. Nitekim 1572 yılında, Belgrad ve Koçaniye darphanelerinde çil akçe kesilmesi hususunda ferman gönderilmiş ve bu fermanla, gümüşün sahih ayar olup 100 dirhemden 450 akçe kesilmesi emredilmiştir. Ancak bu durumun aksine, mezkûr darphanelerde küçük ve yaramaz gümüşlerden belirlenen veznin aksine fazladan akçe kesildiği anlaşılmıştır.⁶⁴ 1577 yılında ise bu kez, Üsküp darphanesinde akçelerin belirlenen veznin aksine kalp kesildiğine rastlanmaktadır. Bu hususta, merkezden sahih ayar akçe kestirilmesi için emr-i şerif gönderilmesine rağmen, darphanenin sâhib-i ayârı⁶⁵ bu emri dikkate almamış ve ayarı bozuk akçe kesimine devam etmiştir.⁶⁶ Bu kayıtlara istinaden, incelenen dönemdeki kalpazanlık ve akçe kırkma faaliyetlerinin münferit olabildiği gibi zaman zaman münferit olmaktan çıkıp bizzat kamu görevlileri tarafından da organize bir şekilde icra edildiği ifade edilebilir.

Kayıtlarda dikkati çeken bir diğer husus da darphane görevlilerinin yetkilerini kötüye kullanarak tutuklu kalpazanları serbest bırakmalarıdır. 1577 yılında İstanbul darphanesindeki emin ve yasakçıların, yakalanan kalpazanlar ve Anadolu tarafına gurus geçiren kimselerden, gizlice bir miktar akçe alıp salıverdıklarına rastlanmaktadır.⁶⁷ Darphane emini ve yasakçıların bu tür kanun dışı faaliyetlerinin, darphanelerin ve piyasadaki kalp ve ayarı bozuk akçelerin denetimini gittikçe zor bir duruma soktuğu gibi tedavüldeki akçeye olan güvenin de sarsılmasına yol açtığı söylenebilir.

60 BOA, A.İDVNSMHH, No. 41, 37/76.

61 BOA, A.İDVNSMHH, No. 41, 58/124.

62 Darphanelerin idare ve denetim görevlileri için bk. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 247-251; Ömerül Faruk Bölükbaşı, 18. *Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Amire* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 29-68.

63 Osmanlı merkezi idaresi, sikke darbu hususunda darphanelere yetkili bir emin tayin ederdi. Ayrıca darphaneye gelen eski akçe ve gümüşlerin eritilip 100 dirhemden belirlenen miktarda akçe kestiren bir sâhib-i ayâr ve üstat bulunurdu. Ayrıca darphane eminleri, bölgerindeki ticaret yolları ve merkezlerine yasakçılar yollarlar ve bu yasakçılar, şüphelendikleri her yerleri arayarak kalp ve eski akçe ile yasak gümüş yakalattırıldılar. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 527-528.

64 BOA, KK, No. 67, 184/661.

65 Sahib-i ayar, Darphane çalışanları başında bir nevi işletme şefi durumunda olan ve kesilen sikkelerin her türlü kusurundan sorumlu olan yetkili idi. Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, 250.

66 BOA, MAD, No. 7534, 1003/3045.

67 BOA, MAD, No. 7534, 934/2810.

Son olarak belirtilmesi gereken bir diğer husus, kamu görevlilerinin yanı sıra esnafın da bu işe alet olduklarıdır. 1565 yılında Köstendil sancağında ve ona tâbi vilayet kadıliklarında, kalpazanlık faaliyetlerinin yanı sıra kuyumcu taifesinin de gümüş ve altını, dükkânlarında işlemeyip kalp gümüş ve altını gece evlerinde işledikleri görülmektedir.⁶⁸ Bu durum, haksız kazanca yönelik kanun dışı faaliyetlerin, kamu görevlileri ile esnaf zümresine kadar sıçramasına ve paraya olan güvenin git gide azalmasına neden olmuştur. Şu halde, teknik olarak bozulan akçe, Osmanlı para politikası ve vergi sistemini etkilerken, kamu görevlilerinin kalp ve ayarı bozuk akçeler üzerinden haksız kazanca yönelmeleri, toplumsal boyutlarda önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu olumsuz sürecin önlenmesi adına bir dizi teftiş ve cezai yaptırımlar başlatılmıştır.

2. Kalpazanlık ve Ayarı Bozuk Akçelerin Teftiş ve Mahkeme Süreci

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kalpazanlık ve akçe kırkma faaliyetlerinin giderek yaygınlaşması ve tedavüldeki kalp ve ayarı bozuk akçelerin giderek artması, Osmanlı para politikasına ciddi zararlar verirken iktisadi hayat üzerinde de olumsuz tesirlere neden olmuştur. Divana gelen şikâyetlerin artması devletin bu süreci teftiş edip çeşitli yaptırımlar uygulamasını zaruri kılmıştır. Kalpazanlık ile kalp ve ayarı bozuk akçe hususuna oldukça hassasiyetle yaklaşılmış ve gerek teftiş gerekse de cezai yaptırımlarla bu durumun önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Osmanlı merkezi idaresi, genellikle kalp ve ayarı bozuk akçelerin izini sürerek kalpazan ve akçe kırkıcılara ulaşmaya çalışırdı ve bu hususta, idari görevlilerinden önemli ölçüde yararlanırdı. İdari birimlerden divana gelen şikâyetleri giderebilmek için ekseriyetle kadırlara hüküm veya emr-i şerif gönderilir, tarafsız bir sonuca varılabilmesi için konu veya kişinin soruşturulması istenirdi. Bununla birlikte hükümler, ilgili kişi ve konunun türüne göre hem kadıya hem de örfi yetkililere hitap edebilirdi.⁶⁹ Bu hükümlerin vilayet, sancak ve kazaların kontrol edilmesi veya hükümlerin ilgili yerlere doğrudan doğruya ulaştırılması gibi hususlarda ise genellikle *çavuşlar* gönderilirdi.⁷⁰ Ayrıca uygulamada farklı yetkililerin de ön plana çıktıklarına rastlanırdı. Mesela 1577'de, kalpazan ve kalp akçe teftişi için zuemadan⁷¹ Geylan gönderilmişti.⁷² Bu şekilde, mahkeme huzurunda şikâyetler değerlendirilir ve konu ile ilgili vilayet, sancak veya kaza birimlerinde gerekli teftişler yaptırıldıktan sonra, suça göre çeşitli cezalar uygulanırdı.

Teftiş ve mahkeme süreci ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husus ise verilen cezalardır. Osmanlı hukukunda kalpazanlığa verilen cezalar iki ayrı kategoride değerlendirilirdi.

68 BOA, MAD, No. 2775, 265/557.

69 Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet* (İstanbul: Kronik, 2018), 70-71.

70 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İltimai Tarihi*, 421.

71 Osmanlı Devleti'nde zaimler, kendi bölgelerinde tımarlıları düzenler ve seferlere katılırlardı. Ayrıca sefer dışında, kadının denetiminde asayiş sağlamaya (subaşi) çalışırlar ve vergi toplarlardı. Bu gibi hizmetleri karşılığında ise zaimlerin müteferrika ve dergâh-ı âli çavuşluğu görevine de getirildiklerine rastlanmaktadır. Nitekim zuamdan Geylan'ın da hizmetleri mukabelesinde dergâh-ı âli çavuşluğu görevine getirildiği söylenebilir. Erhan Afyoncu, "Zeamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/163.

72 BOA, MAD, No. 7534, 1676/4901.

Sahte akçe üreten ve suçu sabit olan kalpazanlara idam⁷³ (siyâseten-tâ'ziren katl) cezası uygulanırken tedavüldeki akçelerin kenarını kırarak değerini düşüren ve bu konu ile ilişkisi olan şahıslara ise diğer tâ'zir cezaları⁷⁴ uygun görülürdü. Mesela 1572'de, Üsküp'te bulunan kalpazan ve zindancının dergâh-ı muallâya gönderilmesi emredilmiş ve bu iş için Maden Nâzırı Zâim Pir Mehmed görevlendirilmişti. Nâzır Mehmed'den zikrolunan kalpazanın teftiş edip kalpazanlığı sabit olursa merkeze göndermesi istenmiştir. Ayrıca zindancının da merkeze yollanarak kalpazanın zindancı marifetiyle küreğe koşulması emredilmiştir.⁷⁵

Osmanlı merkezi idaresinin teftiş hususunda çeşitli görevliler tayin ettiği malumdur. Nitekim 1565 yılında, kalpazan ve akçe kırkıcıların teftişi hususunda Yenişehir'e yerleştirilen görevliler, Ramazan ve Hasan isimli şahısları ellerinde birer miktar kalp akçe ile yakalayarak durumu merkeze arz etmişlerdir. Merkezden müfettiş olarak görevlendirilen Karaferye kadısı Mevlana Abdülkerim'e gönderilen hükümde ise mezkûr şahısların kalpazanlıkla ilişkileri olmayıp sadece ellerindeki akçenin birkaçının kalp akçe olmasıyla hapis ve cerimeye gerek olmadığı bildirilmiştir. Bununla birlikte, kalp akçelerin kimlerden temin edildiğinin tespit edilmesi istenmiştir. Kalp sikke ile kalp akçe malzemelerine dair delil bulunduğu takdirde, gerekli cezasın verilebilmesi için tutuklanarak merkeze arz etmeleri emredilmiştir. Ayrıca bu konuda mezkûr kadıya, gereken önemi vermesi ve *tezvir ü telbis*⁷⁶ ile reyaya zulmetmekten sakınması da tembih edilmiştir.⁷⁷

1566'da ise Vulçitrin sancakbeyi ve kadılarına, kalpazan teftişi için emr-i şerif gönderilmesine rağmen, kesilen kalp akçe ve sikkelerin ele geçirilmesi hususunda pek başarılı olunamamıştır. Bunun üzerine, halk arasında yoklama yapılarak şüpheliler mahkemeye çıkarılmış ve vaziyetleri öğrenildikten sonra merkeze bildirilmiştir. Bu durum üzerine, kalpazanlık suçu sabit olanların tutuklanarak merkeze gönderilmeleri emredilmiştir.⁷⁸ Yargı sürecinde tutuklanıp merkeze gönderilen kalpazanlar hakkındaki nihai karar belirsizdir. Ancak bazı kayıtlarda geçen "hakkından gelmek"⁷⁹ tabiri ile gereken ağır cezaların verildiği anlaşılmaktadır.⁸⁰

İfade edilmesi gereken bir diğer husus ise Osmanlı merkezi idaresinin ayarı bozuk akçelerin tedavülünün iyice arttığı bölgelerde teftiş ve yargı sürecini oldukça detaylı bir şekilde ele aldığıdır. 1579 yılında Aydın ve Saruhan sancaklarında ayarı bozuk akçe kullanı-

73 1579 tarihli bir kayıta "Çingâne tâyifesinden birkaç nefer kimesneler Sart kazâsında dutulup kallâb ve kuttâ-ı tarik oldukları bi-hasebi's-şer'i's-şerif sâbit ve hükm-i kâdî lâhik ve sebt-i sicill olduktan sonra mezbûrlar salbolup" ifadesi, kalpazanların asılarak idam edildiklerini göstermektedir. BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 138/309.

74 Kalpazanlık suçu ve cezaları hakkında bk. Mehmet Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 306-312.

75 BOA, KK, No. 67, 444/1611.

76 "Tezvir ve telbis" kavram bütünlüğü ile kastedilen, görevlilerin hileli işlerden kaçınmaları gerektiğidir. Nitekim Osmanlı belgelerinde "tezvir" terimi sahte belge düzenleme anlamında kullanılırken, "telbis" terimi ise sahte belge ile aldatma/kandırma anlamında kullanılmaktadır. Bk. Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*, 313.

77 BOA, MAD, No. 2775, 574/1291.

78 BOA, MAD, No. 2775, 1147/2666.

79 Kayıtlarda geçen "hakkından gelmek" ifadesi, genellikle siyaseten katli gerçekleştirmek için kullanılmakla birlikte, farklı cezalandırmalar için de kullanılırdı. Bk. Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*, 23.

80 1577'de Edirne kadısına, tedavüldeki kalp akçenin bulunması, kalpazanlığı sabit olanların hapsedilmesi ve haklarından gelinmesi için merkeze arz edilmesi emredilmiştir. BOA, MAD, No. 7534, 1676/4901; 1577 yılında, İstanbul Darphanesi'nde tutulan kalpazanların ve akçe kırkanların, haklarından gelinmesi için divana gönderilmesi emredilmiştir. BOA, MAD, No. 7534, 934/2810; 1580 yılında Uşak kadılarına, akçe kırkanları teftiş etmeleri ve bu konuda suçları sabit olanların tutuklanarak haklarından gelinmesi için merkeze gönderilmeleri emredilmiştir. BOA, A. {DVNSMHH, No. 41, 484/1017.

mının yaygınlaşması üzerine merkezden Abdülkadir Çavuş gönderilmiş; Aydın ve Saruhan sancakbeyleri ve kadılarına, kimin elinde ayarı bozuk akçe bulunursa huzurlarında her adedinin tartılıp miktarı ve sahiplerinin isimlerini sicill-i mahfûza kaydetmeleri emredilmiştir. Ardından, bu akçelerin keselere konup mühürlenerek credit akçe kesilmek için darphaneye gönderilmesi emredilmiştir. Bununla birlikte, sancakbeyi ve kadılarına ayarı bozuk akçe kullanımını önlemeleri tembih edilmiş ve uyarıları dinlemeyenlere gerekli cezanın verilebilmesi için isimleri, ikamet yerleri ve ellerindeki akçelerin miktarını yazarak merkeze arz etmeleri istenmiştir. Ayrıca herhangi bir kimsenin elinde ayarı bozuk akçe bulunmadan “...ol makûle akça var imiş ve hilâf-ı zamânda ol asıl akça harcanmış” ve “...aynı ve hilâf-ı şart” denilerek veya elinde guruş vesaire gümüş bulunanların ellerinden zorla gümüşlerinin alınıp kestirilmesi gibi hususlarda, hileli işlerden kaçınmaları tembih edilmiştir.⁸¹ Hukuki süreçte bu tarz ifadelerin sıkça geçmesine istinaden, daha önceki dönemlerde teftiş faaliyetlerinde yaşanan yolsuzluk ve kanuna aykırı müdahalelerinin önüne geçilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Teftiş konusunda bir diğer uygulama ise mevcut zararın bizzat ilgili şahıstan tazmin edilmesi idi. 1579 yılında Rodos'ta mecavib ödemelerinde karşımıza çıkan bu durum, merkezden gönderilen Bayram Çavuş ve müfettiş Hüsâm'a teftiş ettirilmiştir. Ayrıca ayarı bozuk akçe ile ilişkisi olduğu düşünülen nâzır Mehmed'in sorgulanması istenmiştir. Akçe kırktığı kesinleştiği takdirde ise tutuklanarak merkeze gönderilmesi emredilmiştir. Bununla birlikte, ayarı bozuk akçeler darphaneye gönderilerek yeniden kesilmiş ve darphanede kesilen akçenin eksik kısmının, mezkûr nâzırdan tazmin edilmesi istenmiştir.⁸²

Görüldüğü üzere Osmanlı merkezi idaresi, kalpazanlık ve tedavüldeki kalp ve ayarı bozuk akçelerin piyasadan silinmesi için oldukça ciddi uğraşlar vermiştir. Bu konuda başvuru politikası ve tedbirler ile tedavüldeki akçe mümkün olduğunca korunmaya çalışılmıştır. Ayrıca çeşitli cezai müeyyideler belirlenerek kalpazanların bu olumsuz faaliyetlerden caydırılması ve iktisadi hayatın korunması amaçlanmıştır. Ancak her ne kadar cezai müeyyideler belirlense de net bir cezanın uygulandığını söylemek pek doğru değildir. Şu halde, tüm tedbir ve cezalar, kalpazanların hareket alanını kısmen engelse de tedavüldeki kalp ve ayarı bozuk akçelerin dolaşımına engel olduğunu söylemek mümkün değildir.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ikinci yarısında giderek yaygınlaşan kalpazanlık faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin para politikasını ciddi bir şekilde tehdit etmiş ve tedavüldeki akçenin resmî rayicinin giderek bozulmasına yol açmıştır. Ayrı bozuk (kırkık) akçelerin piyasada giderek yaygınlaşması ise beraberinde altın ve guruşun resmî kur değerlerinin de etkilenmesine neden olmuştur. Nitekim incelenen dönemde, resmî kur değerleri 60 ve 40 olan altın ve gümüşün, resmî kurlarının iyice bozularak değerlerinin 75 ve 60 akçeye kadar çıktığı görülmektedir. Ayrıca tedavüldeki yabancı paraların da bu durumdan etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, tedavüldeki ayarı bozuk akçelerin, Osmanlı para politikasını ne derecede etkilediğini açık bir

81 BOA, A./DVNSMHH, No. 41, 11/21; Aynı yıla ait başka bir belgede ise sancakbeyi ve kadıların “...bu makûle kırkık ve kem-ayâr akça isti'mâl itmîşsin ve eviinde hıfzitmîşsin” şeklindeki bir bahane ile kanuna aykırı müdahalelerden sakınmalarının emredildiği gösterilmiştir. BOA, A./DVNSMHH, No. 41, 56/118.

82 BOA, A./DVNSMHH, No. 41, 34/70.

şekilde göstermektedir. Şu halde, zaman zaman merkeze gönderilen ayarı bozuk akçelerin ölçümünün ardından, tedavüldeki akçenin %100'ün üzerinde değer kaybına uğratıldığının görülmesi, kalpazanlığın ve ayarı bozuk akçelerin Osmanlı para politikası üzerindeki etkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İmparatorluğun dört bir yanına yayılan kalp ve ayarı bozuk akçeler, Osmanlı para politikasını etkilemekle birlikte, en önemli varidat kaynaklarından biri olan mukâta'a/iltizâm sisteminin de aksamasına neden olmuştur. Nitekim piyasaya bol miktarda sürülen kalp ve ayarı bozuk akçelerin kullanımının giderek artması üzerine, vergi gelirlerinin tahsili için sahil ayar akçe bulmak zor bir hale gelmiştir. Bu durum, kamu görevlilerinin, görevlerini suistimal etmelerine neden olmuştur. Çünkü mukâta'a/iltizâm sisteminin aksaması, vergi gelirlerinin tahsilinde önemli sorunlar çıkartmış ve vergi yüklenicilerinin taahhütlerini yerine getirmelerine engel olmuştur. Para üzerinde yapılan usulsüz işlemlerin sağladığı kâr, kamu görevlilerinin de bu işe bulaşmasına yol açmıştır.

Kalpazanlık faaliyetlerinin giderek artması ile kalp ve ayarı bozuk akçelerin piyasaya iyice yayılması, devletin çeşitli tedbirler alması sonucunu doğurmuştur. Bu konuda, çeşitli cezai müeyyideler belirlenmiş ve mahkeme süreci oldukça yakından takip edilmiştir. Nitekim bu hususta kadı, sancakbeyi, çavuş vs. idari görevlilere oldukça iş düşmüş ve teftiş sürecinde, idari görevliler de yetkilerini suistimal etmemeleri hususunda sürekli olarak uyarılmışlardır. Bu şekilde, Osmanlı merkezi idaresi XVI. yüzyılın ikinci yarısında kalpazanlık ve ayarı bozuk akçe hususunu, bir teftiş ve denetim mekanizması kapsamında önlemeye çalışarak iktisadi hayata dair olumsuz etkilerini mümkün olduğunca ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Kamil Kepeci Tasnifi* [KK.d.]. No. 67.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d.]. No. 2775, 7534.
BOA, Osmanlı Arşivi. *Mühimme Defterleri* [A.{DVNSMHHM.d.}]. No. 41.

2. Kitap ve Makaleler

- Afyoncu, Erhan. “Mevacib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/418-420. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Afyoncu, Erhan. “Zeamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/162-164. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları”*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Akyıldız, Ali. “Para”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Genç, Mehmet. “İltizam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/154-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 1995.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*. İstanbul: Kronik Yayınları, 7. Basım, 2018.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I 1300-1600*. Çev. Halil Berktaş. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Kılıç, Orhan. “XVI. Yüzyılın ikinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*. 3/180-187. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Koç, Mehmet. *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Orhonlu, Cengiz. – Göyünç, Nejat. “Has”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öznel, Muharrem. “Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık ve Sahte Para (1818-1914): Kalpazanlığın ve Tedavül Eden Kalp Paraların Sosyo-Ekonomik Etkileri”. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10/18 (2018), 304-317.

- Öztürk, Mustafa. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", *Türkler*. 10/802-822. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Sahillioğlu, Halil. "Akçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Sahillioğlu, Halil. "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2 (1962-1963), 145-218.
- Sahillioğlu, Halil. "Darphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/501-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sahillioğlu, Halil. *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1958.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2014.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları" *Osmanlı Ansiklopedisi*. 3/17-31. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

kadim

TERCÜME MAKALELER / *TRANSLATED ARTICLES*

Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya Arasındaki Diplomatik Münasebetler (Zitvatorok Barışı'ndan Birinci Dünya Savaşına Kadar)*

THE DIPLOMATIC
RELATIONSHIPS
BETWEEN AUSTRIA AND THE
OTTOMAN EMPIRE
(FROM THE PEACE OF
ZSITVATOROK TO THE FIRST
WORLD WAR)

MARKUS KÖHBACH**

ÇEV. MEHMET YILMAZ AKBULUT***

ÖZ

ABSTRACT

Viyanalı Osmanlı tarihi araştırmacısı Markus Köhbach'ın Osmanlı Araştırmaları Dergisi'nde Almanca olarak neşredilmiş bu makalesi Habsburg ve Osmanlı hanedanlarının siyasi rekabetlerinin dört asırlık bir süre zarfında nasıl şekillendiğini, hangi dönüm noktalarından geçtiğini diplomatik münasebetlere yoğunlaşarak anlatmaktadır. İki imparatorluk arasında siyasi, askerî ya da diplomatik konuları kapsayan ayrıntılı araştırmalar için bir başlangıç yazısı olarak ele alınabilecek çalışma, henüz monografisi kaleme alınmamış bu ilgi çekici tarihsel çekişme için bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan makale erken modern dünyanın diplomatik mekanizmaları ve Osmanlı Devleti'nin söz konusu mekanizmaları kullanma biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. Mohaç Muharebesi'nde (1526) başlayan rekabet, iki asır boyunca çeşitli cephelerde devam etmiş, iki imparatorluğun mücadeleleri Avrupa devletler dengesinin her daim en önemli unsurlarından biri olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonunda aynı kaderi paylaşan ve tarih sahnesinden çekilen iki rakibin hikâyesi, tarihçiler için yeni soruları akla getirecektir.

This article of Viennese Ottomanist Markus Köhbach, published first in German in the *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* [Journal of Ottoman Studies] describes how the Ottoman-Habsburg relations were shaped between the sixteenth and the twentieth centuries and what were the milestones of this relationship focusing on the diplomatic aspects. It stands as a short guide covering political, military, and diplomatic actions between these early-modern multinational empires and offering a framework for future monographies of this relationship. Moreover, it defines some diplomacy mechanisms in the early modern period and exemplifies how the Ottomans and Austrians employed them. Starting with the Battle of Mohacs, the rivalry between these empires continued during the following two centuries on different fronts and became a significant chapter of the European balance of power. This narrative of the two archivals, sharing the same fate at the end of the First World War, poses new questions for historians.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Avusturya İlişkileri; Diplomasi Tarihi; Sefaretnameler; Osmanlı Macaristanı; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu; Habsburg Hanedanı.

Keywords: Ottoman-Austrian Relations; History of Diplomacy; Sefaretnames; Ottoman Hungary; Austria-Hungarian Empire; House of Habsburg.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Tercüme Makale | Article Type: Translated Article
Geliş Tarihi: 14 Ağustos 2021 | Date Received: 14 August 2021
Kabul Tarihi: 23 Eylül 2021 | Date Accepted: 23 September 2021

ATIF | CITATION

Köhbach, Markus. "Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya Arasındaki Diplomatik Münasebetler (Zitvatorok Barışı'ndan Birinci Dünya Savaşına Kadar)". çev. Mehmet Yılmaz Akbulut. *Kadim* 2 (Ekim 2021), 147-162.

* Bu makale Prof. Dr. Markus Köhbach tarafından, Almanca "Die Diplomatischen Beziehungen Zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich" başlığı ile *Osmanlı Araştırmaları* dergisinde neşredilmiştir. Bk. Markus Köhbach, "Die Diplomatischen Beziehungen Zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich", *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984), 237-260.

** Prof. Dr. (Emekli), Viyana Üniversitesi, Tarih Bölümü, markus.koehbach@univie.ac.at, ORCID: 0000-0002-8296-9514.

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, myakbulut@29mayis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9299-7498.

1526 Mohaç Muhaberesi ve bu muharebenin neticesinde, 1515 Viyana Miras Mukavelesine istinaden [*Çifte Viyana Düğünü ya da Birinci Viyana Kongresi* isimleri ile de bilinir] Kutsal Macar Tahtında hak iddia eden Habsburg arşidükü Ferdinand ve Habsburg karşıtları fraksiyonunun lideri Zapolya Janos arasında çıkan ihtilaf, Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburg hanedanının mevrûs ülkeleri arasında doğrudan siyasî ve askerî mücadelenin ortaya çıkmasına sebep oldu. Avusturya ve Osmanlılar arasındaki diplomatik münasebetler bu tarihlere kadar geri gitmekte ise de bu münasebetler on dokuzuncu yüzyıla kadar tek taraflı bir mahiyet arz etmiştir. Avusturya, on altıncı yüzyılın ortasından itibaren İstanbul'da daimî elçilik bulundurmuş; Osmanlılar ise, Avrupa'daki daimî diplomatik temsilciliklerini 1835' yılında tesis edene dek diplomatik münasebetlerini sultanların tahta çıkışlarını bildirmek, yeni kayserlere tebrik yollamak, siyasî taleplerini iletme ve barış akitleri dolayısıyla elçiler yollamak ile sınırlı bırakmıştı. Avusturya, İstanbul'daki kapı kethüdasına ilaveten, 1545 Edirne Antlaşması ile kararlaştırılan ve 1606 Zitvatorok Antlaşması'na kadar ödenen haraçların teslimi için fevkalade elçiler yolluyor- Viyana Sarayı bu haracın ismini kendisi için güzelleştirerek, ihsan ya da hediye olarak zikrediyordu [ululama hediyesi- *munus honorarium*]- ya da yine bazı nazik siyasî durumlarda fevkalade elçiler gönderiyordu.

11 Kasım 1606'da akdedilen Zitvatorok Antlaşması "Uzun Türk Savaşları" tabir olunan 1593-1606 dönemi savaşlarını hitama erdirdi ve Avusturya-Osmanlı münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etti. Osmanlılar, Kayser ve Sultan'ın teşrifattaki muvazenesini tanıyıp, 200.000 altın dukalık tek seferlik peşin bir ödeme karşılığında, Avusturya için ağır olan yıllık haracı ilga edecek ve iki devlet arasındaki meseleler düzenli elçilikler, ikili müzakereler vasıtası ile ve mümkün olduğunca mutabakat ile neticelendirilecek ve hal olunacaktı. Bu barış, 1 Ocak 1607'den itibaren yirmi sene yürürlükte kalacaktı. Mart 1608'de Avusturya ve Osmanlı'nın birer heyeti Uyyar'da² tartışmalı konuları müzakere etmek için bir araya geldi. Bu müzakere neticesinde Kayser'in elçilik heyeti antlaşmayı tasdik etmek ve üzerinde mutabık kalınan 200.000 altın dukayı ödemek için İstanbul'a gitti. Ancak İstanbul'da tasdik edilecek olan metin, üzerinde evvelden anlaşılan asıl metinden bir hayli sapmıştı. Avusturyalılar bu durumdan şikâyet etseler de bu şikâyet neticesiz kaldı. Avusturyalılar, şikâyetlerini defaatle müdahale ederek dile getirselere de bir netice alamadılar. Her ne kadar 1615 yılında, bir Osmanlı elçilik heyeti Viyana'ya gelip yirmi senelik bir antlaşma imzalamışsa da karşılığında Kont Czernin'in [Herman Graf Czernin von und zu Chudenitz, ö. 1651] 1616'da İstanbul'a dalgаланan sancaklar ve çınlayan müzik eşliğinde girmesi, Osmanlıları o kadar sinirlendirdi ki, o sene siyasî meselelerde bir mutabakata varılamadı. Bunun yerine sadece evvelsi sene Viyana'da akdedilen ticaret antlaşması temelinde bir anlaşma yapılabildi.

Otuz Yıl Savaşları'nın başında Aşağı ve Yukarı Avusturya'dan, Bohemya'dan ve Macar Protestanlarından müteşekkil bir heyet İstanbul'a Kayser II. [Ferdinand] hakkındaki şikâyetleri dile getirmek ve askerî destek talep etmek için geldi. Daha Osmanlılar bu parlak teklife tepki vermeden, Otuz Yıl Savaşları'nın ilk aşaması olan 8 Kasım 1620'de Prag yakınlarındaki Weißen Berg Muharebesi [8 Ekim 1620] Kayser'in lehine neticelendi. Dâhili siyasetteki

1 Bilindiği gibi Viyana'da ilk ikamet elçiliği, III. Selim devrinde, 1797'de kurulmuş olup, 1835'te II. Mahmud tarafından yeniden işlerlik kazandırılmıştır. Viyana'ya gönderilen ilk ikamet elçisi İbrahim Afif Efendi itimatnamesini 1797 senesinin Eylül ayında sunmuştur. Bk.: Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri: 1793-1821* (Ankara: 1968), 43. Çevirenin notu (Bundan sonra Ç.N.).

2 Bugünkü Slovakya'da Nove Zamky. (Ç.N.)

meseleler ve Lehistan ile silahlı bir çatışma haline dönüşen ihtilaf, Osmanlıları Avusturya'ya karşı askerî bir teşebbüsten alıkoymdu. Hâlbuki Erdel Prensi Bethlen Gábor [ö. 1629] ve İngiliz Sefiri Sir Thomas Roe [ö. 1644], Protestanların menfaatlerini Osmanlı idaresi nezdinde ısrarla savunuyorlardı.

Kapı kethüdası [Michael] Starzer ve elçi [Cesare] Gallo, Mart 1621'de, Sultan'ın, Protestan asilerin Kayser ile uzlaşmaya varmalarını teminen müdahil olmayı taahhüt eden bir antlaşmayı akdetmeyi başardılar. Gerçi, muğlak kelimelerle şekillendirilmiş bir antlaşma maddesi uyarınca Osmanlılar, ayaklanmacı Protestanların lehine bir müdahalede bulunma haklarını mahfuz tutuyorlardı. Ancak bu madde, Osmanlılar için bu meseleden şanına halel gelmeksizin kurtulmanın yolunu bulma çabasıydı. Sırf Erdel Prensi Bethlen Gábor bile, Otuz Yıl Savaşlarına birçok kez dâhil oldu ve Tatarlardan ve Osmanlı'nın Macaristan valilerinden silah yardımı aldı.

Osmanlılar Mayıs 1625'te Gyarmat [Garmat] ve Eylül 1627'de Szöny [Söni] antlaşmalarını Habsburg sarayı ile imzaladılar. Bu antlaşmaların akabinde karşılıklı elçi mübadelesi başladı. Kont [Hans Ludwig von] Kuefstein İstanbul'a ve Recep Paşa da Viyana'ya gitti. Keufstein ihtilafli meseleler veçhesinden bakıldığında başarısız oldu. Yalnız kültürel tarih veçhesinden değerlendirilirse sefaretin maiyetindeki ressamalara yaptırılan resimler kıymeti haizdir. Devam edegelen sınır anlaşmazlıkları ve barış akdinin aldığı yaralar, Kayser'in 1634'te Kont [Adam von] Puchheim'ı İstanbul'a göndermesine sebep oldu. Saygın bir kabul ve görüşmelerdeki iyi havaya rağmen, Kont Puchheim'ın elçilik görevi ikinci derecedeki meselelerin halinde yetersiz kaldı. Ama yine de dostane bir itilafın ortaya çıkması mümkün oldu ki, bu durum Habsburg hanedanının İmparatorluk içindeki konumu açısından hiç de küçümsemeyecek bir anlama sahipti. Osmanlıların Macaristan'da müteaddit askerî müdahale ve akınlarının devam etmekte olması nihayet Súdsteiermark'da [Bugünkü Avusturya'nın güney doğu bölgesi] müzakerelerin yeniden başlamasına ve 19 Mart 1642'de Szöny'de yeni bir antlaşmanın oluşmasıyla sonuçlandı. Bu arada Osmanlılar, Zitvatorok barış antlaşmasının Latince metnindeki 200.000 altın dukalık haraç ödemesi için yazılan "semel per semel" [yalnızca bir defa] maddesinin Türkçe metinde atlanmış olmasından hareketle haraç talep etmeyi tekrar denediler.

Erdel Prensi Rakoçi György, muzaffer İsveç ve Fransızlar ile beraber 1643'te Kayser'e karşı bir ittifak akdedip, İstanbul'a da senelik 20.000 altın dukalık haraç sözü karşılığında Yukarı Macaristan ile ilgili müzakerelere başlayınca, vaziyet Avusturya için tehlikeli bir hal aldı. Osmanlılar Prens György'ye haracın ilk teslimatından sonra bir hüccet tanzim edeceklerini taahhüt ettiler ve askerî birliklerine sefer emri vermeye başladılar. Bu nazik durumda, İsveçliler Moravya üzerinden Aşağı Avusturya'ya doğru [Bugünkü kuzey-doğu Avusturya] ilerlerken, bu yaklaşan tehlikeyi bertaraf etmek Kont Czernin'in liyakati ile mümkün oldu. Czernin, Ekim 1644'te, 1642'de Szöny'de yenilenen barışı tasdik etmek için harekete geçti. Tıpkı yirmi sekiz sene evvel İstanbul'a girerken yapılan şaşaalı giriş töreninin yarattığı hoşnutsuzluk gibi, bu sefer de havanın yağmurlu olmasından ötürü huzura kabul törenine gitmekten imtina etmesi, Osmanlılar nezdinde isteksizlik hâsıl etti, ancak buna rağmen Osmanlıları Viyana'ya bir elçi göndermeye, Rakoçi'yi mütteliklikten çıkarmaya ve bir sınır belirleme heyetinin oluşturulmasına ikna etmeyi başarabildi. Kudüs'teki Kutsal Kabir'in anahtarlarını devralma talebi ise reddedildi. Czernin, Mart 1645'te beraberinde Osmanlı

büyükelçisi İbrahim [Efendi] refakatinde Viyana'ya geri döndü. Rakoçi ise, Kayser ile 1645'te Macaristan'daki Protestanların lehine olan Linz Barışını imzaladı. Böylece Macaristan'ın doğu kısmında kalan ve Habsburg hanedanının mevrûs ülkelerinin iddia ettiği topraklar üzerindeki tehditleri bu antlaşma ile ortadan kalkmış oldu.

Önceden, yıllar boyu İstanbul'da kapı kethüdalığı yapmış olan Rudolf Schmidt von Schwarzenhorn, 1649'da Sultan IV. Murad'ın tahta çıkışını tebrik ve Otuz Yıl Savaşlarının hitamını bildirmek için İstanbul'a geldi. Von Schwarzenhorn, Zitvatorok antlaşmasını bir yirmi sene daha uzatabildi. Ancak Osmanlılar 100.000 altın dukanın haraç olarak ödenmesini talep ettiler. Osmanlı-Avusturya sınırında süre gelen Osmanlı saldırılarını [*Kleinkrieg*] ve Erdel'de hüküm süren siyasi karmaşanın yol açtığı gerginlikleri göz ardı edersek, 1649 sonrasında on beş sene kadar bu iki büyük gücün arasında barış hali söz konusu oldu. Erdel meselesi nihayet yeni bir askerî çatışma ortamını getirdi. Erdel'deki siyasi iç karışıklığa Avusturya'nın 1660'ların başında müdahil olması düşmanlığı biletti ve Osmanlıları Habsburg'a karşı silahlanmaya sevk etti. Kapı Kethüdası [Simon] Reniger ve fevkalade elçi [Johann Philipp] Beris'in yaklaşmakta olan savaş ilanını engelleme çabaları bir netice vermedi. 1663'te Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Osmanlı ordusunun başında Macaristan'a doğru sefere çıktı. Ordu ile hareket etmeye Osmanlılar tarafından icbar edilen Kapı kethüdası Reniger ve daha önce Temeşvar Paşası ile görüşen elçi Goes, Sadrazam Paşa'yı kararından vaz geçirmek için çaba gösterdiler. Ancak Paşa, Erdel üzerinde Osmanlı'nın tam egemenliğinin tanınmasını, Avusturya'nın ele geçirdiği bazı önemli kalelerin teslimini ya da imhasını, senelik 30.000 duka ya da tek seferlik 200.000 dukalık bir haraç ödemesinin yapılmasını talep etti. Kaçınılmaz bir hal alan savaşın çıkması ile Osmanlılar başarılı bir şekilde Slovakya'daki Uyvar'ı (Nove Zamky) fethettiler. Fakat 1 Ağustos 1664'te Raab Nehri kenarındaki St. Gotthard'da alınan hezimet üzerine hemen 10 Ağustos'ta Vasvar'da bir barış akdedildi. Osmanlılar topraklarını ve mühimmat ağırlıklarını kaybedip bir hezimet tatmış olsalar da savaş güçleri ve ordu nizamlarına hanel gelmemişti. Hatta o yüzden [muharebeyi kazanan] imparatorluk başkumandanı Montecuccoli devam etmekten imtina etmişti. Hezimete rağmen Osmanlı diplomasisi barış akdinde devletinin siyasi hedeflerini uygulamayı başarabilirdi. Böylece Avusturya ordugâhındaki zafer sarhoşluğu yerini acı bir hayal kırıklığına bıraktı.

Tıpkı bir zamanlar Czernin'in yaptığı gibi, barışın tasdiknamelerinin teslimi için 1665'te Kont Leslie dalgalanan sancaklar ile İstanbul'a gitti. Kont Leslie, esirlerin salıverilmesi, Slovakya bölgesinde sınırın yeniden düzenlenmesi, makul bir ticaret antlaşmasının akdi ve Galata'da taredilmiş birçok Katolik tarikatı mensubunun geri dönmeleri hususlarında başarı elde etti. Aynı yıl Viyana, Kara Mehmed Paşa maiyetindeki Osmanlı büyükelçiliğinin egzotik görseelliğine tanık oldu. Maiyette bulunan, meşhur seyyah Evliya Çelebi Viyana'daki bu ziyaretini *Seyahatnâme* eserinin yedinci cildinde rengârenk ve muhteşem öğelerle bezenmiş biçimde tasvir eder.

Macaristan'da ve Erdel'de rekabet halindeki hâkimiyet çekişmeleri iki imparatorluğu yirmi sene sonra tekrar savaşa sürükledi. Osmanlı desteği almak için çabalayan, Thököly Imre idaresindeki Macar muhaliflerin ayaklanması, Osmanlılara Habsburg idaresine karşı tekrar savaş ilan etmek için güzel bir bahane sağladı. Herkesten evvel ihtiraslı Kara Mustafa Paşa imparatorluğun şanını artırmak ve kendisinin Osmanlı sarayı nezdinde hiç de tartışmasız olmayan şahsi iktidarını takviye etmek için bu tarz gösterişli bir harekât içine girmek

istiyordu. Vasvar barışının yenilenmesi için müzakere etmeye çabalayan Avusturya elçi ve kapı kethüdarları oyalandı, ithamlara maruz tutulup, kabul edilemez taleplerle karşı karşıya bırakıldı. Osmanlılar açıkça bir çatışma ortamına doğru işi sürdüler; zira Habsburglar, Avusturya imparatorluğunun batı cephesinde de Fransa ile çatışma halinde bulunuyordu ve Fransa da Osmanlıların ihtiraslarını körüklemeye çalıştı. 1682'de son dakikada yaklaşmakta olan savaşı savuşturmaya çalışan Avusturya elçisi [Albert de] Kaprara başarısız oldu. Ağustos ayında, Avusturya ordusunun tuğları çıkartılmış, savaşın başlaması için işaret verilmişti. Kapı Kethüdası [Georg Christoph von] Kunitz ve elçi Kaprara Osmanlı ordusunun beraberinde sefere götürüldü. Kaprara, 1683 yılında Osmanlı ordusunun Viyana'ya varması ile Osmanlılar tarafından Tullin'e gönderildi ve serbest bırakıldı. Fakat Kunitz salıverilmedi. Kunitz hayatı pahasına kuşatılan şehre ve Lothringen Düküne, hizmetlileri ve güvendiği insanlar vasıtasıyla Osmanlı ordugâhındaki durumlar hakkında kıymetli bilgiler verdi.

Osmanlıların Viyana'ya yönelik seferin neticesindeki askerî felâket, mukabil hamle olarak, Lehistan ve Venedik ile Kutsal ittifakı tesis etmiş Avusturya için Macaristan'da muzaffer bir ilerlemenin önünü açtı. Avusturyalılar, 1688'de Balkanlar'ın kilit kalesi olan Belgrad'ı aldılar. Bu sırada Osmanlılar, Zülfikâr Efendi ve divan-ı hümayun tercümanı Alexandros Mavrokordatos'u, barışı müzakere etmeleri için Viyana'ya elçi olarak gönderdi. 1689 senesinin Şubat'ından Haziran'ına dek, Viyana'da on dört mükâleme yapıldı. Bu mükâlemelerde, Hollanda Birleşik Devletleri, Osmanlılar için mutavassıtlıklarını arz ettiler. Avusturya, Fransa'ya karşı kendisini rahatlatmak için barışa oldukça temayül etmişti; ancak Kutsal İttifak'ın müktesebatı, Avusturya'ya münhasır bir barışın akdini menediyordu. Venedik ve Lehistan da henüz bu harpteki hedeflerine erişmemiş olduklarını düşündüklerinden, barış için pazarlıklardan bir netice alınmadan görüşmeler kesildi. Avusturya orduları, Bosna ve Sırbistan'da mühim köprübaşlarını aldılar ve General Piccolomini, Makedonya'da, Üsküp'e kadar ilerledi. Böylece Habsburglar askerî ilerlemelerinin en had safhasına varmış olmaktaydılar. 1690'da Sadrazam Köprülü Mustafa Paşa idaresinde, yeniden örgütlenen Osmanlı ordusu karşı hücumla geçti ve aynı yılın Ekim ayında Belgrad'ı tekrardan fethetti. Avusturyalılar, Sırbistan ve Bosna'dan çıkartılmış olsalar da Osmanlılar Macaristan'da kaybedilen toprakları geri almada başarılı olamadılar ve 1697'de Zenta Muharebesinde Osmanlıların uğradığı hezimet nihayet barış görüşmelerinin yolunu açtı. Yeni sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa, gerçekçi bir siyaset ile Osmanlıların 1695'te aralarına Rusya'nın da eklendiği düşmanlarına karşı iktisadî ve askerî anlamdaki umutsuz durumu idrak etti.

İngiliz elçi Lord Paget ve Hollanda elçisi Jacobus Colier'in tavassutu ile savaşın tarafları, Tuna'nın sağ yakasında Petervaradin yakınlarında Karlofça şehrinde, (bugünkü Sremski Karlovci) barış görüşmelerine geçilmesinde mutabık kaldı. Mükâlemeler, muharip kuvvetlerin halihazırda fiilen buldukları yerleri elde tutmaları esası üzerinde olacaktı. Barış müzakereleri 2 Kasım 1698'de başladı, otuz altı mükâleme celsesi sonrasında nihayet 26 Ocak 1699'da üzerinde pazarlık yapılan barış akdi törenlerle akdedildi. Avusturya Macaristan ve Erdel'deki varlığını kuvvetlendiriyor, Banat ve Temeşvar ise Osmanlı'da kalıyordu. İki imparatorluk arasındaki yeni sınır Una, Sava ve Tisa nehirleri boyunca olmak üzere kararlaştırıldı. Osmanlılar, Hristiyanların, bilhassa Katolik tebaadan olanların hür ve engelsiz olarak dinî ayinlerini tatbik etmelerine izin verecekti. Bu yüzyılın başında Zitvatorok antlaşması ilk defa tarafların eşitliğini saptayarak Avusturya-Osmanlı münasebetlerinde nasıl bir dönüm noktası teşkil etmiş ise, Karlofça Barışı da yeni bir safhayı temsil ediyordu: Osmanlı

İmparatorluğuna ilk defa, Hristiyan kuvvetler tarafından barışın şartları dikte ediliyordu, saldırı yerini savunmaya bırakmaktaydı.

Rusya 1695'te henüz daha savaş devam ederken, Osmanlı karşıtı cepheye girmiş olduğundan, bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini Avusturya ve Rusya'nın menfaatleri belirleyecektir.

Avusturya 1700'de, Kont Oettingen-Wallerstein ve Kont Sinzendorf'u barışın tasdiki ve esirler meselesinin halli için İstanbul'a gönderdi; Osmanlı tarafından daha 1699'da İbrahim Paşa Viyana'ya gelmişti bile. Avusturya'nın İspanyol Veraset Savaşları girdabına kapıldığı on sekizinci yüzyılın başındaki müteakip on beş senede Osmanlılar ve Avusturyalılar arasında dostane münasebetler görülüyordu. Osmanlıların Macar isyancı başı II. Rakoçi Ferenc'i desteklemesi, Avusturya imparatorunun kapı kethüdası Leopold Talman'ın diplomatik kabiliyetleri sayesinde engelleyebilmişti. 1713 Edirne Barışı ile muvaffakiyetle bitirilen Rus savaşı, Bâbiâli'de sadrazam Silahdâr Damat Ali Paşa etrafında şekillenmiş harp yanlısı fırkayı kuvvetlendirdi. Ali Paşa, Mora'da Venedik'e karşı askerî bir faaliyetin yapılması için uğraşıyordu. Osmanlılara harp ilan etmek için gerekli bahaneyi, Karadağ'daki bir isyan sonrasında Osmanlı'nın tedip harekâtından kaçarak Venedik bölgesine sığınan elebaşılar verdi. Venedik firari isyancıların iadesini reddedip, Osmanlı ticaret ve hacıları taşıyan gemileri ele geçirince, Bâbiâli Aralık 1714'te harp ilan etti. Kapı kethüdası Fleischmann'ın arabuluculuk denemesi geri çevrildi ancak Prens Eugen ile pazarlık yapmak için bir Osmanlı elçisi Viyana'ya gönderildi.³ Kararlılıkla yapılan bir sefer ile 1715'te Osmanlılar Mora'yı fethedebildiler. Bu fetih İstanbul'da harp yanlısı fırkaların konumunu daha da kuvvetlendirdi. İstanbul'da ayak takımı, 1716 başlarında elçi Fleischmann'ın konağına saldırdı, sadrazamın bununla ilgili olarak dilediği özür ise kifayetsizdi. Birliklerini sınıra yönlendirmiş olan Avusturyalılar, Nisan 1716'da aralarındaki antlaşma gereği Venedik'i koruma taahhütlerine atıfta bulunarak, Osmanlıların ele geçirdikleri toprakların boşatılmasını talep ettiler ve tutumlarındaki ciddiyeti gözler önüne sermek üzere elçi Fleischmann'ı geri çağırdılar. Avusturya, Venedik ile arasındaki ittifakı resmen yeniledikten sonra hemen hücumla geçti. Prens Eugen, Sadrazam'ı 5 Ağustos'ta Petervaradin'de ezici bir yenilgiye uğrattı Fransa'daki sürgününden Osmanlı İmparatorluğu'na dönen ve Avusturya'ya karşı ısrarla bir savaşı destekleyen Rakoçi'nin ihtiraslı hayalleri paramparça oldu. Avusturyalılar, Temeşvar'ı ve 20 Ağustos 1717'de de Belgrad'ı ele geçirdiler. Bu ağır kayıp, İstanbul'da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa önderliğindeki barış yanlısı bir fırkanın iktidara gelmesine yol açtı. Yeni sadrazam barış pazarlıkları için İngiltere ve Hollanda'nın tavassutunu sağladı, nihayetinde 5 Haziran 1718'de Pasarofça'da görüşmeler başladı. Avusturya tarafından müzakereler Kont Virmont ve sabık kapı kethüdası Talman tarafından yapıyordu. Avusturya, Niş ve Vidin kalelerine dek Sırbistan'ı, Una suyuna kadar kuzey Bosna'yı, Bihaç'ı ve Tuna prenslikleri Eflak ve Erdel'i talep etti. Osmanlıların tavizsiz duruşunu ve Avrupa'daki gelişmeleri de hesaba kattığında, Avusturya bu taleplerinden vaz geçti. 21 Temmuz'da akdedilen barış antlaşmasına göre Avusturya, Temeşvar Banat'ı, Belgrad ile beraber Kuzey Sırbistan ve Tuna ve Olt arasında Küçük Eflak tabir edilen yerleri aldı. Bu şekilde Avusturya Balkanlarda konumunu kesin bir şekilde tahkim etmiş ve tayin edici bir noktaya gelmişti. Şimdi Avusturya'nın bu elde ettiği mülkü daha da genişletmesi sadece bir zaman meselesi gibi görünüyordu ve Hristiyan Balkan halkları Osmanlı idaresinden

3 Burada kastedilen elçi Seyfullah Ağa'dır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Beydilli - İsmail E. Erünsal, "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik bir teşebbüs, Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)", *Belgeler* 22 (2002).

kurtulmak umuduyla gözlerini Viyana'ya çevirmiş ve beklenti içine girmişlerdi. Pasarofça barışıyla beraber Avusturyalılar Venedik'in Doğu ticaretindeki üstün konumuna da kendi lehlerinde olmak üzere son verdiler. 27 Temmuz'da akdedilen bir antlaşmayla beraber Avusturya, yabancı tüccarların hamiliğini yapma iznini alarak Osmanlı'da hür ticari faaliyetler ve daimî konsolosluklar bulundurma hakkını elde etmişti.

Pasarofça barışının tasdiki için Avusturya murahhaslarından Kont Virmont büyükelçi olarak İstanbul'a gitti. Kont Virmont'un Pasarofça'daki mevkidaşı Silahdâr İbrahim Paşa da Viyana'ya geldi. Bu heyete iştirak edenlerden birinin kaleme aldığı kısa *sefâretnâme*, Osmanlıların Viyana hakkında ürettiği bazı efsaneleri ihtiva eder. Bu eser Osmanlıların iki defa başarısızlıkla fethetmeyi denedikleri Viyana hakkındaki çok az sayıdaki folklorik efsane türü kaynaklardan biridir.

Avusturya için Rusya ile iş birliği yapmanın vahim olduğu tebeyün edecekti. Rusya'nın, Büyük Petro'dan beri devam eden yayılmacı büyük güç siyaseti, zayıflayan Osmanlı varlığını nihayetinde yok etmek için çabalayacak yeni kuvvetli bir düşmanın ortaya çıkması demektir. Bu şartlar altında Avusturya'nın siyaseti, artık kendisi için bir tehdit teşkil etmeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyeti kendi menfaatleri açısından nasıl değerlendirileceğini düşünmek ve kuzeydeki Rus gücünün tek taraflı bir yayılma ve hâkimiyetinin önüne geçmek için hangi ölçüde Osmanlılara karşı Rusya ile müşterek mücadelelere iştirak edeceği meselesi haline gelmişti.

6 Ağustos 1726'da Rusya, Habsburglarla *Pragmatische Sanktion*'ları kabul ettiği bir ittifak akdetti. Bu iki güç birbirlerinin mülklerini tasdik ediyor ve bir savaş halinde karşılıklı olarak otuz biner askerden oluşan birlikler ile birbirlerini desteklemek için sözleşiyorlardı. Bu andan itibaren, Rusya Osmanlılara savaş ilan edebilmek için kararlı bir çaba gösterdi. Lehistan'da Osmanlıların, Fransızlar tarafından desteklenen tahtın talibi Stanislaw Lesczinski'yi arka çıkmaları, aradaki gerilimi şiddetlendirdi. Ancak Fransız diplomasisi çabalamış olsa da Osmanlı İmparatorluğu Lehistan Veraset Savaşına girmedir. Rusların Kırım ve Azak'a saldırımları, Osmanlıları savaşa mecbur etti. Lehistan Veraset Savaşını ağır kayıplarla kapatan Avusturya yeni bir çatışmaya girmekte kararsız kaldı. Hofkriegsrat başkanı Kont Königsegg, Osmanlıların halihazırdaki durumu şikâyet ettikleri mektuplarına verdiği cevapta, Rusya ile münasebetlerin bütünüyle 1726 akdi temelinde şekilleneceğini söylese de Osmanlı tarafı ile geniş çaplı müzakerelerin devamını temin edebilmek için bir önceki kapı kethüdası Leopold Talman'ın oğlu olan Avusturya'nın yeni kapı kethüdası Ludwig Talmann'ın konumunu elçilik (*internuntius*) mertebesine yükseltti. Osmanlılar, Rus askerî harekâtının bidayetdeki başarıları üzerine barışçıl bir çözüme meylettiler ve Viyana ile yoğun bir şekilde irtibata giriştiler Osmanlıların buradan beklentisi diplomatik destekti. Ancak Avusturya'nın, tamamen Rus tarafının tutumunu kollayan kaçamak tavrı bu tür beklentileri sonuçsuz kıldı. Avusturya, Podolya'nın Niemirow şehrinde, muhataralı mevzular hakkında müzakere yapmak için bir toplantı yapılması çağrısında bulundu ve 1 Mayıs 1737'e dek müddet tayin etti. Her ne kadar Avusturya da 12 Haziran 1737'de savaşa girmiş olsa da diplomatik bir çözümün hayali hala mevcuttu ve 16 Ağustos'ta Niemirow'da ilk müzakereler başladı. Başarısız olacağı önceden belli olan müzakereler, 11 Kasım'a dek sürdü ve iki muharip güç arasında aşılamaz anlaşmazlıkları peyda etmesi bir yana, Osmanlı aleyhine planlanan genişlemenin nasıl olacağı hususunda müttefik devletler arasında kuvvetli fikir ayrılıklarının da çıkmasına yol açtı.

Avusturyalılar için Sırbistan ve Bosna'daki harp, hemen başından alınan birkaç zafer hariç olmak üzere tam bir felâketti. Kısa bir süre önce Lehistan Veraset Savaşlarına iştirak etmek mecburiyetinde kalan Avusturya ordusu zayıflamıştı, teçhizatı ve iaşesi kötüydü ve Habsburgların mali imkânları tükenmişti. Osmanlılar, elde ettikleri zaferler sebebiyle, Fransız elçisi Villeneuve'nin arabuluculuk denemesini geri çevirdiler. 1738 ve 1739 senesindeki Avusturyalıların seferlerde aldıkları mağlubiyetler nihayet Avusturyalı General Wallis'in 13 Ağustos 1739'da barış talep etmesine yol açtı. 18 Ağustos'ta Kont Neipperg ve Albay Groß, Belgrad önünde, Fransız elçi Villeneuve'nin mutavassıtlık yaptığı Osmanlı ordugâhına, Avusturya murahhasları olarak vasıl oldular. Tam yetkili Avusturya murahhas vasfına sahip olmadan, Kayser adına pazarlık yapan murahhaslar, 1 Eylül'de Osmanlılara geniş tavizler vererek bir ön barış akdine muvaffak oldular. Kayser VI. Karl bu barışın aleyhinde elinden geleni yapmış ve bunun sorumlularını savaş mahkemesinde yargılatmış olsa da sonunda 18 Eylül'de bu elverişsiz barışı imzalamak mecburiyetinde kaldı. Avusturya 1718 Pasarofça Barışı ile kazandıklarının büyük bir çoğunluğundan vaz geçiyor, Sırbistan, Bosna'nın kuzey yakası ve Küçük Eflak Osmanlılara iade edilip iki ülke arasındaki sınır Tuna Nehri ve Sava Suyu ile çiziliyordu. Villeneuve'ün antlaşmaların tatbiki için verdiği teminat ile Rusya da barış akdetti. Bu zafer Osmanlı İmparatorluğu'nun zedelenmiş siyasî itibarını yeniden güçlendirdi. Savaşın beraberinde getirdiği ufak tefek kazançlara rağmen, Rusya için de büyük bir itibar kazanımı söz konusuydu. Balkanlardaki Avusturya emelleri ciddi bir darbe almış, Avusturya'nın Balkanlardaki toprakları sonraki yüz kırk sene değişmeyecek halde şekillenmişti.

Barış antlaşmasının tasdiki için karşılıklı heyetler gönderildi; Ali Paşa Viyana'ya giderken, Kont Ulefeld İstanbul'a gitti. 1737'de Talmann'ın ayrılmasından beri münhal olan kapı kethüdalığına 1740'ta Heinrich von Penkler atandı.

Takip eden yıllarda Avusturya-Osmanlı münasebetleri sükûnet içinde geçti, zira VI. Karl'ın ölümü Avusturya Veraset Savaşını başlatmış ve Osmanlılar da İran'da Nadir Şah'a karşı savaşmak zorunda kalmışlardı. Osmanlılar Avusturya Veraset Savaşında tarafsızlıklarını muhafaza etmişti. Maria Theresia, ömr-i hayatı boyunca Osmanlıların bu tavrını şükranla yâd etti. 1748 Aachen Barış'ından sonra, münasebetlerin daha iyi olmasını arzulayan Maria Theresia'nın ricası üzerine Sultan I. Mahmud, Hattı Mustafa Efendi'yi elçi olarak Viyana'ya gönderdi. Elçinin şehre kabulü ve elçiliğin Viyana'da ikameti fevkalade onurlandırıcı ve hoşnutluk verici geçti. Elçi Mustafa Efendi seyahatini ve Viyana'daki ikametini bir sefaretnamede tasvir etti. 1754'te elçi Halil Paşa, Sultan III. Osman'ın tahta çıkışını Viyana'ya bildirdi. III. Osman'ın vefatı üzerine, 1757'de Ahmed Resmî Efendi III. Mustafa'nın tahta çıktığını bildirmek üzere Viyana'ya gönderildi. O zaman, Avusturya, Prusya ile sonraları Yedi Yıl Savaşları denilen, Silezya için üçüncü bir savaşın eşliğinde idi. Viyana'da özellikle de saraydaki gergin ve sinirli hava yüzünden Ahmed Resmî üç ay boyunca elçilik görevini ifa etmeyi beklemişti. *Sefaretnâme*'sinde kısaca Avusturya'nın tarihini ve siyasî ve iktisadî münasebetlerini anlatmış ve Viyana şehrini tasvir edip Viyanalıların günlük yaşayışları ile alakalı anlatımlarda bulunmuştu.

Yedi Yıl Savaşları esnasında nihayet murahhas Rexin, Osmanlılar ile Temmuz 1761'de imzalanan bir ticaret ve dostluk antlaşması akdetmeyi başarabildi. Avusturya ve Rusya beraberce Prusya'ya karşı savaştaydı ve münferiden Osmanlı nezdinde kendi menfaatleri-

nin takipçileri iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan elçileri vasıtası ile bu antlaşmanın tasdikini engellemeye çabaladılar, lakin bir netice alamadılar. Esasında, Prusya'nın Osmanlıları askerî bir ittifaka çekmek istemelerindeki amacı, Macaristan'da Avusturya'ya karşı ikinci bir cephe açtırmaktı. Ancak bu gerçekleşmedi, zira Prusya yanlısı Sadrazam Koca [Mehmed] Râgıb Paşa, Prusya karşıtı ittifakın bir parçası olan Fransa'nın baskısı karşısında çekingen davranmıştı.

Osmanlılar ağır çatışmalardan kaçınmak çabası içindeyken, Büyük Petro'nun eski planlarını tekrar ele alan Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) yeniden savaş halinin hâsil olmasına vesile olan yayılmacı büyük güç siyaseti ortaya çıktı. 1768'de, Katerina'nın Lehistan'a dahli ve tacizlerine karşı, Bar Konfederasyonu teşkil edildi ve bu Konfederasyon Osmanlı desteğini talep etti. Osmanlılar da Kırım Tatarları ve Fransız elçisi Vergennes tarafından Rusya'ya karşı, Lehistan'ın menfaatlerini kollamak için Rusya'ya müdahale edilmesini talep etti. Osmanlı talepleri, Katerina tarafından geri çevrilince artık savaş kaçınılmaz hale gelmişti.

Avusturya bu savaşın dışında durdu, ama Rus başarıları, özellikle de Tuna Prenslüklerinin işgali artık doğrudan Avusturya menfaatlerini tehdit ediyordu. İşin aslı, Avusturya kendisini 1762'den beri Prusya ile sıkı bir ittifak içinde olan Rusya'ya karşı gelebilmek için çok zayıf görüyordu. Viyana, Osmanlıları direniş için teşvik etti ve İstanbul'daki elçi Thugut 6 Haziran 1771'de Bâbiâli ile bir ittifak imzalamayı başardı. Bu ittifaka göre Avusturya, Osmanlı'nın Küçük Eflak konusunda göstereceği taviz mukabilinde, hakkaniyetli bir barış akdi için Bâbiâli'ye yardım edeceğini ilan ediyordu. Ancak Rusların başarıları ve Prusyalıların menfi tavırları, bu planın hayal olduğunu ortaya koydu. Mevzu bahis devletlerin arasındaki ihtilaf 1772'de Lehistan'ın ilk mukasemesi ile şiddetini kaybetti. Bu bölünmeyle, Avusturya da Osmanlılar aleyhine olmak üzere hedeflenen kazanımları telafi etmek ve devletlerarası kuvvetler dengesini muhafaza etmek için kendine düşen payı almıştı. Osmanlı'nın, Lehistan lehine müdahil olması bu savaşın önemli bir vesilesi iken, netice itibarı ile şimdi Lehistan'ın esaslı toprak kaybına uğramış olması ve bağımsızlığını zayıf etmiş olması, tarihi bir çelişkidir. Nihayetinde, Osmanlıların talep etmek mecburiyetinde kaldıkları barış bugünkü Bulgaristan'ın Küçük Kaynarca şehrinde 21 Temmuz 1774'te yapıldı ve bu barış Rusya'nın hâkimiyetinin kayda değer miktarda genişlemesini sağladı. En mühimi de Ortodoks Balkan halkları için, hürriyet ve bağımsızlığı umut edilebileceği güç halinde zuhur etmesine yol açtı. Bu barışın neticesinde de Avusturya'nın Balkanlardaki konumunun zayıflaması ile Rusya ile bir uzlaşma sağlama arzusunun hâsil olması ve neticede Osmanlıların aleyhine, Rusya'nın tek taraflı olarak kuvvetlenmesinin engellenmesi düşüncesi ortaya çıktı.

Bir taraftan Osmanlıları kollayan, diğer taraftan da Rusya ve Prusya ile uzlaşmanın yolunu arayan Avusturya diplomasisi, herkesin şüphesini üzerine çekiyordu. Avusturya'nın Macaristan'da birliklerini teksif etmesi Osmanlıları derinden rahatsız etti. Küçük Kaynarca Barışının akdinden sonra Eylül 1774'te Avusturya, Bukowina diye bilinen Moldova'nın kuzey sınır bölgesini işgal edince, Osmanlı tarafında Avusturya'ya karşı zaten menfi olan hava arttı. Osmanlılar malî ve askerî anlamda bu bölgeyi müdafaa edebilecek durumda değildi. Rusya ve Prusya'ya mutavassıtlık için teklif götürülmüş olsa da bu iki devlet müdahil olmadı. Avrupa saraylarındaki dedikodular da hem Osmanlı İmparatorluğunu hem de Rusya'yı, Avusturya'yı el altından diğer devlet aleyhinde tavır almasını teşvik etmek ile itham ediyordu. Şubat 1775'te Thugut, Reisülküttab'a mutedil bir şekilde Avusturya'nın harekâtlarını izah eden bir

bilgi notu sundu, ancak Bâbüli' de de savaş yanlısı bir fırka Tuna kalelerinin askeri takviyesini sağladı. Bunun üzerine Avusturya, Bosna sınırındaki birliklerini çoğalttı. Nihayet Thugut Viyana, Berlin, St. Petersburg ve İstanbul saraylarındaki hummalı çalışmalarından sonra, 7 Mayıs 1775'te Avusturya'nın Bukovina'dan feragat ettiği bir antlaşmayı imzalatabilmeyi başardı. Sınırın tam olarak geçtiği bölgeler ile alakalı anlaşmazlıklar, 12 Mayıs 1776'da bir mukavele ile barış edilebildi. Bu mukavelenin üzerine de 2 Temmuz'da resmi bir sınır antlaşması yapıldı.

1778-79 Bavyera Veraset Savaşından sonra, Avusturya yeniden Rusya'ya yanaşmanın yolunu aradı. Esasında Maria Theresia, Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine bir toprak genişlemesine ya da Rusya ile Osmanlı topraklarını bölüşmeye karşı duruyordu, ancak oğlu II. Josef'in ihtirası, Rusya ile yeniden bir ittifakın kapısını açtı. II. Josef Rusya'ya seyahat etmiş ve II. Katerina tarafından içtenlikle karşılanmıştı. Ve 1781'de iki hanedan arasında mektup ile teati edilen mutabakat şeklinde bu ittifak akdedildi. Katerina, Josef'e şu mukasemet planını sundu: Tuna prenslikleri Rus himayesinde birleşik Daçya Prenslığı olacak; Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Kuzey Yunanistan başşehri Konstantinapol olmak üzere, müteakip Rus varisi Katerina'nın torunlarından büyük prens Konstantin'in altında yeni bir Bizans imparatorluğu olarak birleşecek ve ikinci soydan Rus hanedanlığı olarak devam edecekti; Avusturya, Venedik Dalmaçyası dâhil olmak üzere batı Balkanlardaki Osmanlı topraklarını kontrol altına alacak ve bunun karşılığında da Venedik, Mora, Girit ve Kıbrıs'ı alarak tazmin edilmiş olacaktı. Rızasını tahsil için Fransa'ya telafi babından Mısır verilecekti.

Josef bu projeye ne kadar gönüllü bir şekilde atladı ise de tereddütleri de o kadar büyüktü, zira Viyana'da Prusya'nın bir müdahalesinden korkuluyordu. 1786'da Rusya ve Osmanlı devletleri arasındaki anlaşmazlıklar tırmanmaktaydı ve Katerina bu sırada Josef'i Avusturya-Rus münasebetlerinin yeniden kuvvetlendirildiği bir görüşme için davet etti. 14 Ağustos 1787'de Bâbüli Rusya'ya savaş ilan etti. Rusya 15 Eylül'de karşılık verdi ve 9 Şubat 1788'de Avusturya elçisi de savaş ilanını Osmanlı hükümetine sundu. Rusya ve Avusturya'nın başarıları, Osmanlıları Kasım 1789'da barış talep etmeye yöneltti. Habsburg verasetindeki topraklarda Kayser Josef'in reformlarından hâsıl olan huzursuzluklar, Belçika'daki ayaklanma ve Fransız İhtilali'nin patlak vermesi, Viyana'da da barış akdinin arzu edilen bir husus haline gelmesine sebep oldu. Üstelik Prusya, Habsburglar'ın Balkanlarda daha fazla hâkimiyet tesis etmesine engel olmak için 31 Ocak 1791'de Osmanlılar ile bir ittifak akdetmişti. Prusya'nın savaşa iştirak etme tehlikesinin baş gösterdiği bu nazik ahvâl içinde II. Josef öldü. Lakin kardeşi ve halefi Kayser II. Leopold, Prusya ile diplomatik olarak anlaşabiliyordu. Reichenbach'da bir dizi müzakereden sonra Avusturya ve Prusya arasındaki ayrılıklar tartışıldı ve nihayetinde Avusturya'nın Osmanlı'dan almaya çalıştığı topraklardan vaz geçmesi ve Prusya'nın da Lehistan'da telafi maksatlı toprak celbi planını geri çekmesi ile bir mutabakat imzalandı. Osmanlı murahaslarının iştiraki olmadan bu mutabakata varılmış olması her ne kadar Osmanlıları rahatsız ettiyse de nihayetinde İstanbul'daki Prusya elçisi, Avusturya ve Osmanlı arasındaki ateşkes tesisine tavassut edebildi. Bulgaristan'daki Zıştovi şehrinde yürütülen barış müzakerelerinin oldukça uzun süreceği ortaya çıktı, zira Avusturya, müttefiki Rusya'nın da menfaatine bir barış akdine erişmek için çaba gösteriyordu. Nihayet Kayser II. Leopold şahsen şansölye Kaunitz'e, Reichenbach mutabakatı üzerinden çok zaman geçmeden, statüko temelinde bir barışın akdedilmesi talimatını verdi. Barış, bundan kısa süre sonra 1 Ağustos 1791'de Zıştovi'de akdedildi. Barışın tasdiki için Ebu Bekir Râtib Efendi Viyana'ya gön-

derildi. Râtib Efendi'den bize kalmış bir sefaretname ve bilhassa Avusturya askerî ahvâli hakkında olmak üzere Habsburg memalik-i mevrüsesi ve Avrupa'nın siyasî ahvali hakkında yazdığı risaleleri vardır. Ebu Bekir Râtib Efendi 1753'te İmparatoriçe Maria Thresia tarafından tesis edilmiş, Şark'ta diplomatik hizmette bulunacak gençleri talim eden *Orientalische Akademie*'yi de ziyaret etmişti. Meşhur oryantalist Josef von Hammer o zamanlar bu müessesenin talebesi idi ve Osmanlı elçisinin ziyareti esnasında bir fizik deneyini sunup izahını yapmakla şerefyaş olmuştur.

Dalmaçya'nın, 1797 Campo Formio barışı ile Avusturya tarafından ilhakı Bosna'nın karadan muhasara edilmiş hale gelmesine sebep oldu. Osmanlılar bir Avusturya hücumundan korkuyorlardı ve birliklerini bu istikamete doğru hareketlendirmeye başladılar, ancak bu korkuları temelsiz çıktı. Avusturya ve Osmanlının münasebetlerinde 1804'ten itibaren süregelen Sırp İsyanı çok daha hayati bir konuma sahipti. Napolyon savaşlarına karışmış olan Avusturya, Sırp İsyanının liderlerinden gelen yoğun destek ricalarına rağmen, tarafsızlığını muhafaza etmekte direndi. Sırp'ların lehine müdahalede bulunmayı destekleyen yalnızca arşidük Karl idi. Avusturya'nın tutumu Rusya'ya Balkanlardaki eski hedeflerini takip etmesi için bir fırsat verdi. Rusya kasti olarak Osmanlılar ile 1806'da patlak verecek olan bir savaşa doğru işleri sürükledi. Avusturya elçisi Stürmer'in Sırbistan için mutavassıtlık yapma denemeleri başarısız oldu, Bâbüâlî meselenin askerî olarak halli için ısrar ediyordu. Avusturya, Sırp'ların tüm tekliflerine ve Arşidük Karl'ın tavsiyelerine rağmen barış yapılamadıkça Belgrad kalesini işgal edip etmemeye bir türlü karar veremeyince, nihayet 10 Şubat 1811'de Ruslar Belgrad'ı aldı. 1812 Ağustos ayında, 28 Mayıs 1812 Bükreş Barışı akabinde Ruslar Belgrad'ı yine tahliye ettiler. 9000 kadar Sırp, Osmanlıların intikam almasından korkarak Avusturya'ya kaçtı, isyanın elebaşları Graz'da gözüaltına alındılar. Avusturya bu tutumu ile Sırp'ları Rusların kollarına atmış oldu. Bu tavır Balkanlarda Avusturya'nın konumunu uzun vadede etkiledi ve sonunda Habsburg hanedanının akıbetinde bile ölümcül bir rol oynadı. 1806 Türk-Rus savaşı başladığında, Avusturya'nın Moldova'daki maslahatgüzarı olan Hammer-Purgstall da Avusturya'nın bu siyasetinin neticelerini tahmin etmiş ve bu siyasetin hatasını açıkça dile getirmişti.

Viyana Kongresinde, Osmanlılar Rusların 1812'de kazandıkları toprakların gerisine çekilmesini teminen Ruslar nezdinde girişimde bulunulmasını rica ettiler. O zaman için, 1809'dan beri Avusturya hariciyesini idare eden Metternich, bu ricayı gerçi geri çevirdi ama bunun karşılığında Osmanlıların hali hazırda elinde bulundurduğu topraklar için garanti almayı denedi. Bu garanti mevzusu üzerinde müzakere edilmiş olsa da İngiltere ve Rusya kongrenin metnine böyle bir maddenin girmesini engellediler. Metternich, Çar Aleksandır'ın güvencelerine, Bâbüâlî'nin Rus korkusunu izale edebileceğine inanacak kadar itibar etti. Avrupa güçleri arasında oluşmuş dengeni muhafaza etmek üzere bir hariciye siyaseti güden Metternich, Osmanlı İmparatorluğunun bekasını istiyordu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı Viyana'da duyulunca, Metternich kâhince yaklaşmakta olan bir ihtilali sezmişti, ancak Aleksander İpsalanti'nin Tuna Prensliklerindeki ayaklanmasının nereye varacağını ve şümulünü görememişti. Görünüşe göre bu ayaklanma Metternich'e ehemmiyetsiz bir isyan gibi gelmiş ve Çar'ın 1821'de Laibach Kongresi esnasında asilere karşı menfi tutumu, Metternich'in bu isyan hakkındaki fikrini teyit etmişti. Ona göre Bâbüâlî meseleyi kısa süre içinde çözecekti. Lakin İstanbul Ortodoks Patriği Gregor'un idamı, Ruslar ile Osmanlılar arasında bir kırılma noktası oldu ve dahası İngiltere de Rumları açıkça kolluyordu. Metternich

bu kargaşada tarafsızlığını korumayı ve diplomatik bir yolla mutabakata ulaşmayı denedi. Fakat Metternich Rus diplomasisinin esas maksadını göremedi; Metternich'in Bâbîâlî'yi sakinleştirmeye ve dostane bir şekilde işleri yoluna koymaya yönelik verdiği tavsiyeler, peyderpey Osmanlı'yı Avusturya'dan uzaklaştırdı. 1828'de Rusya nihayet Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettikten sonra, Avusturya, İngiltere ve Fransa Bâbîâlî'yi 1829'da Yunanistan'a bağımsızlık veren barışa mecbur edebildiler. Rusya'nın bu son harpte Tuna'nın Karadeniz ağzına dek ilerlemiş olması, Rum isyanı esnasında Avusturya diplomasisinde mühim bir rol oynamış olan elçi Ottenfels tarafından Avusturya'nın müstakbel askerî ve iktisadî faaliyetleri için çok menfi bir gelişme olarak telakki edildi. Radetzky de Rusların Tuna ağzılarını zapt etmesi hakkındaki menfi fikirlerini dile getirdi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı merkezi idaresi aleyhine, kendi hâkimiyetini Mısır'da önemli nispette tesis etmeye kalkışınca, Rusya, Sultan'ın tarafında yer aldı; zira kendi menfaatlerinin Mehmed Ali Paşa tarafından tehdit edildiğini görmüştü ve Rusya'nın Bâbîâlî üzerinde tayin edici bir tesire sahip olacağı 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşmasının akdine kadir oldu. Böylece Avusturya diplomatik olarak Rusya'nın gölgesinde kalmış oluyordu. 1833 güzünde Münchengrätz'te buluşan Avusturya Kayseri ve Rus Çarı ortak şark siyasetleri hususunda mutabakata vardı ve Osmanlı imparatorluğunun bekası yönünde mutabık kaldılar. Mehmed Ali Paşa 1839'da Sultan'ın ordusunu imha edip mağlup edince ve varlığını Anadolu'ya kadar genişletme fikrinde olduğu zahir olunca, Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya *Quadrupelallianz* [Dörtlü ittifak] olarak bilinen ittifakı kurdu. Bir İngiliz-Avusturya ortak filosu 1840'ta devreye girdi ve Mehmed Ali Paşa'yı Suriye'den çıkmaya icbar etti.

Viyana ve İstanbul arasındaki mutabakat 1848/9 İhtilalinden sonra Osmanlılardan siyasî iltica talep eden birçok Macar ve Leh mülteci yüzünden bozuldu. Bâbîâlî, bu mültecilerin iadesini reddetti ve bu mültecileri kısmen Avusturya hudut boylarındaki eyaletlerde orduya aldı. 1852-1853 Karadağ Krizi, Avusturya'ya, Osmanlılara karşı kararlı siyasî tutumunu göstermek için bir fırsat verdi. Danilo Petrovic Njegos, kendisini [ruhban kimliği yanında] dünyevî (*weltlich*) prens olarak da ilan edilip Spuč ve Zabljak'ı işgal etti. Bunun üzerine Osmanlılar Ömer Paşa idaresinde Karadağ'a bir ordu gönderdi. Buna tepki olarak Avusturyalılar Dalmaçya'daki birliklerini teyakkuz haline geçirdi ve Hırvatistan *Ban*'i (valisi) Jellaciç komutasında Una nehri üzerinde Bosna ile hudut boyu olan bölgede orduyu yerleştirdi. Avusturya'dan bir heyet Ömer Paşa'ya gönderildi ve Kont Leiningen İstanbul'da müzakereler için görevlendirildi. Avusturya, Osmanlı birliklerinin Karadağ'dan çekilmesini, statükonun ihyasını ve Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Hristiyanların eşitliği ve muhafazasını talep etti. Bâbîâlî taleplerin kabulünde tereddüt etti. Bunun üzerine Avusturya ültimatom mahiyetinde Bosna'ya girmekle Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit etti ve Jellaciç'in birliklerini müdahaleye hazır hale getirdi. Nihayet Osmanlılar bu baskı altında Avusturya taleplerini kabul ettiler ve böylece aradaki gerginlik aşılmış oldu.

Osmanlılar ve Rusya arasındaki anlaşmazlıklar Avusturya-Osmanlı münasebetlerine nispeten çok daha derindi. Hristiyan tebaayı müdafaa etme ve Filistin'deki kutsal mekânların himayesi bahanesi üzerinden Osmanlı ve Rusya arasında açıktan bir çatışma haline doğru seyrediyordu. Ruslar, "Boğazdaki hasta adam" Osmanlı İmparatorluğu'nun artık yaşayamayacak durumda olduğu ikna olmuşlardı. Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa ve Fransa'yı takiben Sardunya da tavır aldı. Viyana kabinesi tarafları sakinleştirmeye ve dengeyi tesis etmeye çalışsa da sonunda Osmanlı tarafına meyletti. Ekim 1853'te patlak

veren Kırım Savaşı'nda Avusturya tarafsızlığını muhafaza etmeye çalıştı, ancak Rusya'nın Tuna Prenslüklerini işgal etmesinin karşısında kararlılıkla durdu. Aynı yılın mayıs ayından itibaren Avusturya İstanbul'daki elçisi vasıtası ile Osmanlı devletinin kısıtlı bir süre için bazı bölgelerin Avusturya tarafından kontrol edilmesine izin vermesi için pazarlık yapmaya başlamıştı. Avusturya bilhassa Arnavutluk'ta bu hakkı elde etmek istiyordu. Bu pazarlıklar başarısızlıkla sonuçlandı, ancak 14 Haziran 1854'te Avusturya Osmanlı ile bir mutabakata vardı. Bu mutabakata göre Avusturya gerekirse silah gücü ile Tuna Prenslüklerini Rus askerlerinden temizleyecekti. Avusturya baskısı ile 27 Haziran'dan itibaren Ruslar çekilmeye başladı ve 14 Ağustos'ta Viyana Kabinesi Tuna Prenslüklerinin işgali emrini verdi. 2 Aralık'ta Avusturya, Fransa ve İngiltere ile bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Avusturya Tuna Prenslüklerini Rusya'ya karşı güvence altına alacak ve müdafaa edecek, ancak bu bölgeden Osmanlıların ve Osmanlı müttefiklerinin serbest geçişine izin verecekti. Avusturya'nın bu siyasî tutumunun neticeleri hiç de iyi olmadı: Macaristan'daki ihtilalin bastırılmasını sağlayan Rusya, bu antlaşma ile gücendirilmişti. Ama batılı devletleri de Avusturya tam ikna edememişti. Viyana kabinesinin bir o tarafa bir bu tarafa gidip gelmesi ve mütereddit tavırları güvensizlik yaratmıştı. Paris'teki barış görüşmelerinde Avusturya, İsmail Kalesi işgal hakkının kendisine verilmesini ve Tuna ağzında gemi konuşlandırma hakkının tanınmasını talep etti. Tuna Prenslüklerini nüfuz alanı içine almaya çalışan ve sonunda da buraların ilhakına azimet eden Avusturya bu taleplerini kabul ettirmekte başarılı olamadı. Zira bu planlar sadece Batı devletlerinin tasdiki ve desteği ile gerçekleştirilecek şeylerdi. Ancak Fransa, buna mukabil Avusturya'nın Tuna Prenslüklerindeki emellerini desteklemek için, Avusturya'ya Lombardi'yi ve Sardunya'ya Venedik'in terk edilmesi şartlarını ileri sürüyordu. 30 Mart 1856'da Paris'te yapılan barış akdinden sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya, 15 Nisan'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğinin ve bütünlüğünün garanti edildiği müstakil bir antlaşma imzaladı. Bu müstakil antlaşmaya göre Avusturya'nın yükümlülüğü, Mart 1857'de Tuna Prenslüklerini tahliye etmek idi. Paris Antlaşmasından sonra da Avusturya, denge siyasetini ve Osmanlı İmparatorluğu ile iyi geçinmeyi denemeye devam etti. Avusturya 1859 ve 1866 yıllarında kaybedilen savaşlar sebebiyle, İtalya'dan ve Alman Birliğinden çıkartılınca, dış siyasette menfaatlerini daha kuvvetli olarak Balkanlar'da aramaya başladı. Takip edilen genel çizgi, Rus tesirini dengelemek ve Balkanlar'da Avusturya'nın siyasî ve iktisadi menfaatlerini muhafaza etmek idi.

1867'de Avusturya-Macaristan, Girit krizinde uzlaşma sağlanması için uluslararası bir konferans çağrısında bulundu ama bu teklifi kabul ettiremedi. Aynı sene Avusturya-Macaristan, Sırbistan'da kalan son Osmanlı garnizonlarının tahliyesi için Sırbistan'ı diplomatik olarak destekledi. 1873'ten itibaren Bosna'da yerel makamlar Avusturya-Macaristan monarşisinin kültürel tesirini kayda almaya başladı. Kayser I. Franz Josef'in, 1875'te Dalmaçya'ya düzenlediği bir seyahat, Bosna-Hersek'teki Hristiyanların Avusturya-Macaristan'a büyük sempatilerini göstermelerine fırsat verdi. Aynı sene bu eyalette çıkan isyan, bu mevzu bahis sempati ile hiç bağlantılı değildi. Avusturya elçisi, Bâbü'lî'yi Avusturya'nın bu ayaklanmayı Osmanlı'nın bir dâhili meselesi olarak gördüğü hususunda temin etti ve hariciye nazırı Andrassy diplomatik yoldan bu ihtilafın mahalli düzeyde tutulması için çalıştı. Bu bağlamda Viyana, Berlin ve St. Petersburg kabineleri 8 Temmuz 1876'da Reichstadt'da mutabık kaldılar. Andrassy ve Rus başvekil Gorçakov Sırbistan-Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir savaş hali söz konusu olur ve Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da dağılacak olursa, Rusya Beserabya'yı ve Avusturya-Macaristan ise Bosna-Hersek'i işgal edecekti. İstanbul'da Aralık

1876 ile Ocak 1877 arasındaki bir konferansta büyük devletler bu meseleye diplomatik bir çözüm bulmaya çalıştılar. İstanbul'da bu konferans devam ederken Avusturya-Macaristan ve Rusya, Budapeşte'de bir mutabakata vardı. Bu mutabakatta, hangi şartlar altında Avusturya-Macaristan'ın, Osmanlı İmparatorluğuna karşı ilan edilecek bir savaşa, Rusya'nın müdahil olmasını kabul edebileceğinin şartları tayin edilmişti. Rusların, savaştaki başarıları ve zorla imzalattıkları 3 Mart 1878 Ayastefanos Anlaşması, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasındaki mutabakatın hükümsüz kalmasına sebep oldu: Rusya, öncesinde Avusturya-Macaristan'a vermeyi düşündüğü Bosna-Hersek için şimdi bağımsız bir statü öngörüyordu. Avusturya-Macaristan bu çözümü kendi menfaatlerine aykırı olduğu için kabul edemezdi ancak kendi menfaatlerini silah gücüyle uygulatabilmek için askerî olarak çok zayıftı. Ancak Berlin Kongresi ile birlikte, Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek'i ilhak yetkisi verilmiş oldu. Andrassy, Osmanlılara bu seçeneğin müspet veçhelerini göstermeye çalışsa da Osmanlılar bu seçeneği inatla reddetti. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu aralarındaki gizli bir bildirge ile Avusturya-Macaristan'ın işgalinin sınırlı olacağı ve Sultan'ın buradaki meşru egemenliğinin tanınmaya devam edileceği güvencesi verildi. 29 Haziran 1878'de, Avusturyalılar işgale başladıklarında Sırp propagandası ile kışkırtılmış Ortodoks ahalinin ve ayrıca Müslümanların sert muhalefeti ile karşılaştılar. Avusturya-Macaristan, 160.000 asker kullanmak zorunda kaldı ve 20 Ekim'e kadar son direniş devam etti. Osmanlılar ile gerilmiş münasebetler 21 Nisan 1879'da akdedilen bir mutabakat ile tekrardan normalleştirildi.

1897 Girit Krizi esnasında, Avusturya-Macaristan hariciye nazırı Goluchowski krizin Balkanlara sıçrayıp, Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan arasında bir savaşa dönüşmemesi için çaba gösterdi. Büyük güçlerin uyumlu tutumu bu hedefi gerçekleştirebilir kıldı.

1903'te, Çar Avusturya'yı ziyaret etti ve Kayser I. Franz Josef ile Münzsteg Sözleşmeleri mutabakatına vardı. Bu mutabakat Makedonya krizini teskin etti. Makedonya'nın toprak durumu muhafaza edilecek, Osmanlı valisinin yanına kontrol maksadıyla bir Avusturyalı bir de Rus sivil memur atanacak, Osmanlılar siyasî ve finansal reformlar yapıp bölgenin kolluk kuvvetleri uluslararası kontrole devredilecekti.

1908 Jön Türk İhtilali ile Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter sisteme geri dönüldü ve Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan ilişkileri bu sebepten yeniden krize girdi. Jön Türkler, Bosna-Hersek vekillerini de meclise çağırarak istiyorlardı. Hedefleri Osmanlı üst idaresinde bu vilayette özerk bir idare yaratmaktı. Bu durumda, Ekim 1908'de Viyana Bosna-Hersek'i işgal etmeye ilan etmeye karar verdi. Bosna-Hersek resmî olarak Avusturya-Macaristan, çifte monarşisine bağlandı. Bu sürpriz siyasî adım Avrupa'da ağır siyasî gerilimlere neden oldu ve geçici bir süre Avusturya-Macaristan'ı Avrupa'dan izole etti. Osmanlılar ticaret ambargosu koydu, silahlı bir çatışma da ihtimal dışında değildi. Nihayet Avusturya diplomasisi bu krizi Osmanlı İmparatorluğu ile aralarında halletmeyi başardı. 2.500.000 atın liralık bir ödeme karşılığında Osmanlılar resmen Bosna-Hersek'ten vaz geçip burayı Avusturya-Macaristan'a terk etti. 26 Şubat 1909'da imzalanan bir protokol ile bu iki güç arasındaki ihtilaf halledilmiş oldu.

Avusturya-Macaristan ile münasebetlerin normalleşmesinden sonra Jön Türkler yeniden Habsburg Hanedanı ile bir ittifakın yolunu aradı, ancak Avusturya-Macaristan çekingen kaldı. 1908-1909'da Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'teki ilhak krizinden ötürü, büyük Girit Krizinden uzak durmuştu, ancak takip eden yıllarda asi Arnavutlara karşı Osmanlı siyasetini yumuşatmaya çalıştı. İtalya, Avusturya-Macaristan ve Alman İmparatorluğu ile

beraber üçlü ittifaka girip 1911'de Osmanlılara savaş ilan ettiğinde, Avusturya-Macaristan tarafsızlığını muhafaza etti ve diplomatik araçlar vasıtası ile bu Osmanlı-İtalyan savaşının Kuzey Afrika ile sınırlı kalması için uğraştı.

Ocak 1912'de Osmanlı tarafının askerî bir ittifak teklifi, Viyana tarafından reddedildi. Böylelikle, Avusturya-Macaristan gerçi Balkan Savaşlarının girdabından kurtulmuş oluyordu ama siyasî propagandasını Avusturya-Macaristan'ın güney Slav nüfusları üzerinde yoğunlaştıran Sırbistan'ın kuvvetlenmesi, Avusturya-Macaristan için ölümcül neticeleri beraberinde getirecekti. O zamanlar yüksek rütbeli Avusturyalı diplomatlar 1912'de savaşa Osmanlı İmparatorluğu tarafında kararlılıkla girilmemiş olmasının vahim bir hata olduğu fikrindeydiler. Balkan Savaşları ve Osmanlıların Avrupa'dan atılmaları bu sayede engellenbilirdi, zira bu noktada Rusya hala bir savaş için hazır değildi. Aynı şekilde Balkanlarda hâkimiyet peşinde koşan ve güvenilmez müttefik İtalya ise Trablusgarp'taki savaş ile iyice zayıf düşmüştü. 1906'dan 1918'e kadar, İstanbul'da Avusturya elçiliği yapmış olan Pallavicini de aynı fikirdeydi. Pallavicini, Bosna'nın ilhakını Avusturya hariciye siyasetinin en büyük hatası olarak tenkit ediyordu. Bu işgalle beraber Viyana, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması için işaret vermişti ve böylece, Balkanlar'da Büyük Sırbistan planlarına karşı çıkacak mühim bir müttefik itilmiş ve zayıflatılmıştı.

Avusturya tahtı varisi Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğraması ve Avusturya-Macaristan'ın ultimatununun Sırbistan tarafından geri çevrilmesi, Avusturya'nın savaş ilan etmesine neden oldu. Böylece, ittifak mekanizması gereği olarak kuvvetler devreye girdi ve Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Osmanlı İmparatorluğu, bu küresel çatışmadan uzak durmaya çalışsa da Yakın Doğu'da kapsamlı siyasî ve iktisadi menfaatlerini tehdit altında gören Alman İmparatorluğu'nun baskıları, İtilaf Devletlerinin saldırıları ve İttihad ve Terakki Fırkasını idare eden Enver, Talat ve Cemal Paşa'ların Alman dostu tutumları nihayet Osmanlı Devleti'nde bir fikir değişikliğine sebep oldu. 12 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu, İtilaf Devletlerine savaş ilan etti.

Hem Avusturya-Macaristan hem de Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşında aynı kaderi paylaştı. Muzaffer devletlerin emri ile yüzyıllardır orta-doğu Avrupa'da ve Balkanlarda birbirlerinin baş düşmanı olmuş olan bu iki çok milletli devlet parçalandı. Bu iki devletin yerine gelen halef devletler, Türkiye Cumhuriyeti ve Avusturya Cumhuriyeti münasebetlerini, hâkimiyet arzularından, siyasî ve iktisadi menfaatlerden münezzeh olarak, dostane bir şekilde münasebetlerini yeniden kurma haklarını mahfuz tuttular.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin mütercimi çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The translator of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

- Anderson, Matthew Smith. *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*. Londra: Macmillan, 1966.
- Beer, Adolf. *Die orientalische Politik Österreichs seit 1774*. Prag: F. Tempsky-Leipzig, G. Freytag, 1883.
- Beydilli, Kemal - Erünsal İsmail E. "Prut Savaşı Öncesi Diplomatik bir teşebbüs, Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)", *Belgeler* 22/26 (2002), 1-182.
- Bridge, F.R. *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866- 1914*. Londra: Routledge-Boston: K. Paul, 1972.
- Bridge, F. R. "Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century". *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 34, (1981), 234-271.
- Hammer, Joseph von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 4 Cilt (1574-1623) / 8 Cilt (1739-1774). Peşte, 1829/1832.
- Kuran, Ercümen. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri: 1793-1821*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.
- Ottensfels, Franz Frhr. von. *Beiträge zur Politik Metternichs im griechischen Freiheitskampfe 1822-1832*. Salzburg, 1913.
- Pomiankowski, Joseph. *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Zürich- Leipzig- Viyana, 1928.
- Prokesch-Osten, Anton Frhr. von. *Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reiches im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches, aus diplomatischem Standpunkte*. 6 Cilt, Viyana, 1867.
- Roider, Jr., Karl Andrew. *A case study in eighteenth century war and diplomacy: Austria's policy in the Austro-Russian-Turkish war of 1737-1739*. Stanford: Stanford Üniversitesi, Doktora Tezi, 1970.
- Shaw, Stanford J.- Kural, Ezel. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 Cilt, Cambridge- Londra- New York- Melbourne, 1976/1977.
- Spuler, Bertold. "Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)". *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, (Breslau) 11.1.1935. 53-115, 2. 171-222, 3-4. 313-366.
- Unat, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, 3 Cilt (1566-1699) – 8 Cilt (1876-1907). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951/1962.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. 3.-7. Cilt, Gotha, 1855/1863.

Rus İmparatorluğu'nun Basra Körfezi Politikasının Teşekkülü*

THE FORMATION OF
THE PERSIAN GULF POLICY
OF THE RUSSIAN EMPIRE

OLEG ALEKSANDROVIÇ NİKONOV**

ÇEV. OKAN GÜVEN***

ÖZ

ABSTRACT

Bu makale Rusya İmparatorluğu'nun Basra Körfezi'ndeki ilk siyasi ve ticari temaslarını ve bölgedeki ilişkilerinin teşekkülünü ele almaktadır. Çalışmada Bağdat ve Basra'da faaliyet gösteren İmparatorluk konsolosluklarının, Rusya ticaret ve sanayi çevreleri ile bölgedeki pazarlar arasında tesis edilen münasebetlerdeki rolleri incelenmektedir. Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'nden (AVPRI) derlenen belgelerin analizine dayanan çalışmada Rusların bölgede yapılanma girişimlerine karşı çıkan Britanya politikasına özellikle odaklanılmıştır. Zira yazara göre, Rusların planlarını başarıya ulaştırmasındaki zorluk, Basra Körfezinin uzak bir coğrafyada yer alması değil, Britanya ile olan dostane ilişkilerin korunmasını gerektiren siyasi atmosferden kaynaklanmaktaydı. Bununla birlikte Rusya'nın Körfez'deki varlığını güçlendirmesi, askeri manevralar da dahil, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarına değin siyasi güç dengesinde değişime yol açtı ve Rusya-Britanya arasında Doğu'daki "etki alanlarının" paylaşımına dair 1907 anlaşmasının imzalanmasına katkıda bulundu.

This article deals with the Russian Empire's first political and commercial contacts in the Persian Gulf and its relations in the region. Based on the analysis of documents compiled from the Russian Empire Foreign Policy Archive (AVPRI), the study reveals the role of the Imperial consulates in Baghdad and Basra in establishing mutually beneficial contacts between representatives of the commercial and industrial circles of the Russian Empire and the Arab markets in the region. It pays particular attention to the British policy opposing the initiatives of the Russian structures. The author finds the difficulty that prevented the success of the Russian plans in the region not related to the geographical remoteness but to the necessity of keeping friendly relations with Great Britain. At the same time, the growing Russian presence and military demonstrations between the last quarter of the nineteenth and the beginning of the twentieth century paved the way for the change in the political balance of powers. They contributed to formalizing the Russian-British agreement of 1907 for the legal division of "spheres of influence" in the East.

Anahtar Kelimeler: Basra Körfezi, Rusya İmparatorluğu, Büyük Britanya, Bağdat, Basra, Osmanlı.

Keywords: Persian Gulf, Russian Empire, Great Britain, Baghdad, Basra, Ottoman.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Tercüme Makale | Article Type: Translated Article
Geliş Tarihi: 2 Eylül 2021 | Date Received: 2 September 2021
Kabul Tarihi: 4 Ekim 2021 | Date Accepted: 4 October 2021

ATIF | CITATION

Nikonov, Oleg Aleksandroviç. "Rus İmparatorluğu'nun Basra Körfezi Politikasının Teşekkülü". çev. Okan Güven. *Kadim* 2 (Ekim 2021), 163-173.

* O. A. Nikonov, Stanovlenie otnosheniy Rossiyskoy imperii s regionom Persidskogo Zaliva, *Lokus: Lyudi, Obşestvo, Kulturi, Smisl*, [O. A. Никонов, Становление Отношений Российской Империи с Регионом Персидского Залива, *Локус: Люди, Общество, Культура*], 2015/4, 88-99.

** Doç. Dr., Moskova Pedagoji Devlet Üniversitesi, Tarih ve Politika Enstitüsü, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, Moskova / Rusya. ORCID: 0000-0001-6632-4364.

*** Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sivas / Türkiye. oguven@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8589-1433.

Rus Devleti'nin Basra Körfezi' bölgesine karşı ilgisi ilk olarak Büyük Petro'nun hâkimiyeti zamanında ortaya çıkmıştı. Kendilerini büyük coğrafi keşifler sayesinde önemli deniz güçleri olarak gören ülkeler Avrupa'dan Hindistan'a uzanan yolda Körfez havzasındaki ticaret ve nakliyat noktalarında bir üs kurmayı düşünmüşlerdi. Rusların Reformist Çarı² Bahreyn'den gelen inciler ve Hindistan ile Afrika'dan gelen egzotik mallarla ilgili olarak Körfez limanlarındaki zengin ticareti iştmişti. Burada bir Rus noktası teşkil etmeden Hindistan gibi gelecek vaat eden pazarlara açılmak imkansızdı.

Öte yandan 17. yüzyılın sonunda Körfez'deki politik durum tüm Avrupa güçlerinin harekete geçmesini teşvik etmişti. İran ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yerel Arap aşiretlerinin kendi tebaalarına dahil edilmesi için yaşanan keskin çatışma, her iki tarafın da bu topraklar üzerindeki etkin kontrolünü kaybetmesine neden olmuştu. Bedevî kabilesi Beni Halid'in şeyhleri 1670'te, İslam Halifelîği'nin geleneklerine saygı duymalarına rağmen en elverişli ânu kullanarak, Ahsa ve Katif vahalarını ele geçirmeyi, Osmanlı paşasını devirmeyi ve bağımsızlıklarını ilan etmeyi başarmışlardı. Böylece Şeyh Barak İbn Garir yetkisini güneydeki Katar'dan kuzeydeki Basra'ya kadar genişletmişti.³ Bu gelişmeler başta Kuveyt olmak üzere Körfez kıyılarının batı kesimini bir yandan Bağdat ve Basra'da merkezî bir temsilci olan Osmanlı valisi için ulaşılamaz kılarak diğer yandan iç huzur ve sükûnun muhafaza edilmesini sağlamıştı.

Rusya'nın bölgedeki durumu tanımaya yönelik ilk girişimi Hindistan'a yapılan büyük bir keşif gezisinin bir parçası olarak organize edilmişti. 1695'te I. Petro, yanına kattığı tüccarlar ve kaleme aldığı mektuplar ile birlikte Semyon Malenkoy'u İran Şahı'na ve Hindistan'daki Yüce Mugol'a⁴ göndermişti. Kendisine eşlik eden grupta Moskova'nın tacirlerinden Sergei Anikeev ve Astrahan kökenli olan Ivan Sevrin ile bir dizi tüccar bulunuyordu.⁵ Elçiler Hindistan'ın Surat, Agra ve Delhi şehirlerini ziyaret etmeyi başardı. Bu sırada İmparator Evrengzib'den (Âlemgîr) ticaret izni elde etmiş ve buradayken Rusya'ya ithal etmek için kumaş ve sair Hint malları satın almışlardı.⁶ Heyetin dönüş rotası körfezdeki limanlardan biri vasıtasıyla gerçekleşmişti. Yerel gelenek ve göreneklerden habersiz olmalarından dolayı dönüş yoluyla ilgili yapılan bu tercihin yanlışlığı sonradan ortaya çıkmıştı. Basra Körfezinde yaşanan bir dizi talihsizlik elçilik heyetinin "Arap Korsanları" tarafından yağmalanmasının peşi sıra başladı. Malenkoy ve Anikeev dönüş güzergahında Şamahı şehrinde⁷ vefat ettiler. Bu sefer hakkında 1716 tarihli bir rapor ulaştırılmıştı. Raporda Andrey Semenov'un ziyaretinden herhangi bir sonuç alınamadığı ve "elçiliğe verilen emirlerin bir sonuç temin etmesi açısından başarısız

1 20. yüzyıl boyunca Fars Körfezi, Arap Körfezi ve Basra Körfezi şeklindeki isim tartışmaları bölgedeki siyasi eğilimlere ve egemenlik iddialarına paralel olarak şekillenmiştir. Metinde Türkçe kullanıma uygun olarak "Basra Körfezi" ismi tercih edilmiştir. (Çevirenin Notu. Bundan sonra Ç. N).

2 Kastedilen, Osmanlı tarihinde "Deli" olarak bilinen I. Petro'dur (1689-1725). (Ç. N).

3 A. M. Rodrigues, *Arabskie Monarkhy v XX veke: Ekonomika, Politika, Sotsialnaya Struktura*, (New York, 2000), 297-298.

4 Babürlüler. (Ç. N).

5 Bu kimseler, orijinal metinde Rus İmparatorluğu'nda bulunan şehirlerdeki el sanatkanı ve tüccar olan özel bir sosyal sınıf dahilindedir. Onların yanlarında bulunan kişilerle aslında tüccardan çok satışları gerçekleştiren tüccar temsilcisi olan kiralanmış kimselerdir.

6 K. A. Antonova i dr. (ed.), *Novaya İstoriya İndii* (Moskva: 1961), 15/45.

7 Azerbaycan'da bir şehir. (Ç. N).

olunduğu” bildirilmektedir.⁸ Başarısızlık Petro’yu ürkütmedi, aksine sözüm ona bir “Madagaskar” seferi için hazırlıkları hızlandırdı. Bunu tetikleyen ise Madagaskar’ın bölgesel nakliyenin kontrol edilmesi ve Hindistan’ın “zenginliklerine” ulaşmak için bir Rus üssüne dönüştürülebileceği düşüncesi idi.⁹ Bundan ötürü ise 1723 yılında büyük bir gizlilik atmosferi içerisinde Amiral D. Wilster’in¹⁰ yapacağı bir deniz seferi için hazırlıklara başlanmıştı. İlk Rus İmparatoru’nun¹¹ ölümü üzerine Basra Körfezi’ne karşı olan ilgi azalmıştı ve 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlamak üzere Körfez’e komşu olan bölgelerdeki girişimler Büyük Britanya’ya geçmişti; Es-Sabah ailesiyle olan yakın bağları sayesinde Britanyalılar ilk olarak Kuveyt’te akabinde komşu Arap limanları Muhammara (Hürremşehr), Buşehr ve Bender Abbas’ta yerleştiler.

Rus İmparatorluğu İran’da kalıcı bir nüfuz elde ettikten sonra ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde Basra Körfezi limanlarıyla münasebet tesis etme fikrine yeniden geri döndü.

Bu yeni topraklarda Rus varlığının genişlemesine destek olanlar ise geleneksel bir şekilde İmparatorluk konsoloslukları olacaktır. Yerli girişimcilerin ticari ve sair çıkarlarının korunmasını bunlar sağlayacaktır. Arap topraklarına nüfuz edilebilmek için ilk adım Bağdat Konsolosluğu’nun açılması oldu. Oluşturulan bu yeni yapının görevi piyasaya dair sistematik bir çalışma yapmak ve kumaş, gaz yağı (kerosen), şeker gibi yerli malların buradaki satışını gerçekleştirmek için gerekli koşulları meydana getirmektir. Daha sonra ise ihracat çeşitliliği oluşacağından ve yerli üreticinin desteklenmesi gerekeceğinden kendilerine ait kredi ve finans müesseselerini kurmaları zorunluluğu doğacaktır. Bu konuya dair ilginç bir gerçek 1896 yılında Konsolos V. Mashkov tarafından kayıtlara geçilmişti. Şehinşah Bankası’nın %2.4’lük işlemine mukabil İran-İrak transitine hizmet veren Rus Moskova Bankası’nın transferleri %76 düzeyine ulaşmıştı. Bu da sadece 5 bin Sterlin gibi küçük bir meblağa tekabül etmekle birlikte Mezopotamya pazarında Rus mallarının iş hacminin oldukça istikrarlı bir seyir takip ettiğini gösteriyordu. 1898 yılında Bağdat temsilcilikleri, Basra Körfezi limanlarına Rus gaz yağı satışını organize etmekte başarılı oldu.¹² 1898-1900 dönemi için yılda ortalama 44.214 sandık gaz yağı ithal edilmişti.¹³ 1903 yılına gelindiğinde ise satılan malların sayısı 80 bin sandığa ulaşmıştı.

İhracatta sağlanan artışın Hindistan’ın ulusal burjuvazisinin temsilcisi olan tüccar Hacı Allayan Memeni’nin çabaları sayesinde elde edilmesi dikkat çekicidir. Sandıklar Londra-Bombay ve Karaçi hattı üzerinden tüm pazarlara dağıtıldıkları yer olan Basra’ya ulaştırılıyordu. Gaz yağı fiyatının pazarda 2 Ruble 36 Kopek’ten 3 Ruble 15 Kopek’e varana kadar dalgalanması ve pahalı olması, ürünün bu güzergah üzerinden sevk edilmesinden ileri geli-

8 V. A. Ulyanitskiy, *Snoşeniya Rossii so Sredney Azieyu i İndieyu v XVI-XVII vv.* (Moskva: 1889), 56.

9 E. V. Anisimov, *Vremya Persovskih Reform* (London:1989).

10 Danimarkalı. (Ç. N).

11 Yazarca kastedilen I. Petro’nun ölümüdür. Osmanlı tarihinde ekseriyetle “Çar” unvanına sahip kimseler olarak anılan Rus hükümdarları, Çar I. Petro’nun hakimiyeti zamanı olan 1721’den itibaren “İmparator” unvanını kullanmaya başlamış ve Rusya bir İmparatorluk olarak konumlandırılmıştır. (Ç. N).

12 Bağdat muhtemelen Rusların bir dağıtım noktası haline getirilerek söz konusu malzeme buradan diğer liman şehirlerine satılıyor/naklediliyordu. (Ç. N).

13 Basra’daki Rus Konsolosunun 12 Aralık 1901 tarihli gizli raporunun kopyası. Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 52v.

yordu.¹⁴ Bu sebeple Konsolosluk, hem gaz yağı fiyatınının 1.6-2 Ruble'ye kadar bir fiyat bandına düşmesine imkân tanıyacak hem de arz artışı sağlayarak yeni bir rota teklifiyle gaz yağının Batum üzerinden gelmesini önerecekti.

Rusların Körfezin limanlarında gaz yağı ile ilgili olarak gerçekleştirdikleri operasyonların başarılı olması, Hintli tüccarların tekstil ürünlerini Rusların ihracat siciline dahil etmelerine izin vermişti. Başlangıçta Ruslar kumaşları Hindistan'a İran bölgesi vasıtasıyla Herat ve Afganistan üzerinden taşıyorlardı. Daha sonra ise Basra Körfezi limanları aracılığı ile daha uygun bir yol oluşturuldu. Böylece ilk kez Vikula Morozov 1897'de Moskova Fabrikası'ndan bir Rus yarı kumaşını (pamuklu kadife) Meşhed'den Buşehr vasıtasıyla Bombay'a getirmişti. Sevkiyattaki malların miktarı az olmasına rağmen kalitesi müşterilerin yüksek talebini karşılamıştı. Bunu 1898 yılında 8, sonraki yıl 20 ve 1900'de ise 40 partiden oluşan malların sevkiyatına dair siparişler dizisi izledi. Aşkabat, Meşhed ve Bender Buşehr üzerinden Bombay'a ulaşan bir yarım kumaşın (100 arşın)¹⁵ navlun bedelinin emtia fiyatınının %20'sine tekabül ettiği unutulmamalıdır. Delhi'de ikamet eden İran asıllı Meşhedli Muhammed İsmail ve Gulyam Nebi'nin naklettiklerine göre Moskova'da 36 Ruble olan bir parça kumaşın nakliye masrafı 6 Ruble 70 Kopek'e denk geliyordu.¹⁶

Bağdat'taki Konsolos Basra Körfezi'ne doğrudan bir Rus temsilciliği açılması imkanlarını incelemekle de görevlendirilmişti. Basra şehrini iki kez teftiş eden Konsolos G. Ovseenko burada bir temsilcilik ofisi açılmasının gerekli olduğu sonucuna varmıştı.¹⁷ Basra Körfezi'ne doğrudan bağlantısı olmayan Basra mahsusen seçilmişti zira Rus diplomasisi Britanya'nın Körfez'in herhangi bir limanında bir Rus noktası teşkiline karşı sergilediği direnişi aşamamıştı.

Konsolosluğun resmî açılışının arifesinde Rusya kendi malları için yerel girişimcilerin ve potansiyel müşterilerin ilgisini çekebilecek bir dizi sergi düzenledi. Öncelikle 1900'de Gilyak adındaki gambot, tüm limanlardan geçerek "Körfezin sadece Britanya savaş gemileri için erişilebilir olduğuna dair bölge halkı arasında kökleri derinleşmiş inançları, bayrağımızı göstererek sarsın" tavsiyesi ile Basra'ya gönderilmişti.¹⁸ Geminin hem Basra'da hem de Kuveyt'te çok sıcak bir şekilde karşılandığı belirtilmelidir. İkinci olarak ise ticaret vapuru "Kornilov", Rus firmalarının mümessilleri yerel fabrikalardan alınan numuneler ile Körfez'e bir "çıkarma" için gönderilmişti.¹⁹

Rus İmparatorluğu'nun Basra Körfezi'ndeki ilk girişimleri, İngiliz basınında Büyük Britanya'nın siyasi başarısızlıklarından Rus Konsolosluğu'nun sorumlu tutulduğu bir dizi suçlayıcı makalenin yayınlanmasına sebep oldu. 1898 baharında Bombay'da Farsça yayın-

14 Kastedilen direkt olarak Türkistan ve İran üzerinden değil, deniz yolu ile çok daha fazla kilometreleri aşarak gelinmesinden kaynaklı olarak nakliye ücretinin artması ve ürünün fiyatına yansımış olmasıdır. (Ç. N).

15 Bir kol açıklığı kadar uzunluğu (ortalama 70 cm) ifade eden ölçü birimi Rusçada da Türkçede olduğu gibi arşın olarak adlandırılmaktadır. (Ç. N).

16 Horasan Konsolosunun Bombay Konsolosuyla 22 Ekim 1900 tarihli yazışmasının kopyası. (AVPRİ), F. 194 (Missiya v Persii (1809–1913)), Op. 3, D. 367, 2-3.

17 İstanbul Büyükelçisinin Basra'daki müfettişi Adamov'a 31 Ağustos 1901 tarihli gönderdiği gizli talimatnamenin kopyası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 3.

18 İstanbul Büyükelçisinin Basra'daki müfettişi Adamov'a 31 Ağustos 1901 tarihli gönderdiği gizli talimatnamenin kopyası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 5.

19 İstanbul Büyükelçisinin Basra'daki müfettişi Adamov'a 31 Ağustos 1901 tarihli gönderdiği gizli talimatnamenin kopyası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 5.

lanan *Kevâkib-i Nâsiri* Gazetesi'nde, Bağdat'taki Rus Konsolosluğu faaliyetlerinin Büyük Britanya'ya karşı istihbarat ve sabotaj çalışması olarak yorumlandığı bir makale neşredildi. Bu makalede dikkati en çok çekense, yazarın bir tedbir olarak Konsolosluk personelinin tutuklanarak ülkeden sınırdışı edilmeleriyle ilgili bir çağrıda bulunmuş olmasıydı. Üstelik bu talebi sadece Osmanlı Devleti'ne ait Mezopotamya için değil İran için de dile getirmişti. Ayrıca makalede bu "sabotajcıların" yerel kıyafetler giyerek doktor veya tüccar gibi davranışlarını da vurgulamıştı.²⁰

Yapılan suçlamalardan bazılarında gerçeklik payı da vardı çünkü Bağdat Konsolosluğu güncel bilgileri toplamak için, Rus mallarını yerel pazarlara tanıtmakla ilgilenen yerel tüccarları işe almıştı. 1892 yılında Konsolos V. Mashkov Rus Dışişleri Bakanlığı'ndan bu tür serbest çalışanların kendilerini "yasal korumadan yararlanan Rus tebaası" olarak takdim etmelerine imkân tanıyacak tavsiye mektupları ve ilgili belgeleri sağlamasını önermişti.²¹ Mashkov'a göre böylesi bir önlem onlara, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyı bölgelerinde bulunan, İngiliz diplomatlarının elinde kukla olmuş yetkililerin tecavüzlerine karşı bir koruma olacaktır.²²

Rus İmparatorluğu'nun siyasî ve ticarî girişimleri Basra Körfezi'ndeki Britanya idaresi için ciddi bir tehdit haline gelmeye başlamıştı. Rus mallarının Rusya sınırlarının çok güneyine nüfuz edışı, Britanyalı tüccarların İran'daki Rus tesir sahasındaki faaliyetlerinden devamlı surette mahrum kalmalarını tetikledi. Bu durumu Britanyalı analistler de doğrulamaktaydı. 1900 baharında *Times of India* gazetesinde yayınlanan 1898-1899 döneminin mali ve ticari raporunda, İran'ın güneyinde kendilerine ait yollar olmadığı müddetçe Basra Körfezi'ndeki rekabette Britanya'nın tüm kuzey İran pazarlarını kaybedeceği vurgulanmaktaydı. Gazete aynı zamanda Rusya'ya komşu bölgelerde negatif eğilim gösteren Britanya ihracatındaki azalmaya da işaret ediyordu. Son 5 yıl içerisinde Bombay'dan Bender Abbas yoluyla Horasan'a yapılan ithalat 2,5 kat azalmıştı.²³

Büyük Britanya'nın pozisyonu her iki yönden de kötüleşmekteydi. Bir yandan da Tahran'daki Alman elçisi von Gaertner'in²⁴ girişimleri ile Hamburg'tan Buşehr'e bir deniz yolu ulaşımı mümkün olmuştu. Bağdat Rus Konsolosluğu V. Mashkov, Alman Şirketi "Werths Linie"nin "Aslan ve Güneş"²⁵ bandrası altında yelken açabiliyor olmasına rağmen, asıl amacın "Almanya'nın Güneydoğu İran'daki ekonomik mevzileri fethetmesi" olduğunu ileri sürüyordu.²⁶ Almanya'nın bu arzusu Bağdat demiryolunun inşasına ilişkin Türk-Alman müzakerelerinin ortaya çıkmasıyla doğrulandı. Özellikle 1902 tarihli projelerden birinin bir yol bağlantısı inşası için Basra Körfezi kıyılarında 20 mil² [51km²] bir satın alımı içerdiği biliniyordu.

20 Kruglov'un Bağdat'taki Rus İmparatorluk Konsolosluğu'nun 13 Nisan 1898 tarihli İran'daki Rus Elçisi Byutsov'a verdiği rapor. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1443, 25.

21 Bağdat'taki Konsolos V. Maşkov'un İran'daki Rus Elçisine yazdığı mektuptan alıntı. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1675.

22 Bağdat'taki Konsolos V. Maşkov'un İran'daki Rus Elçisine yazdığı mektuptan alıntı. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1675.

23 Horasan Baş Konsolosu'nun İran'daki Rus Elçisi Argiropulo'ya 29 Nisan 1900 tarihinde yazdığı mektup. (AVPRİ), F. 194, Op. 3, D. 363.

24 Günther von Gaertner-Griebenow (görev süresi: 1896-1898).

25 Aynı zamanda bir dönem Safevi Bayrağı da olan İran bayrağı kastedilmektedir. Dönemin Akdeniz ve diğer deniz aşırı ticaretlerinde diğer devletlerin tüccar gemilerinin Osmanlı flaması çekmesine benzer bir biçimde bu kimseler de İran bandrası altında ticaret yapıyordu. (Ç. N).

26 Bağdat Baş Konsolosu Maşkov'un İran'daki Rus Misyonu birinci sekreteri A. N. Şeglov'a sunduğu 10 Nisan 1896 tarihli rapor. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1443.

Almanya bu konuda Abdullah Körfezi ve Zübeyr Körfezi²⁷ gibi iki derin su koyuna erişimi olan Kuveyt'i tercih etmişti.²⁸

Öte yandan Rus teşebbüsleri Muskat'taki²⁹ meşhur Fransız-İngiliz çatışmasıyla aynı zamana denk geldi. Arap topraklarındaki siyasi inisiyatif ve nüfuzunun elden kaçmasından korkan Britanya Dışişleri Bakanlığı, bir dizi önlem ve tatbikat için ivedilikle harekete geçmişti. Böylece 1899 baharında Amiral Douglas ve Buşehr'deki Britanya Başkonsolosu'nun bulunduğu "Eclipse" adındaki askerî gemi Bombay'dan Basra Körfezi'ne geldi. Gemi; Basra, Muhammara, Kuveyt ve Ahvaz'ı ziyaret etti. Bağdat'taki Konsolos A. Kruglov'un rapor ettiği üzere Douglas'ın "ekibi" Arap şeyhleri, Şah'ın yetkilileri ve ticari temsilcilerle yaptıkları görüşmelerde, Muskat olaylarının Britanya'nın talep ettiği ilk anda sükûn bulduğuna ve Fransızlar tarafından ele geçirilen toprakların iade edildiğine dair söylentiler yaymışlardı.³⁰ İkinci olarak İngiliz entrikalarından dolayı Basra Valisi Ali Muhsin görevinden azledildi ancak "Gilyak" gemisi için sıcak bir karşılama tertip ettiğinden Rus İmparatorluğu hükümeti tarafından 1. dereceden St. Anna nişanı ile ödüllendirildi.³¹ Üçüncüsü, Buşehr limanına giriş esnasında Kornilov gemisi Britanya subayları tarafından alenen denetime tabi tutuldu ve mürettebat maksatları ile rotaları hakkında sorgulandı. Cevaplar özel bir deftere kaydedilmişti. Basra'daki Rusya Konsolosu ise haklı bir biçimde bu olayların amacının bölge halkının gözünde ülkesinin prestijini düşürmek olduğuna inanıyordu.³² Kruglov³³ genel olarak 19. ve 20. yüzyılın başındaki durumu oldukça doğru bir şekilde değerlendirmişti. "Hindistan do-laylarındaki Rus etkinliğinden ürken Britanya'nın, bir yabancı'nın her adımına hatta daha da fazlası Rusların her bir adımına gözlerini dört açarak bakıyorlar" yazıyordu.³⁴

Bölge halkının tepkilerinde iktidarın gözle görülür bir biçimde etkisi olduğunu fark etmiş olan Rusya Dışişleri Bakanlığı, İngiliz provokasyonlarına yeterince cevap vermişti. 1901 yılında Basra Körfezi'nin limanlarını ziyaret ettiği vakit Varyag Kruvazörü Kuveyt'te, iletişim sağlama ve devriye vazifelerini ifa eden İngiliz savaş gemisi Pomona'nın yanına demirlemişti. Modern bir kruvazör ile karşılaştırıldığında Pomona acınası bir halde görünüyordu. Dost bir limana giren gemiler için yapılan 21 pare top atışı ile selamlama, karşıla-manın tesirini arttıran unsurlardan olmuştu. Buşehr'deki şiddetli yağmura rağmen Varyag yaklaşık 6 mil [10km] mesafede demir atmıştı. Gemi, Vali Mirza Halil Han ile birliklerin kumandanı Fatihü's-Sultan dahil olmak üzere tüm vilayet ileri gelenlerince ziyaret edilmişti.

27 Bugün Irak topraklarında yer alan Khor ez-Zubeyr, ülkenin Basra Körfezi ile bağlantısını sağlayan önemli limanlardan biridir. Güneyinde, Irak-Kuweyt sınırında yer alan Khor Abdullah bulunur. Aynı halîç üzerinde yer alan her iki nokta da deniz seviyesinin liman yapımına müsait olması bakımından mühim bir konumdadır. (Ç. N).

28 Rodrigues, *Arabskie Monarhi v XX veke*, 322.

29 Fransız-İngiliz ihtilafının nedeni, Paris'in 1898'de Muskat Sultanı Faysal ile Basra Körfezi'ndeki Fransız savaş gemileri için bir kömür istasyonu kurulması konusunda imzaladığı imtiyaz anlaşmasıydı (Bender sorunu). Şubat 1899'da Büyük Britanya'nın savaş gemileri Muskat limanına girmiş ve Sultanı Fransız-Muskat anlaşmasını iptale zorlamıştı.

30 Bağdat'taki Konsolos A. F. Kruglov'un İran'daki Rus Elçisi Argiropulo'ya 17 Mart 1899 tarihli olan raporu. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1446, 2-3.

31 İ. A. Zinoviyev'in 28 Eylül / 11 Ekim 1901 tarihli gizli gönderisi. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 9.

32 Bağdat Elçisi Adamov'un, İstanbul Büyükelçisi İ. A. Zinoviyev'e 1 Kasım 1901 tarihli gizli raporunun nüshası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 6.

33 A. Kruglov, tespit edebildiğimiz kadarı ile sadece Bağdat konsolosudur. Bağdat Konsolosluğu'ndan sonra Halep Rus Konsolosluğu'na atanmıştır. Ancak hiçbir zaman Basra Konsolosu olmamıştır. Yazarın bir önceki cümlede vermiş olduğu Basra Rus Konsolosu ifadesine nazaran Kruglov'un burada görevli olduğu düşünülmemelidir. (Ç. N).

34 Bağdat Konsolosu A. F. Kruglov'un Rusya'nın İran Elçisi Argiropulo'ya 17 Mart 1899 tarihli gönderdiği rapor. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1446, 3v.

Halk özellikle kruvazörün savaş projektörleriyle tertip ettiği şehrin gece aydınlatmasından etkilendi. Rus Konsolosu'nun aktardığına göre "Basra Körfezi'ne bir Rus Kruvazörünün gelişiyle ilgili söylentiler Şiraz ve İsfahan'a kadar ulaşmış, Dübey (Dubai), Resül'l-Hayme ve Ebüzabi (Abudabi)'ye kadar tüm Arap kıyıları boyunca her yerde bölge halkı arasında ilgiyle karşılanmıştı. Halk çok yakın bir zamana kadar sadece ismiyle tanınan Rusya'nın engin gücüne saygı göstermekteydi".³⁵

İmparatorluğun taktikleri meyvesini verdi. 1900'de Buşehr'i ziyaret eden "Siegfried" gemisi yükünü gecikmeden boşaltmayı başarmakla kalmadı, aynı zamanda geri dönüş yolculuğu için yerel pazardan ürünlerle navlun da buldu.³⁶ Rusya'nın Tahran Elçisi K. E. Argiropulo sürdürülebilir bir deniz bağlantısı oluşturmak için Lenge, Bahreyn ve Kuveyt limanlarının gemilerin zorunlu demirleyebilecekleri yerler arasına dahil edilmesi ve Basra'da da demirlemenin kolaylaştırılması gerektiğine inanıyordu. Rus nakliyesinin taşıma kapasitesinin artırılmasını ve böylece Körfez'de kendi küçük gemilerinin bulundurulmasını önermekteydi. Böylelikle gemiler Fav'daki³⁷ akıntıyı geçebilecek ve yükleme noktalarına Bağdat'ı da dahil edebileceklerdi.

Basra Körfezi bölgesinde Rus politikasının yoğunlaşması yerel şeyhlerle karşılıklı temasın artmasına da neden olmuştu. Basra Konsoloslugu'nun açılışı arifesinde Rus araştırmacı Syromyatnikov Kuveyt'i ziyaret etmiş, burada Mübarekü's-Sabah ve veliahtı Şeyh Cabir ile özel bir görüşme yapmıştı. Odessa-Basra hattında bir buharlı gemi trafiğinin organize edilmesi projesi Şeyh Mübarek'in ilgisini çekmiş ve Şeyh, aktarma noktalarından biri olarak Kuveyt'i önermişti.³⁸ Syromyatnikov'a göre Şeyh Mübarek ile ilişkilerin kurulması, sadece Kuveyt'te değil aynı zamanda geleneksel olarak Kuveyt'le ilişkili Riyad ve Hail gibi pazarlarda yıllık olarak Rus kumaşlarının, şekerinin ve gaz yağının 3-4 bin deveden oluşan 20 kervan vasıtasıyla istikrarlı bir şekilde satılabilmesini mümkün kılmıştı.³⁹

1901 yılına gelindiğinde, imparatorluğun Tahran elçisinin tavsiyeleri dikkate alınarak Odessa-Basra ticaret hattı kurulmuştu. Hattın hizmet verebilmesi içinse özel olarak Rusya Denizcilik ve Ticaret Derneği (ROPİT) bir Ortadoğu şubesi açmıştı. Yıllık 4-5 kez düzenli olarak seyrüsefer yapılması gerekiyordu. Aynı yıl açılan Basra Başkonsoloslugu tarafından ticari işlemlerin hukuki zemin dahilinde yapılması ve desteklenmiş olması sağlandı. Bununla eş zamanlı olarak konsolosluk evvelden Rus buharlı gemi ortaklığı lehine kabotajın kabul edilmesini sağlamak için Türk buharlı gemi şirketi olan "Umman" ile görüşmelerde bulunmuştu.⁴⁰

Bu yeni konsoloslugin görevi Basra Körfezi bölgesinde "Britanya'nın siyasî ve ekonomik planlarına kayıtsız kalmanın imkânsızlığı nedeniyle" bölge halklarının imparatorluk ile ticarî ilişkilerini kuvvetlendirmek, Rus Devletinin ekonomik ve siyasî hedeflerini karşıla-

35 11 Ocak 1902'de Rusya'nın Buşehr İmparatorluk Konsoloslugu yöneticisinin raporunun kopyası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 365, 8.

36 K. E. Argiropulo'dan Rusya Dışişleri Bakanlığı'na 5 Aralık 1901 tarihli gönderi. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 29.

37 Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşerek oluşturduğu Şattü'l-Arap'ın Basra Körfezi'nden denize döküldüğü noktada yer alır. Bağdat'a değin iç kesimlere kadar uzanan bu su yolunun ağızını tuttuğu için stratejik bir mevkiye sahiptir. (Ç. N).

38 Bağdat'taki Konsolos A. F. Kruglov'un İran'daki Rus Misyonunun birinci sekreteri olan D. A. Nelidov'a 19 Ekim 1900 tarihli raporu. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1446, 52-55.

39 Bağdat Konsolosu V. Maşkov'un İran'daki Rus Elçisine yazdığı mektuptan bir alıntı. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1675, 56.

40 K. E. Argiropulo'nun Rus Dışişleri Bakanlığı'na 5 Aralık 1901 tarihli gönderisi. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 29v.

mak amacıyla bölgeye dair etnografik, siyasi ve iktisadi incelemelerde bulunmaktı.⁴¹ Bir İran limanı olan Muhammara'ya özel bir dikkat gösterilmeliydi. İstanbul'daki büyükelçi, Basra Konsolosu A. A. Adamov'a verdiği gizli talimatta "ilk fırsattan istifade edilerek Muhammara Şeyhi Muizzü's-Saltana⁴² ile kişisel, yarı-resmi ilişkilere girmenizi çok faydalı buluyorum" demekteydi.⁴³ Ancak İmparatorluk önceki başarılarının devamını getiremedi. Bunun nedeni böyle uzak bir mesafeden transit geçişleri organize etmenin getirdiği olumsuz koşullardı. Basra Körfezi'ni Rusya'nın merkezi sanayi bölgelerine bağlayabilecek kara ve demir yollarının eksikliği tüm yükü deniz trafiğine kaydırmıştı. Boğazlar ve Süveyş Kanalı'ndan yapılacak geçişlerin vergi ve siyasi bakımdan oluşturacağı yüksek riskler ise bu güzergahı hiç de çekici kılmıyordu. Sonuç olarak 1904'ten 1913'e kadar, tüm çabalarına rağmen ROPİT'in ticarî cirosunda gözle görülür bir artış olmadı. Dahası 1905'ten 1912'ye kadar düşüş göstermiş ve 1913 yılı itibarıyla de tüm bölgenin toplam bilançosunun yalnızca %1'ine tekabül eden bir vaziyet almıştı. Bu bağlamda ROPİT'in bölge şube müdürü Yüzbaşı Gérard Rus ticaretini artırmak için tedbirler alınması gerektiğini devamlı surette hatırlattı. Fakat gerçekte hiçbir şeyin değiştirilmesi mümkün değildi, İngiliz sermayesi Basra Körfezi'ndeki tek sermaye olarak duruyordu. 1910 yılına değin Hint kökenli İngiliz tüccarların Basra Körfezi'ndeki ithalat-ihracat işlemleri, bölgenin toplam cirosunun %83'üne tekabül ediyordu. İngiliz firmalarının ithalatın %55,7 ihracatın ise %35,3'ünü garantiledikleri Bağdat pazarında güçlenmekte olmaları, buradaki kuvvetli varlıklarının bir göstergesiydi.⁴⁴

İmparatorluğun konumu, İran'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerindeki zorlu siyasi durumu nedeniyle ağırlaşmıştı. Görevlerine atandıkları ilk günlerden itibaren Rus diplomatlar, Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın körüklemesi ile Arap şeyhlerinin milliyetçilik ve siyasi ayrılıkçılık düşüncelerinin günden güne arttığını kaydettiler. Özellikle Britanya gemilerinin periyodik olarak silah ve mühimmat kaçakçılığı yaptığı kaydedilmekteydi. Mashkov, St. Petersburg'a bu tür ithalatın ana noktalarının Arap kabileleri için Muskat ve Bahreyn, İran'ın içteki vilayetleri içinse Lenge ve Bender Abbas ve Mezopotamya için de Buşehr olduğunu rapor etmişti. Bağdat Konsolosunun ortalama tahminlerine göre Britanya Misyonunun bölgedeki modern silah arzı yıllık 4300 birime kadar çıkmaktaydı.⁴⁵

Körfezde Rus gemilerinin ortaya çıkmasının ardından "İngiliz Hindistan" şirketi vapurları ve savaş gemileri, Osmanlı tahtının ve İran tacının tebaası olan Kuveyt ve Muhammara şeyhleri için 21 pare top atışı ile selamlama yapmaya başlamışlardı.⁴⁶ Oysa bahriye teşrifatına göre yalnızca Muskat Sultanı gibi bağımsız bir hükümdar bu kadar sayıda top atışını hak edebilirdi. Misyonun Tahran'daki başı Argiropulo, Britanya'nın politik amaçlarını oldukça doğru bir şekilde: "Mısır ve Sudan'ı ele geçirmiş olduklarından aradaki kıyı

41 Bağdat'taki konsolos A. F. Kruglov'un İran'daki Rus Elçisi olan Argyropulo'ya 17 Mart 1899 tarihli raporu. r. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1446, 2.

42 Muhammara Şeyhi Hazal Han'ın kullandığı bir unvan. Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, "Haz'al Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/107-108. (Ç.N)

43 İstanbuldaki büyükelçinin 31 Ağustos 1901'de Basra Konsolosluğu'ndaki müfettişi Adamov'a gönderdiği gizli talimatın bir kopyası. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 8.

44 V. L. Şapovalov, *Ekspansiya Angliyskogo Kapitala v Mesopotamii v Naçale XX v. Problemu Prepodavaniya i İzuceniya İstorii Zarubejnih Stran* (Kursk: 1999), 1/102.

45 Bağdat Konsolosu V. Maşkov'un İran'daki Rus diplomatik misyonunun birinci sekreteri olan A. N. Şeglova'ya verdiği 3 Nisan 1896 tarihli rapor. (AVPRİ), F. 194, Op. 1, D. 1864, 28v.

46 I. A. Zinovyev'in 26 Eylül / 11 Ekim 1901 tarihli gizli yazışmaları. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 15.

şeridine de boyun eğdirerek Mısır ile Hindistan arasında kesintisiz bir bağlantı kurma isteği” şeklinde tanımlıyordu.⁴⁷

İmparatorluğun Dışişleri Bakanlığı, Rusya’nın konumundaki kırılmalığın farkında olduğundan Konsolos A. A. Adamov’a “bu bölgenin siyasi hayatına aktif katılımdan kaçınmasını” önermişti.⁴⁸ Hükümet bu tür faaliyetlerin Britanya’ya Osmanlı İmparatorluğu’nun iç işlerine müdahale etmek ve Arap vilayetlerinde Sultan ve Şah’ın topraklarını ele geçirmek için bir bahane vermesinden çekiniyordu.⁴⁹ Bu, Kuveyt Şeyhi Mübarekü’s-Sabah’ın Adamov’a yaptığı Rus himayesi teklifinin reddedilmesini açıklamaktadır. Ticarî beklentilere rağmen İmparatorluğun Dışişleri Bakanlığı Konsolos’a, “maceralara karışmamasını” tavsiye etmişti. Konsolosun Kuveyt Şeyhi ile münasebetlerine dair verilen tavsiye ilginçti – vaatlerle aldatmak ama sempatisini kazanmak için umuttan da mahrum etmemek.⁵⁰ Bu strateji doğrultusunda Şeyh Mübarek’e Kasım 1902’de askeri bir kruvazör olan Askold’un komutanı, birinci dereceden yüzbaşı Reitsenshtein tarafından bir ziyaret gerçekleştirildi.⁵¹ Boyarin ve Infernet kruvazörlerinin Şubat 1903’te Basra Körfezi’nin Buşehr, Kuveyt, Lenge, Bender Abbas ve Muskat gibi ana limanlarını ziyaret eden Rus-Fransız ortak seferi de daha az dikkate değer değildi.⁵²

1901 Haziran’ında Genelkurmay subaylarından Serebryannikov bölgedeki gergin İngiliz-Fransız ve İngiliz-Rus ilişkilerini dikkate alarak durumu değerlendirmek üzere İran’ın güney limanlarına gönderilmişti. Bundaki temel gaye “sorunlu” olan İran vilayetlerinde ve İngilizler tarafından kontrol edilen limanlarda olayların gelişmesine yönelik askeri bir senaryo için olasılıkların belirlenmesiydi. Bu subay coğrafya cemiyetinin üyelerinden birisinin kendisine verdiği belgeler sayesinde Reşt – Tahran – Kum – Şuşter – Bender Buşehr – Çahbar yolunu takip etmişti. Ancak Arap toprakları hakkında güvenilir bilgiye ihtiyaç duyulması üzerine güzergahta değişiklikler yapılmıştı. Serebryannikov Rusya’dan ayrılarak Burucerd’e, buradan Kirmanşah’a, Kirmanşah üzerinden Osmanlı vilayetlerinden Puşt Kuh’a ve oradan da Basra, Bağdat ve Muhammara’ya gitmişti. Yüzbaşı Rusya’ya, oradaki yerel konsolostan ek talimatları ve raporları aldığı Hindistan (Bombay) yoluyla dönmüştü. Görünüşe göre Serebryannikov’un elde ettiği bilgiler oldukça rahatlatıcı bir miiyettediydi ve Rusya Dışişleri Bakanlığı, Britanya karşıtı herhangi bir önlem almamıştı.

Rus İmparatorluğu’nun Basra Körfezi’ndeki ilk siyasi ve ticarî girişimlerinin tamamen başarısız olduğu söylenemez. Bölgedeki değişen güç dengesi Britanya parlamentosunda ciddi siyasi tartışmalara yol açmıştı. 1902’nin başlarında Doğu’ya yolculuk yapan ünlü seyyah Walton tarafından başlatılan tartışma, “drift policy”nin değişimine zemin hazırla-

47 25 Eylül 1899 tarihli K. E. Argiropulo’nun Rus Dışişleri Bakanlığı’na olan gizli raporu. (AVPRİ), F 151 (Politarhiv), Op. 482, D. 3181, 10.

48 İstanbuldaki büyükelçinin 31 Ağustos 1901’de Basra Konsolosluğu’ndaki müfettişi Adamov’a gönderdiği gizli talimatın bir kopyası. (AVPRİ), F 151, Op. 482, D. 364, 6.

49 İstanbuldaki büyükelçinin 31 Ağustos 1901’de Basra Konsolosluğu’ndaki müfettişi Adamov’a gönderdiği gizli talimatın bir kopyası. (AVPRİ), F 151, Op. 482, D. 364, 6.

50 İstanbuldaki büyükelçinin 31 Ağustos 1901’de Basra Konsolosluğu’ndaki müfettişi Adamov’a gönderdiği gizli talimatın bir kopyası. (AVPRİ), F 151, Op. 482, D. 364, 7.

51 Müfettiş G. Ovseenko’nun Buşehr’den 8 Nisan 1903’te gönderdiği raporundan bir alıntı. (AVPRİ), F 151, Op. 482, D. 366, 3v.

52 Müfettiş G. Ovseenko’nun Buşehr’den 8 Nisan 1903’te gönderdiği raporundan bir alıntı. (AVPRİ), F 151, Op. 482, D. 366, 3.

miş ve Rusya ile yapıcı bir diyalogun başlangıcı olmuştu.⁵³ Teklifin sahibi, liberal Norman ve bağımsız muhafazakâr Sir Albert Rollit tarafından desteklenen Britanya'nın gelecekteki Dışişleri Bakanı Lord Edward Grey'di. Lord Gray'e göre bölgedeki Britanya çıkarlarını korumak için olayları gözlemlemekten ibaret olan mevcut taktik en kötü seçimlerden biriydi. Tartışmanın sonuçlarını özetleyen Dışişleri Bakan Yardımcısı Viscount Cranborne, Büyük Britanya'nın toprak iddialarının sınırlarını ana hatlarıyla ortaya koyan isim oldu. Ona göre: "Donanmasının gücüne istinaden Britanya, Basra Körfezi ve Hint İmparatorluğu'na komşu vilayetlerdeki önceliğinden vazgeçemezdi."⁵⁴ Böylece Britanya diplomasisinin genel siyasi çizgisi oluşmuş, daha sonra 1907 anlaşmasında da tescilleneceği üzere Rus-Britanya ilişkilerinde "statükonun" korunacağı açıklanmıştı.

Elbette anlaşma sömürge sorunlarında İngiliz-Rus çatışmalarının ortadan kaldırılması anlamına gelmiyordu. Aksine, I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Britanya ihracatı Basra ve Bağdat üzerinden İran'ın Rus kontrolündeki vilayetlerine akmaya başladı. 1911-1912'de Basra ve Bağdat'tan Hanekin-Kirmanşah güzergahı üzerinden İran'a 3.1 milyon pound değerinde mal teslim edilmiş ve 1913'te İngiliz mallarının akışı 7.4 milyon pounda çıkmıştı.⁵⁵

Basra Körfezi bölgesindeki tüketicinin yüksek kaliteli Rus mallarıyla buluşması ise Sovyet hükümetleri zamanında karşılıklı menfaate dayalı iş birliğinin inşası sürecini kolaylaştırdı.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin mütercimi çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this article, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The article complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The translator of this article declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

53 1902 yılı Ocak ayında G. A. Grebenets'in Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 23-25v.

54 1902 yılı Ocak ayında G. A. Grebenets'in Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazı. (AVPRİ), F. 151, Op. 482, D. 364, 26.

55 M. A. Kamal, *Natsionalno-Ocvoboditelnoe Dvijenje v Irakskom Kurdistanе(1918–1932)* (Baku: 1967), 28, 33, 48.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii (AVPRİ) [Rus İmparatorluk Dış Politika Arşivi]: F. 144/488 – 588; F. 151/482 – 364, 365, 366, 318; F. 194/1 – 1443, 1446, 1675, 1864; F. 194/3 – 363, 367.

Tetkik Eserler

Anisimov, E. V. *Vremya Petrovskih Reform* [Petro Dönemi Reformları]. London: 1989.

Ireland, P.W. *Iraq, A Study in Political Development*. London: 1937.

Kamal, M. A. *Natsionalno-Osvoboditelnoe Dvijenie v Irakskom Kurdistane (1918–1932)* [Irak Küristanı'nda Ulusal Bağımsızlık Hareketi (1918–1932)]. Baku: 1967.

Antonova, K. A. *Novaya İstoriya İndii* [Hindistan'ın Yeni Tarihi]. Moskva: 1961.

Rodriges, A. M. *Arabskie Monarhi v XX veke: Ekonomika, Politika, Sotsialnaya Struktura* [20. Yüzyılda Arap Monarşileri: Ekonomi, Siyaset, Sosyal Yapı]. New York: 2000.

Ulyanitskiy, V. A. *Snoşeniya Rossii so Sredney Aziyeu i İndieyi v XVI-XVII vv* [16 ve 17. Yüzyıllarda Rusya'nın Orta Asya ve Hindistan ile İlişkileri]. Moskva: 1889.

kadim

ARAŞTIRMA NOTLARI / RESEARCH NOTES

Meşhûr Bestekâr Hafız Post'la İlgili Bazı Notlar

SOME NOTES
ON FAMOUS COMPOSER
HAFIZ POST

ENSAR KARAGÖZ*

ÖZ ABSTRACT

Musiki tarihimizin en önemli simalarından olan Hafız Post'un hayatı üzerindeki sis perdesi halen varlığını korumaktadır. Özellikle kaynak yetersizliği bu perdenin aralanmasını bir hayli zorlaştırmaktadır. Yazma mecmua araştırmalarının bir ürünü olan bu makale, musiki tarihi çalışmalarında çekilen kaynak sıkıntısını gidermede araştırmacılara böyle bir kaynağın varlığını hatırlatmaktadır. Hakkındaki en temel bilgilerden bile mahrum olduğumuz bu büyük musikişinasla ilgili yaptığımız bir dizi araştırmanın neticesinde elde ettiğimiz perakende bilgiler bu araştırma notunda akademiye tanıtılacaktır. Kendisine ait bilmediğimiz yeni bir mecmuanın varlığı ise ilk defa bu çalışma ile somut bir hal almış olacaktır.

Anabtar Kelimeler: Hafız Post, Musiki, Türk Müziği, Bestekar, Mecmua.

The smoke screen on the life of Hafız Post, one of the most important figures in our musical history, still maintains its existence. Especially the lack of resources makes it very difficult to open this curtain. This article, which is a product of manuscript majmua research, reminds researchers of the existence of such a resource in order to eliminate the resource shortage in music history studies. The retail information we have obtained as a result of a series of researches on this great musician, about which we are deprived of even the most basic information, will be introduced to academia in this article. The existence of a new majmua, which we previously do not know, will be concrete for the first time with this article.

Keywords: Hafız Post, Music, Turkish Music, Composer, Majmû'a.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Notu | Article Type: Research Note
Geliş Tarihi: 24 Ağustos 2021 | Date Received: 24 August 2021
Kabul Tarihi: 8 Eylül 2021 | Date Accepted: 8 September 2021

ATIF | CITATION

Karagöz, Ensar. "Meşhûr Bestekâr Hafız Post'la İlgili Bazı Notlar". *Kadim* 2 (Ekim 2021), 175-184.

* Yazma Eser Uzmanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, karagozensar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2147-9789.

GİRİŞ

“Gelse o şuh, meclise nâz u tegâfül eylse”, mısrayla başlayan Rast makamındaki bes-tesi gibi nice eserleriyle Türk musikisinin önde gelen bestekârlarından biri olan Hafız Post'un hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar maalesef çok azdır. Bundan dolayı kendisiyle ilgili bilgiler sınırlıdır ve bildiklerimiz de net değildir. Genel olarak kaynakların verdiği bilgi-lere göre 1620'li yıllarda İstanbul'da doğduğu tahmin edilen Hafız Post'un ismi Mehmed olup İmamzâde Mehmed Çelebi, Tanburî Mehmed Çelebi olarak da anılır. Genç yaşında Kur'an'ı hifzeden Hafız Post, iyi bir eğitim almış, devrin meşhur şairi Nâilî'den (ö. 1666) edebiyat, meşhur hattatı Tophaneli Mahmud Efendi'den (ö. 1670) hüsnühat dersleri almış, musikiyi de Kasımpaşalı Koca Osman Efendi'den meşk etmiştir.¹

Hayatı ile ilgili kaynakların verdiği bilgiler hemen hemen bu kadardır. Bununla birlikte ismi, lakabı ve künyesi gibi kendisiyle alakalı en temel bilgiler dahi net değildir. Bu çalışmada Hafız Post ile ilgili elde ettiğimiz bir takım yeni bilgiyi ilim alemine aktarmaya çalışacağız.

Hafız Post ile ilgili üç sene evvel yayınladığımız bir makalede kendisine ait bilinmeyen bir mecmuayı ilim alemine tanıtmıştık.² Nuruosmaniye Kütüphanesi 4980 demirbaş numarasına kayıtlı olan mecmua (HPM-N)³ Hafız Post'un diğer mecmualarında olmayan birçok yeni bilginin yer aldığı önemli bir mecmuadır. Tespit ettiğimiz bu mecmua haricinde Hafız Post'a ait diğer mecmualar güfte mecmuaları olup bunlar 3 adettir. Bu güfte mecmularının bilinen ilki Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1724 (HPM-R) demirbaş numaralı fasıl mecmuasıdır. 177 varak olan mecmua güzel bir talik hatla yazılmıştır. Bu mecmua dair muhtelif çalışmalar yapılmıştır.⁴

Hafız Post'a ait bir diğer mecmua Halil Ethem Arda'nın koleksiyonundan sonra birçok el değiştirerek en sonunda Murat Bardakçı'ya intikâl etmiş, gayet güzel tezhipli 204 varak bir mecmuadır (HPM-MB). 31 farklı makamda çeşitli bestelerin yer aldığı mecmua, fasıl düzeninde tertip edilmiştir. Bu mecmuanın içerisinde İtrî'ye ait ilâveler bulunmaktadır. Mecmuanın tanıtımı sahibi Murat Bardakçı tarafından yapılmıştır.⁵

İlk defa Harun Korkmaz'ın tespit ettiği, Hafız Post'a ait 3. fasıl mecmuası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 9857 numarada kayıtlıdır

1 Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 670; Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-Fuzâlâ*, haz. Abdulkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1989), 2/109-110; Safâyi Mustafa Efendi, *Tezkire-i Safâyi*, haz. Pervin Çapan (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005) 154-155; Mirzâzâde Mehmed Sâlim Efendi, *Tezkire-i Sâlim*, haz. Adnan İnce (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005), 167; İsmail Belig, *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999), 66; Cem Behar, *Şeyhülislâm'in Müziği 18. Yüzyılda Osmanlı/Türk Musikisi ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Âsârı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 237.

2 Ensar Karagöz, "Bestekâr Hâfız Postun Bilinmeyen Bir Mecmuası", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018), 21-44.

3 Hafız Post Mecmuası'nın (HPM) kısaltması olan bu ibare Türk Musikî Tarihi çalışmalarında konunun uzmanları tarafından kullanılan genel bir remizdir. Makale boyunca yapılacak atıflar bu kısaltma üzerinden olacaktır.

4 Semahat Bakırcıoğlu, *Hafız Post'un Bestelemiş Olduğu Şiirler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Lisans Tezi, 1950); Osman Nuri Özpekel, *Hafız Post Güfte Mecmuası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Lisans Tezi, 1979); Owen Wright, *Words without Songs. A musicological Study of an Early Ottoman Anthology and its Precursors* (Londra: School of Oriental and African Studies, University of London, 1992); Nilgün Doğrusöz, *Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler)* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

5 Murat Bardakçı, "Hafız Post'un Kayıp Bilinen Elyazması Güfte Mecmuası", *Atlas* (Ocak 2011), 92-93.

(HPM-Ü). 160 varak olan mecmuada çeşitli makamlarda bestelenmiş murabba beste, semâî ve şarkî türlerinde eserler bulunmaktadır. Mecmuada bulunan şairlerin vefat tarihi üzerinden yapılan tespitle 1682 ve 1694 arasında tertip edildiği düşünülmektedir.⁶

Bu mecmualar incelendiğinde içerik olarak birbiriyle aynı olmasa da şekil ve tür olarak neredeyse birbirinin aynısı oldukları görülür. İçerisinde çeşitli makamlarda bestelenmiş şiirlerin bulunduğu ve melodileri sahibinin zihninde mahfuz olan eserlerin yeri geldiğinde okunmasında pratiklik sağlamak amacıyla vücuda getirilmiş fasıl mecmualarıdır. Her üçü de uzunlamasına açılan, kısa kenarından ciltlenmiş, cönk şeklinde mecmualardır. Boyutları hemen hemen birbirlerinin aynısıdır.⁷

HPM-N nüshasıyla ilgili makalemizde Hısn-ı Mansûrîzâde Mustafa Mucîb Efendi'nin (ö. 1727) mecmuası⁸ ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde yer alan bir mürettibi belli olmayan bir mecmuadan⁹ bahsetmiş ve Hafız Post'tan yapılan nakilleri zikretmiştik. Mucîb Efendi mecmuasının 7 yerinde Hafız Post'tan nakil bulunmaktadır. Bunlar kendi el yazısından nakledilen "*Hasretinle çeşm-i giryânımda yok tâb-ı nigâb*" mısraıyla başlayan murabba, "*Murad beşîr olmak gerek. min hattı Hafız Post*" şeklinde alıntı, Muhayyer makamında bir beste¹⁰, Hafız Post'un evrad okumaya düşkünlüğü ile ilgili bir hadise, Hafız Post'a Neşâtî'nin gönderdiği mektup, Hafız Post ile hocası Kasımpaşalı Koca Osman arasında geçen hatıra ve Hafız Post'un el yazısından naklen *Müşkilât-ı Sâ'ib*'den bir parçadan ibarettir.¹¹

Üniversite Kütüphanesi'ndeki mecmuada ise

"Bu fakîr ta'acüb ederim ki Örfî Ferhâd u Şîrin'inde 'Geşem kabr-i Nizâmî ra der âğûş' dimişken 'Şeyh Nizâmî râ ber-yâd be-nemûd' dimesi Meyhâne'nin nice birleşür. Nukile min hattı Hâfız Post"

şeklinde bir nakil yer almaktadır.¹² Makalede bir soru olarak vurguladığımız Hafız Post'a ait başka mecmuanın/mecmuaların olabileceği ihtimali üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde bir kısım yeni bilgiye ulaştık. Bu veriler Hafız Post'a ait bilmediğimiz başka bir mecmuanın varlığını somutlaştırmış oldu. (HPM-?)

İki Kardeş İki Mecmua

Hafız Post'un varlığını tespit ettiğimiz lakin henüz kendisine ulaşamadığımız mecmuasıyla ilgili atıfların olduğu kaynak yukarıda ismi geçen Mucîb Efendi'nin kardeşi Mehmed Emîn Münîb Efendi'nin (ö. 1716) mecmuasıdır.¹³ Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi

6 Harun Korkmaz, *The Catalog of Music Manuscripts in Istanbul University Library* (Cambridge: Harvard University, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2015), 145.

7 HPM-R: 205x145 mm; HPM-Ü: 210x127 mm; HPM-MB: 210x140 mm.

8 Hısn-ı Mansûrîzâde Mucîb Efendi, *Mecmû'a* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4965).

9 *Mecmû'a-i Nefîse ve Bazı Ebyât u Kasîde* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 3912).

10 *Halvet-gede-i âşk-ı nâlâna gelir mi / Ol gamzesi kâfir aceb imâna gelir mi*. Güfte: Cem'i, Makam: Muhayyer, Usul: Remel. HPM-Ü, vr. 21a.

11 Mucîb Efendi, *Mecmû'a* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4965), 271a, 280b, 296a, 299b, 300b, 304b.

12 *Mecmû'a-i Nefîse* (Türkçe Yazmalar, 3912), 1b-2a.

13 Münîb Efendi ile ilgili bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, haz. Ramazan Ekinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018) 3/2640.

koleksiyonu 849 demirbaş numaralı bu mecmuanın 5 yerinde Hafız Post'tan nakil yer almaktadır. Mecmua, içerisinde birkaç farklı hat olmakla birlikte genel itibarıyla Münib Efendi'nin el yazısı ile yazılmıştır. İçerisinde çeşitli hikayeler, şiirler, mektup suretleri yer almakla beraber Hafız Post'tan nakil yapılan yerleri şöylece:

“Mu'tasım: kemâl-i kuvvetinden iki parmağıyla bir âdemin meyânun sıkup üstühânları şikest olmak ve oğmak ile altunun sikkesin mahvetmek ve bin rıtl mikdârı bir şey'i bir eliyle kaldırıp götürmek hasâyis-i mu'tasımdandır. Hurrire min Mecmû'a-i Hâfız Post.” [44b]

“Li't-teshîr بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ يَا أَيُّهَا الدِّیْنِ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ¹⁴
Bir ta'âm üzerine yazup murad eylediği insâna yâhûd hayvâna yedüre, mutî' ve münkad ola bi-avnillahi te'âlâ. Min Mecmû'a-i Hâfız Post” [70a]

“Kaldı bucakda eskidi dîvânın Emriyâ / Söz yok egerçi bi-dil ü bi-nazîrdür / Anı Deli Musannife bağışlasun heman / Varsun g.tünü silsün o da bir fakîrdür. Deli musannif ol asırda dîvâne şekil bir herif imiş, koynu koltuğu kitâb ve çüzdânlar imiş. Min hattı Hafız Post.” [92a]15

“Şeyh Neşâtî merhûmun Hâfız Mehmed el-müştehir bi-Hâfız Post anlara irsâl itdüğü mektûb-ı neşât-ıkrâsıdır. Murabba'-nişin-i çâr-tâk-ı nüktedânî, oğlumuz Hâfız Mehmed Çelebi huzurlarına. Güldeste-i senâ ki dest-âvîz-i hadîka-i muhabbetdür, nisâr olunduktan sonra, tefakkud-i hâl-i pür-melâl erzânî buyurulursa, nice eyyâm idi ki demser-dâde rûzgârın tünd bâd-ı inkârlarından hadîka-i me'ânî sebze-i hâbide gibi pür gird-i melâl ve cevri-sipîhr-i sürme-rengile zebân-ı hâme ebkem ü lâl olup, şi'ir: Key şi'r-i ter engized, hâtır ki hazîn başed? mazmûnî üzere erbâbı dahi mühr-i sükût ber-leb, hayret-zede-i gerdiş-i rûzgâr olmuşlar idi. Bi-hamdillalil melikî'l-feyyâz şimdî bir zemândur ki bâd-ı dilmen-i şevkile şu'le-i âvâz-ı nâzımân-ı me'ânî ateş-endâz-ı harmen-i hamûşî olup, ceste-ceste ateş-pâre gazeller söylenmeğe başladı. Binâ'en alâ-zâlik bu fakîr dahi kenârda tahrîr olunan gazeli dimek vâki' oldu. Nâili Efendi nazîresiyle irsâl olundu. Mine'l-muhlis Neşâti” [94a]

Mecmuada bunların haricinde Hafız Post ile ilgili şöyle bir kayıt da yer almaktadır:

“ez Zafer-nâme-i Vuslatî Bey. Dem-i nev-bahârıyla halk-ı cihân / Güler gül gibi hürrem ü şâdân / Nasibim benim lâle-veş muttasıl / Heman dağ-ı dildir heman dağ-ı dil / Odur Hâfız-ı şehrişer gülşen meğer / Çıkar serve bülbül okur besteler. Beyt-i sâlis meşhûr hânende Hâfız Post merhûm hakkındadır. Min hattıhî.” [69a]

Mucîb Efendi ile kardeşi Münib Efendi'nin mecmuaları gerek içerik gerek tertip cihetinden birbirine çok benzemektedir. Her iki mecmua da 18. yüzyılın başında tertip edilmiş olup mürettepleri Hafız Post'un ömrünün sonuna yetmişlerdir. Bundan dolayı her iki mecmuada da yer alan bilgiler kaynak açısından sıhhatlidir. Yalnız bu iki mecmuada yer alan Hafız Post nakillerinden sadece Neşâtî'nin Hafız Post'a yolladığı mektup ortaktır. Bunun haricinde Hafız Post nakilleri başkaca değildir. Muhtemeldir ki Hafız Post'un ulaşamadığımız mecmuası kardeşlerin birinin eline geçmiş daha sonra diğeri mütalaa etmiştir. Böylelikle Hısn-ı Mansûrizâde olarak meşhûr olmuş bu iki kardeşin mecmuaları Hafız Post'un ulaşamadığımız mecmuasının varlığı üzerindeki sis perdesini kaldırmıştır.

14 “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarımızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.” Âl-i İmrân 3/200.

15 Burada yer alan kıta Bâkî'ye ait olup dîvânında bulunmaktadır. bk. Bâkî, *Dîvân*, haz. Sebahattin Küçük (PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), 317.

Münib Efendi ile HPM-N arasında olan başka bir benzerlik ise HPM-N ile ilgili yaptığımız çalışmada değindiğimiz Hafız Post'un sözlükçülüğünü akıllara getirmektedir. "Mu'tasım" kelimesiyle ilgili yukarıda paylaşılan alıntının benzerleri HPM-N'de yer alan küçük sözlükte bulunmaktadır. Bu durum bestekarımızın dil bilimine karşı yoğun bir alakası olduğunu göstermekte ve Hafız Post'un sözlükçülüğüyle ilgili düşüncelerimizi pekiştirmektedir.¹⁶

Mizah Sever Bir Bestekâr

Bu mecmua haricinde Hafız Post ile ilgili önemli bazı bilgilerin yer aldığı iki mecmua daha tespit ettik. Bunlardan ilki Fasih Dede'ye (ö. 1699) ait mecmuadır. Âgâh Sırrı Levent, Behçet Kemal Çağlar tarafından çıkarılan *Şadırvan* isimli haftalık sanat mecmuasının 1 Nisan 1949 tarihli 1. sayısında yer alan "Fuzuli, Akkoynlu mudur?" başlıklı yazısında kendi kütüphanesinde olan Ahmed Fasih Dede'ye ait bir mecmuadan bahsetmektedir. Bizim ilgilendiğimiz kısım mecmuada "Musikici Hafız Post'un, hocası Osman Efendi'ye gönderdiği mizahî tezkire" başlığıyla kaydedilen kısımdır. Levent, yazısında mecmuanın evsafı veya künyesiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.¹⁷ Bu kayıt bize Ruşen Ferid Kam'ın (ö. 1981) Ankara Radyosu'nda yaptığı "İzahlı Klasik Türk Müziği" neşriyatının Hafız Post ile ilgili programında¹⁸ hayatıyla ilgili bilgi verirken zikrettiği tezkireyi hatırlatmıştır. Fakat Ruşen Ferid de programında tezkirenin mehazıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Âgâh Sırrı Levent'in Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan koleksiyonu üzerinde yaptığımız araştırma neticesinde Fasih Dede'nin kendi hattı ile olan mecmuasının 555 demirbaş numarası ile kayıtlı mecmua olduğu anlaşılmıştır.¹⁹ Mecmuanın 102b varağında "Yeniçeri Efendisizâde Osman Efendi'ye mûsikî-dân Hâfız Çelebi'nin gönderdiği tezkiredir, tabrîr olundu." başlığında kayıtlı bir tezkire sureti yer alıp bunun Ruşen Ferid'in okuduğu tezkire olduğu anlaşılmıştır. Tezkire metni şöyledir:

"Benim rif'at-mendim Osmân Efendim, huzûr-ı izzete Kâşânî birâderimizin bu ramazan-ı şerîfede hazret-i Hakk'a olan kurbîyeti mikdârı selam ve Zarif Çelebi'nin terk itdüğü terâvîh mikdârı hulûs-ı tâmdan sonra benim sultânım ne kıssa-ı dırâz idelüm. Yarın gece cenabınız-dayız, ba'de'l-asr Sultan Mehmed Camii'nde görüşelüm. Muhibbukum Hafız Çelebi"²⁰

Bu kayıt Hafız Post'un mizahi yanını işaret eden tek kaynak değildir. Münib Efendi mecmuasında yer alan Emirî ile ilgili latife de Hafız Post'un bu tarz nükte ve latifelere meraklı olduğunu göstermektedir.

16 Karagöz, "Bestekâr Hafız Postun Bilinmeyen Bir Mecmuası", 33.

17 *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde de aynı şekilde mecmua ile ilgili çok muhtasar bir tanıtım yer almaktadır. Âgâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 175.

18 Maalesef elimizde bulunan radyodan yapılmış ses kaydında herhangi bir tarih yer almamakla birlikte Ruşen Ferid'in bu neşriyatı 1941-1951 arasında yaptığı bilinmektedir.

19 *Mecmua*'da yer alan Fasih Dede'ye ait yayınlanmamış Türkçe şiirlerle ilgili yapılan bir çalışma için bk. Ahmet İçli, "Fasih'in Yayınlanmamış Türkçe Şiirleri, Gazeller", *Belgi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2015), 49-73.

20 Fasih Ahmed Dede, *Mecmûâ* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özege Yazma Eser Kütüphanesi, Âgâh Sırrı Levent Koleksiyonu, 555), 102b.

Büyük Bestekârın Vefatına Düşürülen Tarih

Bildiğimiz kadarıyla Hafız Post'un vefatına düşürülen tarih manzumesi tam olarak daha önce yayınlanmamıştır. Mesnedî Mehmed Efendi'ye (ö.?) ait olan bir mecmuada Hafız Post'un vefat tarihi, İtrî'ye ait şiir, Hafız Kömür'ün bestesi gibi musiki tarihini ilgilendiren önemli yazılar yer almaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 3479 demirbaş numarası ile kayıtlı bu mecmua baştan sona Mesnedî'nin el yazısı olmayıp Fasîh Ahmed Dede, Mantıkî, Abbas Efendizâde Haşmet (ö. 1768) gibi çeşitli şairlerin de el yazılarını ihtiva etmektedir. Hafız Post'un vefatına düşürülen tarih manzumesi ise Mesnedî'ye ait olmayıp mecmuanın sahiplerinden birisinin hattıyladır. Mecmuada yer alan Fennî'ye ait tarih manzumesi şöyledir:

“Hânende Post Çelebi'nin târîh-i fevtidir:

Hâfız itsün mahfel-i Adn'i makâm
Devr anın hayfâ yerin hâk eyledi

Uymadı kânuna çerh-i çenberi
Bezm-i uşşâkı keder-nâk eyledi

Postunu boş koydı ol üstâd-ı küll
Hâce-veş her kârını pâk eyledi

Best imiş gördi nevâyı nâlesi
Mürg-i i rûhı evc-i eflâk eyledi

Fenniyâ gûş eyleyince fevtini
Hak budur ahbâbı gâm-nâk eyledi

Çargehde idüb âhir karar
Postı şîr-i ecel çâk eyledi.

sene 1105”

Yeni bilgiler ışığında birkaç söz ve Hafız Post gerçekten çok mu kıllıydı?

Yukarıda çeşitli mecmualardan aktardığımız bu yeni bilgiler bize Hafız Post'la ilgili bazı soruları tekrar sormaya yöneltti. İlk olarak değineceğimiz husus Hafız Post'un şöhreti ve lakabı meselesidir. Hafız Post kaynaklarda “İmâmzâde Hafız Post”, “Hafız Mehmed Çelebi” ve “Tanburî Mehmed Çelebi” şeklinde geçmektedir. Fakat Hafız Post'un ne kendi mecmuasında ne yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda İmâmzâde şeklinde bir şöhreti yer almamaktadır. HPM-N'nin zahriyesinde yer alan “Meddâh-ı gül-i Mehemmed/Muhammed Hâfız” ibaresi ve hemen altında bulunan “Hâfız” yazılı mühür Hafız Post'un kendini nasıl tanımladığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca Fasîh Dede'nin mecmuasında yer alan tezkirenin altına “Muhibbukum [sizi seven] Hâfız Çelebi” şeklinde imza atmıştır.

İmâmzade şöhreti ilk olarak Evliya Çelebi'nin meşhur eseri *Seyahatnâme*'de geçmektedir.²¹ Babasının imam olmasından dolayı Evliya Çelebi'nin böyle bir yakıştırmada bulunduğu

²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 1/324.

düşünülebilir. Aynı şekilde Safâyî de babasının “e’immeden bir kâmil-i devrân” olduğunu söylemekle birlikte “Hafız Post” olarak *meşbur-ı cibân* olduğunu vurgulamaktadır.²² Nitekim gerek Mucîb Efendi gerek Münîb Efendi de mecmularında “Hafız Mehmed/Mehemmed Çelebi eş-şehîr bi-Hâfız Post” diyerek zamanında Hafız Post olarak şöhret sahibi olduğunu vurgulamışlardır. Bu bilgiler ışığında Hafız Post’un “İmâmzâde” şeklinde yaşadığı devirde cari olan bir şöhretinin olmadığı söylenebilir.

Hafız Post’un “Post” lakabı ile ilgili de birkaç söz söylemek gerekirse kaynaklarda bundan bahseden ilk kişi Esad Efendi’dir (ö.1753). *Atrabü’l-Âsâr* adlı musikişinasların biyografilerini derlediği eserinde “*pây-tâ-ser vücudı müy-âlûd ve hâlî yeri mâ’dûd olmağın telakkûb-yaft-e-lâkab-ı post olmuş idi.*” diyerek baştan ayağa vücudunun çok kıllı olduğundan dolayı bu lakabın kendisine verildiğini yazmaktadır. Nûrî Şeydâ (ö.1901) *İkdâm* gazetesinde yazdığı bir makalede ise

“Tanbûrî Mehmed Çelebi, gayet mütevâzî, edîb, afîf bir zât idi. Bulunduğu mecâlis-i kibâr ve sıgârda mevki-i mahsûs hakîkaten sadr-ı suffa-i safâ olduğu hâlde o mahlûk-ı fâzîl, dâ’imâ saff-ı nî’âlî ihtiyâr eyler, post üzerinde oturur idi. Bunun için lakabı Hâfız Post olmuşdur.”²³

demektedir. Birbirinden alakasız bu iki rivayetin sıhhatini tespit edecek bir veri maalesef elimizde mevcut değildir. Fakat Safâyî tezkiresinde yer alan Hafız Post’un vefatı için yazılan tarih manzumesi ve burada yayınladığımız Fennî’ye ait manzume bir kısım ipucu vermesi açısından değerlendirilebilir. Safâyî’de Cevrîzâde İtrî’ye atfedilen manzumede “*Postunu boş koydu ammâ nâmı hâlâ zindedir // Ana âsârı vü tasnifi yeter nâm u nişân*” denerek Hafız’ın vefatıyla postunu boş bıraktığını söylenmektedir. Her iki şair de postu şiir icabı mazmun olarak mı kullanıyorlar yahut tekkelerde bir makam olan post-nişanlı mı yoksa Nuri Şeydâ’nın da dediği gibi tevazusunun gereği oturduğu postu mu kastediyorlar bunu bilemiyoruz. Fakat iki şairinde hemen hemen aynı beyti söylemeleri ve mücessem bir postun varlığına işaret etmeleri en azından Esad Efendi’nin rivayetine muhalif görüşün savını güçlendirmektedir.

SONUÇ YERİNE

Bu araştırma notunda ilk olarak Hafız Post’un bilinen mecmualarının haricinde kendi notlarının, ilginç anekdotların, hayatıyla ilgili doğrudan kendisinden nakillerin yer aldığı bir mecmuanın varlığı ilim alemine duyurulmak istenmiştir. 18. yüzyılın başlarında edebiyat ve musiki gibi sanatlarla iştigal eden devrin sanatkarlarının elinde dolaşan bunun gibi mecmualar özellikle musiki ve edebiyat tarihi araştırmalarında yaşanan kaynak sıkıntısının giderilmesinde izlenecek yolun işaretçileri niteliğindedir. Ayrıca bahsedilen Hısn-ı Mansûrîzâde kardeşlere ait mecmualar da bu kaynakların ne denli değerli olduğunu tekid etmektedirler.

Bununla birlikte kendisinin mizahi yönünü göstermesi açısından naklettiğimiz alıntılar bu büyük bestekarın kişiliği hakkında doğru tahminler yürütmemiz açısından önemlidir. Sözlükçülüğüyle ilgili yaptığımız çıkarım ise bir önceki makalemizde ortaya koyduğumuz fikrimizi destekler mahiyettedir.

22 Safâyî, *Tezkire*, 154-155

23 M. Nuri Şeydâ, “Hafız Post”, *İkdâm* (2 Rebiyülahir 1316/ 20 Ağustos 1898), 3.

Hafız Post'un vefatına yazılan ve ilk defa burada yer alan manzume bu çalışmanın orijinal taraflarından biri olup kendisiyle alakalı bazı tespitlerin tekrar gözden geçirilmesinde etkili olacaktır. Özellikle "Post" lakabının kökeni ve kendisine neden verildiğiyle ilgili yapılacak değerlendirmelerde mutlak surette kullanılacaktır.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu araştırma notu, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Araştırma notu, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu araştırma notunun yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, notun hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Açık erişimli bu araştırma notu, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: Two or more blind peers reviewed this research note, and an *iThenticate* scan generated a report for potential plagiarism and similarity. The note complies with research and publication ethics.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of this research note declares no conflict of interest, and the article follows scientific and ethical principles and cites all the sources appropriately.

This is an open-access research note under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

.....

KAYNAKÇA

- Bakırcıoğlu, Semahat. *Hafız Post'un Bestelemiş Olduğu Şiirler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Lisans Tezi, 1950.
- Bâkî. *Divân*. haz. Sebahattin Küçük. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bardakçı, Murat. "Hafız Post'un Kayıp Bilinen Elyazması Güfte Mecmuası". *Atlas*. (Ocak 2011), 92-93.
- Behar, Cem. *Şeybülislâm'ın Müziği 18. Yüzyılda Osmanlı/Türk Musikisi ve Şeybülislâm Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Âsâr'*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Doğrusöz, Nilgün. *Hafız Post Güfte Mecmuası (Türkçe Güfteler)*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 1993.
- Evliya Çelebi. *Seyahatnâme*. haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Fasîh Ahmed Dede. *Mecmû'a*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özege Yazma Eser Kütüphanesi, Agah Sırrı Levent, 555.
- Hısn-ı Mansûrîzâde Mucîb Efendi. *Mecmû'a*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4965.
- Hısn-ı Mansûrîzâde Münîb Efendi. *Mecmû'a*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 849.
- İçli, Ahmet. "Fasîh'in Yayınlanmamış Türkçe Şiirleri, Gazeller". *Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2015), 49-73.
- İsmail Belîğ. *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*. haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Karagöz, Ensar. "Bestekâr Hâfız Postun Bilinmeyen Bir Mecmuası". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 28/1 (2018), 21-44.
- Korkmaz, Harun. *The Catalog of Music Manuscripts in Istanbul University Library*. Cambridge: Harvard University, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2015.
- Levend, Agah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- M. Nuri Şeyda. "Hafız Post", *İkdâm* (2 Rebiyülahir 1316/ 20 Ağustos 1898). *Mecmû'a-i Nefîse ve Ba'zı Ebyât u Kasîde*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, 3912.
- Mîrzâzâde Mehmed Sâlim Efendi. *Tezkire-i Sâlim*. haz. Adnan İnce. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin. *Tuhfe-i Hattâtîn*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Özpekeli, Osman Nuri. *Hafız Post Güfte Mecmuası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Lisans Tezi, 1979.
- Safâyi Mustafa Efendi. *Tezkire-i Safâyi*. haz. Pervin Çapan. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005.

Şeyhî Mehmed Efendi. *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*. haz. Ramazan Ekinci. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Wright, Owen. *Words without Songs. A musicological Study of an Early Ottoman Anthology and its Precursors*. Londra: University of London, School of Oriental and African Studies, 1992.

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Unger, Friedrich. Şark Şekerciliği.

HAZ. PRISCILLA MARY IŞIN –
MERETE ÇAKMAK.
İSTANBUL: YAPI KREDİ
YAYINLARI, 2020. 151 SAYFA.
ISBN: 978-975-08-4704-2.

OSMAN GÜLDEMİR*

ÖZ ABSTRACT

Türk tatlıları gerek uluslararası tanınırlığı gerekse toplum içerisinde özel günlerde yer edinmesi sebebiyle önemli maddi kültür unsurlarıdır. Bu tatlıların geçmişte tanınır hale gelmesine önemli katkılardan birini Yunanistan'ın ilk kralı I. Otto'nun şekerbaşısı Friedrich Unger yapmıştır. 1835 yılında İstanbul'u ziyaret eden Unger, şehirdeki helvacı ve şekercilerin çalışmalarını incelemiş ve tariflerini derlemiştir. Unger tarafından 1838 yılında yayımlanan ve yakın tarihte Türkçe olarak da *Şark Şekerciliği* (*Conditorei des Oriens*) adıyla okuyucuyla buluşan eser, bir dış bakış ile Osmanlı tatlıcılığını yansıtmaya açısından önemlidir. Eser basım süreci, içerik ve tarifler yönünden değerlendirilmiş; dönemi samimi betimlemesi yönünden katkısı olduğu görülmüştür. Ancak tariflerin standart olmamasından kaynaklanan uygulama güçlükleri mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Şark şekerliliği, Türk tatlıları, Friedrich Unger, Tatlı, Osmanlı mutfak, Mutfak tarihi.

Friedrich Unger, the confectioner of Otto I of Greece, visited Istanbul in 1835. He examined the halwa makers and confectioners and compiled their recipes. As Turkish desserts have been recognized internationally due to their importance in Turkish material culture and their usage on special occasions, Unger published *Conditorei des Oriens* in 1838. The book was recently translated into Turkish under the name *Şark Şekerciliği*, and it is one of the essential contributions to recognizing these sweets in the past. The author contributed significantly to the field by reflecting Ottoman confectionery with an external perspective. This article evaluates Unger's book regarding the printing process, content and the recipes it presents. It shows that in addition to its rich content of Ottoman desserts, the book contributes to the field by giving a sincere description of the period. On the other hand, it also has problems implemented by difficulties in non-standardized processes of recipe production in nineteenth-century Ottoman cuisine.

Keywords: Oriental confectionery, Turkish desserts, Friedrich Unger, Dessert, Ottoman cuisine, Food history.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 25 Haziran 2021 | Date Received: 25 June 2021
Kabul Tarihi: 26 Temmuz 2021 | Date Accepted: 26 July 2021

ATIF | CITATION

Güldemir, Osman. "Unger, Friedrich. Şark Şekerciliği". *Kadim* 2 (Ekim 2021), 187-191.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Aşçılık Programı, osmanguldemir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7476-5482.

Bir milletin mutfak kültürünü incelemek o toplumun kimliği, ideolojisi ve yaşam kültürü hakkında değerlendirmeler yapabilmeyi olanaklı kılmaktadır. Kadim Türk kültürü içerisinde mutfak olgusu, geçmişten günümüze kümülatif gelişimiyle sentez örnekler sunmaktadır. Osmanlı toplumunda yeme içme alışkanlıkları, yemekle ilgili ritüeller, yemek adabı, gıda maddeleri ve yemek tarifleri gibi unsurları içeren mutfak kültürü, diğer birçok alan gibi farklı milletlerden gözlemcilerin dikkatini çekmiş, hayranlık uyandırmıştır. Osmanlı klasik döneminde sözü edilen hayranlığın oldukça belirgin olduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte, tanıtımını yapacağımız bu kitaptan da anlaşılacağı gibi, ilginin klasik dönem sonrasında da devam ettiği görülmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarını, özellikle de İstanbul'u ziyaret eden birçok yabancı gözlemcinin notlarında da Türk mutfak kültürüne yönelik alanın izleri sürülebilmektedir.

Bu yazıda tanıtımı yapılan eserin yazarı Friedrich Unger 1833-1838 yılları arasında Yunanistan'ın ilk kralı I. Otto'nun şekerbaşılığı görevini yürütmüştür. 1835 yılında Osmanlı ülkesine gelmiş, İstanbul'u ziyaret etmiştir. Ziyaretin sebebi, muhtemelen meslek hayatı boyunca Osmanlı tatlılarının efsanevi anlatılarına, aktarımlarına duyduğu ilgi ve uygulamaları bizzat yerinde görme arzusu idi. Seyahatin meyvesi ise *Conditorei des Orientis* (1838) adlı Osmanlı tatlıcılığını anlatan eseridir.

Unger'in *Conditorei des Orientis* (1838) isimli Almanca eserini Türk gastronomi araştırmacılarına tanıtan kişi dönemin Konya Turizm Derneği Başkanı merhum Feyzi Halıcı'dır. 11 Eylül 1982 tarihinde Konya'da yapılan Geleneksel Türk Mutfağı Sempozyumu'nda, kitapla ilgili bir bildiri sunmuştur.¹ Kitabın Osmanlı mutfak tarihi için taşıdığı önemi göerek Türkçe çevirisini "Doğu'da Tatlıcılık" adıyla yayımlamıştır.² Mary Işın bu çeviride bazı eksiklikleri göerek orijinal metni bulmak için araştırmaya başlamış, birkaç yıl sonra,

1 Feyzi Halıcı, "Yunan Kralı'nın Aşçısı Friedrich Unger'in Türk Tatlıları, Şerbetleri, Helvaları, Şekerlemeleri ve Hamur İşleri Konusunda Orijinal Bir Eseri," *Geleneksel Türk Yemekleri ve Beslenme* (Konya: Konya Turizm Derneği, 1982), 239-248.

2 Feyzi Halıcı (ed.), *Doğuda Tatlıcılık*, mlf. Friedrich Unger (Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneği, 1987).

Alman kütüphanelerinin internet kataloglarında yaptığı taramada kitabın bir kopyasının Münih'teki Bayerische Staatsbibliothek'te bulunduğunu tespit etmiştir. 2000 yılında ismarlanan mikrofilmden çıktı alınca hem metnin Türkçe çevirisinden daha uzun olduğunu hem de kitapta güzel ve ilginç renkli görsellerin bulunduğunu fark etmiştir. Ardından Merete Çakmak ile birlikte kitabın İngilizce çevirisini yapmış ve "A King's Confectioner in the Orient Court Confectioner to King Otto I of Greece" başlığı ile yayınlamıştır.³ Çevirmenler, tercüme sırasında özgün metinde kullanılan terimlerle ilgili birçok sorunla karşılaştıklarını belirtmektedir. Bunların başında hem Almanca sözlüklerde yer almayan hem de tanımları metindeki anlamına uymayan kelimelerin bulunması gelmektedir. Bu sorunlarla başa çıkmak; özellikle esrarengiz terimleri tanımlayabilmek ve yemek tariflerini anlayabilmek için şekerlik konusunda bilgi edinmek amacıyla çeşitli kaynaklara ve uzmanlara başvurmak zorunda kalmışlardır. İncelenen Türkçe baskı, bu uzun soluklu araştırmalar, danışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

Eser Girişten sonra iki temel kısımdan oluşmaktadır. Kitabın girişinde eski ölçü birimlerinden dirhem ve okkanın gram karşılıkları ile genel bilgiler aktarılmaktadır. Şark şekerliği hakkında genel bilgiler verildiği ilk kısımda yer alan dokuz bölümün sekizinde ise Yunanistan'ın önde gelen şekerçi dükkânlarından başlayarak, Şark'ta sık tüketilen şekerlemelere, İstanbul'a seyahate, İstanbul'daki şekerçi loncası ve teşkilatına, Türk şekerçi dükkânlarına, eski sarayın helvahanesine, Türk ve Yunan şehirlerindeki şekerleme satıcılarına, Bursa ve İzmir'deki Türk şekerçilerine değinilmektedir. Dokuzuncu bölümde ise bu kısma ait bir sonsöz bulunmaktadır.

Eserin ikinci kısmı Şark şekerlik mamullerinin tariflerine ayrılmıştır. Bu kısmı oluşturan on bölümde meyvelerden şerbetlere, hoşafalara, dondurmalara, helvalara, rehatü'l-hulkuma (lokum), çeşitli âlâ Şark şekerlik ürünlerine, yemek sırasında sofraya konulan çeşitli hamur işleri ve yiyeceklere, salebe, tütsü ve mönüye yer verilmektedir.

Eserin içerisinde bir kısmı Unger'in özgün baskısından kopya edilen toplam 16 görsel bulunmaktadır. Bu görsellerin ilki Dimitrius Peris'in Atina'daki ilk şekerçi dükkânıdır. Bu görselde yer alanların yarısının Türk olduğu feslerinden ve giyimlerinden anlaşılmaktadır. Yine bu görsellerdeki Türk şekerçi dükkânı, sokak şekerçisi, salepçi, sokak helvacısı ve şerbetçi vasıtasıyla dönemin işletmeleri ve esnafı hakkında fikir edinilmektedir.

Türk şekerliğinin 19. yüzyılın ilk yarısındaki durumuyla ilgili çok değerli bilgiler içeren kitapta verilen bilgilerin kolay anlaşılmasını sağlamak üzere birçok dipnot ve bazı bölümlerin sonunda açıklamalar girilmiştir. Kitabın başında "Haşmetli Yunanistan Kralının Başşekerçisi" olarak tanıtılan Unger, Şark şekerliği hakkında bilgi ve tecrübesini derinleştirerek Yunanistan'a döneceğinden dolayı duyduğu mutluluğu yazıya dökmekten beri durmamıştır:

"Şark'a çok yakın olan ülkelerinden biri olan Yunanistan'da uzunca bir süre kalma fırsatı doğunca birçok şark şekerlemesinin hazırlanışını öğrenerek bilgimi zenginleştirmek imkânı elde ettiğim için çok büyük mutluluk duydum. Bu hususta ilk andan itibaren her fırsattan faydalanmayı ihmal etmedim."

3 Priscilla Mary Işın vd. (ed.), *A King's Confectioner in the Orient Court Confectioner to King Otto I of Greece*, mlf. Friedrich Unger (London: Kegan Paul, 2003).

Unger'in hikâyesiyle ilgili dikkat çeken diğer bir nokta, İzmir üzerinden İstanbul'a geldiği vakit özellikle saray mutfaklarına girmek için çok çaba sarf ettiğini belirtmesidir. Ama üzüler bu ayrıcalığa sahip olamadığını da yazmaktadır. Kitapta yer alan tariflerin bazıları oldukça kapsamlı iken bazıları ise çok yüzeysel verilmektedir. Unger, profesyonel gözlemlerini aktarırken zaman zaman hatırı sayılır eleştirilerde de bulunmaktadır.

Günümüz pratikleri açısından bakıldığında dünyanın birçok ülkesinde tatlıcılığın 20. yüzyıl itibarıyla modernleşerek yöntem, malzeme ve terimler yönünden değişim geçirdiği gözlemlenmektedir. Unger'in aktardığı bilgilerin büyük bir kısmının da günümüz mutfaklarında aynen uygulanabilmesi mümkün değildir.⁴ Tariflerdeki belirsizlikler, miktar ve teknik uyumsuzlukları pratikleri güçleştirmektedir. Kimi tariflerde Unger'in malzeme olarak yazdıkları ile hazırlanmasında kullanılan malzemeler birbiriyle uyum sağlamamaktadır. Örneğin baklava tarifinde tuz, nişasta, tereyağı ve su, malzemelerde listelenmemiş olmasına rağmen hazırlanmasında, yani yapılış açıklamasında kullanılmaktadır. Bu sebeple eserde yer alan tariflerin, tarihi yemekleri günümüze uyarlama modelinde⁵ izlenen yöntemle eski birimlerin günümüzde kullanılan ölçülere dönüştürülmesi ve tariflerin uyumlaştırılması, standartlaştırılması gerekmektedir. Eser bu şekliyle mutfak tarihine önemli bir katkı sağlamaktadır. Özgün metne de yer verilmesi karşılaştırmalı dil çalışmaları açısından da yararlı olmaktadır. Eserden gastronomi, beslenme ve sağlık alanlarında da yeterli düzeyde yararlanılması halinde çok disiplinli yaygın etkiler sağlanabilecektir.

4 Priscilla Mary Işın, "Observations on the Origin of Fondant as the Turkish Electuary and Sugar Confection Lohuk," *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 1269–1276.

5 Osman Güldemir, *Klasik ve Modernleşen Osmanlı Yemekleri ve Günümüze Uyarlanması* (Anadolu Üniversitesi, 2018).

KAYNAKÇA

- Clogg, Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Güldemir, Osman. *Klasik ve Modernleşen Osmanlı Yemekleri ve Günümüze Uyarlanması*. Anadolu Üniversitesi, 2018.
- Halıcı, Feyzi (ed.). *Doğu'da Tatlıcılık*. mlf. Friedrich Unger. Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneği, 1987.
- Halıcı, Feyzi. "Yunan Kralı'nın Aşçısı Friedrich Unger'in Türk Tatlıları, Şerbetleri, Helvaları, Şekerlemeleri ve Hamur İşleri Konusunda Orijinal Bir Eseri." *Geleneksel Türk Yemekleri ve Beslenme*. 239–248. Konya: Konya Turizm Derneği, 1982.
- Işın, Priscilla Mary. "Observations on the Origin of Fondant as the Turkish Electuary and Sugar Confection Lohuk." *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine*. 1269–1276. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Işın, Priscilla Mary vd. (ed.). *A King's Confectioner in the Orient Court Confectioner to King Otto I of Greece*. mlf. Friedrich Unger. London: Kegan Paul, 2003.
- Pirinççi, Ferhat. "Yunan Ulusal Kimliğinin Oluşumu Sürecinde İçsel ve Dışsal Parametrelerin Analizi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (January 18, 2006). 53–78. <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/1336>

kadim

*“Kadim oldur ki _____
_____ evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.